

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОЧИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШ

МУАРРИХ

(мачаллаи илмӣ - назариявӣ)

№ 3 (35) 2023

Мачаллаи илмӣ-назариявӣ «Муаррих» соли 2015 таъсис ёфта, дар давоми як сол чаҳор шумора ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад. Мачалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти 174/МҶ-97 15 январи соли 2021 аз нав ба қайд гирифта шудааст.

Мачалла аз 26 апрели соли 2018 дар рӯйхати мачаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии (КОА) назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва аз санаи 21 феввали соли 2022 таҳти рақами 1520 дар Феҳристи мачаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии (КОА) назди Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия номнавис гардидааст.

САРМУҲАРИР: *Насрулло УБАЙДУЛЛО, доктори илмҳои таърих, профессор*

МУҲАРИРИ МАСЪУЛ: *Ҳамза КАМОЛ, доктори илмҳои таърих, профессор*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Юсуфшо ЁҚУБШО - академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон;

Ҳайдаршо ПИРУМШО - узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессор;

Абдулло ҒАҒУРОВ - номзади илмҳои таърих, дотсент;

Лариса ДОДХУДОЕВА - доктори илмҳои таърих, профессор;

Аскаралӣ РАҶАБОВ - доктори илмҳои таърих, профессор;

Абдувалӣ ШАРИФЗОДА - номзади илмҳои таърих;

Нуриддин САЙҒУЛЛОЕВ - номзади илмҳои таърих;

Саидмурод БОБОМУЛЛОЕВ - доктори илмҳои таърих;

Қосимшо ИСКАНДАРОВ - доктори илмҳои таърих;

Виктор ДУБОВИТСКИЙ - доктори илмҳои таърих (Русия);

Александр ЧУБАРЯН - академики Академияи илмҳои Русия,

доктори илмҳои таърих, профессор (Русия);

Франсис РИШАР - узви хориҷии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон,

доктори илмҳои таърих, профессор (Франса);

Апри-Пол ФРАНКФОР - доктори илмҳои таърих, профессор (Франса).

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И
ЭТНОГРАФИИ ИМЕНИ АХМАДА ДОНИША

ИСТОРИК

(научно - теоретический журнал)

№ 3 (35) 2023

Научно-теоретический журнал «Историк» основан в 2015 г. и выходит четыре раза в год на таджикском, русском и английском языках. Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан под № 174/МЧ-97 от 15 января 2021 г.

Журнал с 26 апреля 2018 года входит в перечень рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии (ВАК) при Президенте Республики Таджикистан и с 21 февраля 2022 года под № 1520 входит в перечень ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР: *Насрулло УБАЙДУЛЛО, доктор исторических наук, профессор*

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР: *Хамза КАМОЛ, доктор исторических наук, профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Юсуфшо ЁКУБШО - академик Национальной академии наук Таджикистана;
Хайдаршо ПИРУМШО - член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана, доктор исторических наук, профессор;
Абдулло ГАФУРОВ - кандидат исторических наук, доцент;
Лариса ДОДХУДОЕВА - доктор исторических наук, профессор;
Аскарали РАДЖАБОВ - доктор исторических наук, профессор;
Абдували ШАРИФЗОДА - кандидат исторических наук;
Нуриддин САЙФУЛЛАЕВ - кандидат исторических наук;
Саидмурод БОБОМУЛЛОЕВ - доктор исторических наук;
Косимшо ИСКАНДАРОВ - доктор исторических наук;
Виктор ДУБОВИЦКИЙ - доктор исторических наук (Россия);
Александр ЧУБАРЬЯН - академик Российской академии наук, доктор исторических наук, профессор (Россия);
Франсис РИШАР - иностранный член Национальной академии наук Таджикистана, доктор исторических наук, профессор (Франция);
Анри-Поль ФРАНКФОР - доктор исторических наук, профессор (Франция).

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF TAJIKISTAN
AHMAD DONISH INSTITUTE OF HISTORY,
ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

HISTORIAN

(scientific - theoretical journal)

№ 3 (35) 2023

The scientific-theoretical journal «Historian» founded in 2015, issues four times a year in Tajik, Russian and English languages. The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan under the № 174 / MJ-97 dated of January 15, 2021.

Since April 26, 2018 is the List of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission (HAC) under the President of the Republic of Tajikistan and since February 21, 2022 under No. 1520HAC Ministry of Education and science of the Russian Federation.

CHIEF EDITOR: **Nasrullo UBAYDULLO** *Dr. of History, Professor*

EXECUTIVE EDITOR: **Hamza KAMOL** *Dr. of History, Professor*

EDITORIAL BOARD:

Yusufsho YOKUBSHO - Academician of the National Academy of Sciences of Tajikistan;

Haydarsho PIRUMSHO - corresponding member of the National Academy of Sciences of Tajikistan

the AS Republic of Tajikistan, Dr. of History, Professor;

Abdullo GAFUROV - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor;

Larisa DODKHUOEVA - Dr. of History, Professor;

Askarali RAJABOV - Dr. of History, Professor;

Abduvali SHARIFZODA - candidate of historical sciences;

Nuriddin SAYFULLOEV - Candidate of History;

Saidmurod BOBOMULLOEV - Dr. of History;

Kosimsho ISKANDAROV - Dr. of History;

Victor DUBOVITSKIY - Dr. of History, (Russia);

Alexander CHUBARYAN - academician of the RAS,
Dr. of History, Professor (Russia);

Francis RISHAR - foreign corresponding member of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Dr. of History, Professor (France);

Henri-Paul FRANKFOR - Dr. of History, Professor (France).

МУНДАРИЧА - СОДЕРЖАНИЕ - CONTENTS

ТАЪРИХИ ВАТАНӢ - ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ - NATIONAL HISTORY

САЙНАКОВ С.П. Муҳорибаи назди Нисибин миёни шоханшоҳии Ашкониён ва империяи Рим	5
ХОДЖАЕВА Н. ДЖ. Еще раз к вопросу о религии в Сасанидском государстве	14
АЮБОВ А.Р. Муносибатҳои тичорати Чин бо вилоятҳои Осӣи Миёна дар Шохроҳи бузурги абрешим (аҳди қадим ва асрҳои миёна)	28
ШАРИФЗОДА А. Эмомалӣ Раҳмон - бунёдгузори Артиши миллӣ.....	35
АБУЛҲАЕВ Р.А. Страницы из истории подготовки педагогических кадров Таджикистана в учебных заведениях Узбекистана (20-е годы XX века)	44
АКРАМОВ М.И. Политические репрессии в Таджикистане в 30-х годах XX века	52
УЛЬМАСОВ Ф.А. Композитор Азам Солиев: жизненный и творческий путь	63
ҚОЗИЗОДА Ш. Қ. Муҳочирати сокинони Кӯҳистони Мастҷоҳ ба дашти Дилварзин.....	71
БАҲОДУРОВА Ф.Ю. Саҳми меҳнаткашони хочагии деҳоти Шимоли Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941-1945)	79
ХОТАМОВ Н.Б., АБДУРАЗЗОКОВ Ш.Р. Финансово - экономические и торговые отношения стран Центральной Азии и Индии в конце XIX - начале XX века	85

ТАЪРИХНИГОРӢ ВА МАЪХАЗШИНОСӢ - ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ - HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY

ШАРИФЗОДА А. Таҳқиқи сиккаҳои Сомонӣ дар Эрон	91
САФАРЗОДА Н.Ш. Тавсифи ҷуғрофиёӣ - таъриҳии Систон дар сарчашмаҳои таъриҳӣ	99
ОДИНАЕВ А.Н. Александр Людвигович Кун ва нақши ӯ дар таҳқиқи таъриҳ ва фарҳанги тоҷикон дар нимаи дуюми асри XIX.....	107
АФСАХОВА Н.С. Административное устройство Гиссарского бекства в конце XIX – начале XX веков на основе сообщений русских дореволюционных авторов из газеты «Туркестанские ведомости»	120
КАРИМОВА Г.Р., ЮСУФОВ М. Муҳимтарин лаҳзаҳои таъриҳи омӯзиши ёдгориҳои археологии болооби Зарафшон	127

МАРДУМШИНОСӢ - ЭТНОГРАФИЯ – ETHNOGRAPHY

ҒАФУРОВА Г. Ҷ. Либоси мардонаи тоҷикони болооби Зарафшон дар охири асри XIX – ибтидои асри XX.....	135
--	-----

ТАЪРИХИ ИЛМ ВА ТЕХНИКА - ИСТОРИЯ НАУКИ И ТЕХНИКИ - HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

ҲАМЗА КАМОЛ. Корезҳои Хуросон.....	142
------------------------------------	-----

БОСТОНШИНОСӢ - АРХЕОЛОГИЯ - ARCHEOLOGY

КАЛАНДАРОВА О.И. Золотые украшения Бактрии – Тохаристана (диадемы и серьги).....	155
--	-----

МУҲОРИБАИ НАЗДИ НИСИБИН МИЁНИ ШОҲАНШОҲИИ АШКОНИЁН ВА ИМПЕРИЯИ РИМ¹

САЙНАКОВ С.П.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии
ба номи Аҳмади Дониши АМИТ

Миёни шоҳаншоҳии Ашкониён ва империяи Рим барои доираи таъсир ва нуфуз чандин низоъҳои ҳарбӣ баргузор шуд, ки охирон муҳорибаи шадид байни онҳо дар назди Нисибин (Нусайбин) рух додааст.

Дар маъхазҳои таъриҳӣ муҳорибаи Нисибин асосан дар асарҳои Дион Кассий [8] ва Геродиан [3] инъикос ёфта, оид ба ҳодисоти вобаста ба он бошад, дар асарҳои Элий Спартиан [15, VI.1-6] ва Юлий Капитолин [9, II. 2] маълумот оварда шудааст. Дар таърихнигории ватанӣ муҳорибаи Нисибин то имрӯз таҳқиқ нагардида, он ҳатто дар асари бунёдии «Таърихи халқи тоҷик» зикр нашудааст [7]. Дар мақолаи мазкур вазъи сиёсии рақибон дар арафаи низоъ, сабабҳо, баҳона, рафт ва натиҷаҳои муҳориба баррасӣ гардидааст.

Мувофиқи ахбори маъхазҳо ва таҳқиқоти таъриҳӣ вазъи сиёсии ду давлати рақиб дар арафаи набарди Нисибин ба шакли зайл ҷараён доштааст. Дар шоҳаншоҳии Ашкониён низоъҳои дохилӣ ва муборизаи дохилисулолаві оғоз шуда, давлат рӯ ба таназзул ниҳод. Соли 213 Ардавони V бар зидди бародари худ, шоҳи Ашкониё Баллоши VI исён карда, худро шоҳ эълон намуда, мавқеашро дар музофотҳои Мод, Порт ва қисме аз Байнанаҳрайн бо пойтахташ Тайсафун таҳким бахшид. Баллош бошад то дами маргаш (соли 223) идоракунии қисмати боқимондаи давлати Портро бо пойтахташ дар Селевкия идома дод. Шоҳаншоҳии Ашкониён таҷассум аз як давлати парокандаро мекард, ки дар он на танҳо музофотҳои канорӣ, инчунин музофотҳои марказӣ ниммустақил ё ин ки мустақилона амал мекарданд. Дар натиҷа давлати мутамаркази Порт зина ба зина ба иттиҳоди бузурги навъи конфедеративӣ табдил ёфт, ки дар он ҳокими олий, ки дар Тайсафун менишаст, ба «*primus inter pares* – яқум дар байни баробармартабаҳо» табдил ёфт [2, 287].

Дар Рим бошад император Лусий Септимий Север аз ҷанги зидди портҳо баргашта, ба юриши зидди қабилаҳои озоди Британия рафта, то дами марги худ (соли 211) он ҷо банд монд. Баъди ғавти ӯ дар байни писаронаш – Бассиан Антонин (Каракалла) ва Гета барои ба даст гирифтани қудрат мубориза оғоз гардид. 26 феввали соли 212 Гета бо фармони Каракалла дар натиҷаи як сӯйиқасд дар оғӯши модараш ҷон дод [8, LXXVIII [LXXVII. 2. 3]; 3, IV. 4. 3.]. Баъди ин ҳодиса Каракалла ҳокимияти Римро пурра ба дасти худ гирифт. Геродиан хабар медиҳад, ки Каракалла дар марги падараш ҳам даст доштааст [3, III. 15. 2].

¹ Мақола дар асоси лонҳаи «Таърихи халқи тоҷик» (асри III- аввали асри XX) рақами қайди давлатӣ 0121TJ1211 навишта шудааст.

Каракалла аввал вазъро дар сарҳадоти шимолии империяи Рим ба тартиб оварда, сиёсати тачовузкоронаи худро дар Шарқ ба нақша гирифт. Ӯ мисли Красс дар дил орзуи такрор намудани корномаи Искандари Мақдуниро мепарварид [8, LXXVIII [LXXVII. 7. 1.] ва шуруъ гардидани низои дохилисулолабии портхоро бо хушнудӣ қабул намуда, хост, ки аз он сӯйистифода барад [8, LXXVIII [LXXVII. 12. 2^a. 3.; 13. 3]. Барои амалӣ намудани нақшаи худ вай ба Шарқ артишero бо теъдоди 7 легиони римӣ, горди императорӣ ва дастаҳои ёрирасони германӣ сафарбар намуда [2, 288], дар назди худ нақшаи стратегии забти Миёнрӯдонро мегузорад [5, 38].

Пеш аз он ки бо Ашкониён ҷангро оғоз намояд, Каракалла шоҳи Эдесса (Осроэна), Абгарро, ки вобастаи Рим буд, бо роҳи фиреб ба Антиохия даъват намуда, аз тахт барканор ва ба зиндон андохт [8, LXXVIII [LXXVII. 12. 1²]. Шоҳигарии Осроэнаро барҳам дода, қаламрави онро ба музофоти ҳамсоияи римӣ якҷо карда, пойтахти он шаҳри Эдесса бошад мустамликаӣ ҳарбӣ эълон шуда, лашкари Рим дар он ҷо мустақар гардид [2, 288 – 289].

Баъди ин амалиёт Каракалла лашкарро ба Арманистон мефиристад. Зеро вай дар ибтидо барои оғоз намудани ҷанг бо Ашкониён масъалаи идоракунии Арманистонро баҳона интиҳоб менамояд. Теодор Моммзен менависад, ки римӣён ҳокими Арманистонро низ ба дарбори императорӣ даъват намуда, ба асорат гирифтанд, дар Арманистон баъди шунидани ин хабар шӯриш сар зад. Намояндаи Ашкониён Тириодод шоҳ эълон шуда, ӯ барои ёрӣ ба портҳо муроҷиат менамояд. Барои ҳамин Каракалла соли 216 бо лашкари калон ба Шарқ ҳаракат намуда, мақсад гузошт, ки Арманистон ва агар зарур бошад Портро низ забт намояд. Гарчанде дастаҳои римӣ, ки барои хобондани шӯриш ба Арманистон фиристонидани шуданд, аз ҷониби аҳоли бо муқобилияти сахт рӯ ба рӯ шуда, шикаст хӯрда бошанд ҳам, аммо Тириодод ба назди портҳо фирор намуд. Каракалла, бо баҳонаи навбатӣ баромад карда, талаб намудааст, ки Тириодод ба ӯ супорида шавад [11, 408]. Аз ҷониби дигар гӯё портҳо ҳам намехостанд, ки аз барои Тириодод шуда, ба ҷанг ворид шаванд. Зеро ҳамин вақт байни бародарон Балоши VI ва Ардавони V барои ба даст овардани тахти шоҳаншоҳӣ мубориза идома дошт. Балош талаби императори Римро ба ҷо оварда, Тириодро ба вай супоридааст. Дион Кассий дар ин бора менависад, ки Балош аз тарс Тириодро ба римӣён таслим намуд [8, LXXVIII [LXXVII. 21. 1]. Аммо ба ақидаи Йозеф Волский Балош ба он хотир ин корро кардааст, ки Каракалла барои оғоз намудани ҷанг бар зидди Порт дигар баҳона надошта бошад [19, 214]. Аммо баҳонаи додани Тириодод ва файласуф Антиох, инчунин лашкаркашӣ ба Арманистон ба Ардавон ба қадре ҳам бошад фурсат доданд, ки ҳокимиятро дар дасти худ ниғаҳ дорад [20, 120]. Баъди ин Каракалла ба Ардавон, ки қудрат дар Порт ба дасти вай расид, бо дархости ба занӣ гирифтани духтараш муроҷиат намуда, мувофиқи ахбори Геродиан андешаи худро ошкоро баён намуд, яъне тавассути бастании никоҳ бо шоҳдӯхтар тахти Ашкониёнро низ ба даст оварда, Шарку Фарбро зеро як ҳокимияти олий муттаҳид намояд [3, IV. 10. 2]. Дион Кассий оид ба масъалаи мазкур менависад, ки шоҳаншоҳ дуруст дарк мекард, ки дар суҳан Каракалла баён дошт, ки духтари ӯро ба занӣ мегирад, аммо дар дил бошад орзуи забт намудани давлати Ашкониёнро мепарварид [8, LXXIX [LXXVIII. 1.1]. Баъзе муаррихони маъруф низ роҷеъ ба масъалаи мазкур фикру андешаҳои худро баён доштаанд. Масалан, Теодор Моммзен қайд кардааст, ки Ардавон ба дархости императори Рим қотеъона

чавоби рад гардонд [11, 408]. Клаус Шиппманн низ ба ин назар аст ва Каракалла бо ҳамин баҳона ҳучуми худро оғоз намудааст [20, 120]. А.Г. Бокшанин менависад, ки замоне лашкари Рим бо сардории Феокрит дар Арманистон шикаст меҳӯрад, Каракалла барои бастанӣ сулҳи абадӣ ва тавассути издивоҷи сулолавай мустаҳкам намудани он гуфтушунидро хошиш менамояд [2, 289]. Бауэр Сюзен Уайс хулоса баровардааст, ки Каракалла барои сарчамъ намудани мамлакат зери дасти Ардавон иттифоқ ва кӯмаки худро ба ивази бастанӣ никоҳ бо шоҳдухтар пешниҳод кардааст, аммо Ардавон нағз мефаҳмид, ки ин пешниҳод самимӣ набуда, балки кӯшиши тобеъ намудани Порт мебошад, барои ҳамин аз пешниҳоди император даст кашидааст [1, 927].

Ҳамзамонони воқеа Дион Кассий оид ба масъалаи мазкур менависад, ки шоҳаншоҳи Ашкониён ба Каракалла чавоби рад медиҳад [8, LXXVIX [LXXVIII. 1.1.], Геродиан хабар медиҳад, ки Ардавон аввал рад [3, IV. 10. 5], аммо баъдтар розигии худро дода [3, IV. 11. 1], ҳангоми зиёфат ба муносибати фотиҳа Каракалла ба лашкариёнаш фармон медиҳад, ки ашкониёне, ки ба он ташриф оварданд, қатл шаванд [3, IV. 11. 5.]. Бархе аз муҳаққиқон ба ин назаранд, ки Ардавон баъди он ки розигии худро иброз доштааст, шарт мегузорад, ки Каракалла барои бурдани арӯс ба Эрон биёяд ва чанд рӯз меҳмони шоҳаншоҳ бошад ва сипас занашро бо худаш ба Рим барад. Император ин шартро пазируфтааст ва бузургони Ашкониён омодаи пазирии ӯ шуданд. Портҳо ба истиқболи меҳмонон бе силоҳ баромада, дар сарҳади давлат ба наздикии бошгоҳи Каракалла ворид мешаванд. Каракалла чун гурғи фиребкор дар пӯсти меш даромада, мақсади нопоки худро амалӣ кардан хост ва ба лашкариёни худ фармони ҳамлакуни ба портҳоро медиҳад [21, 416 – 417].

Муҳаққиқ Н.А. Савин менависад, ки мақсади асосии Каракалла тибқи нақша асир гирифтани ӯ қатл кардани Ардавон ва бад-ин тарз бе сарвар намудани портҳо ва сониян ба таври осон забт ва ғорат намудани шоҳаншоҳии Ашкониён будааст [14]. Ардавонро аз марғ посбононаш начот медиҳанд, аммо теъдоди зиёди диловарон ва баландмартабаҳои портӣ, ки бе аспу силоҳ буданд, кушта мешаванд. Зеро онҳо ба маросими ақди никоҳ омаданд ва аспҳои худро дуртар аз қароргоҳи Каракалла барои чарондан монданд, лавозимоти чангириро низ бо худ надоштанд, зеро онҳо ба пазирии меҳмони олимартаба омаданд [3, IV. 11. 5-7].

Н.А. Савин илова менамояд, ки дар ин куштор чанде аз фарзандону хешони Ардавон низ ба қатл расиданд [14].

Ҳамин тавр, римӣён аҳдшиканӣ намуда, ба ҳучум гузаштанд ва лашкари Рим Дачларо убур намуд. Аз аҳдшикании Каракалла муайян мегардид, ки мақсади ӯ на бастанӣ никоҳ бо шоҳдухтар, балки забт ва тобеъ намудани империяи Ашкониён будааст. Муаррихи эронӣ Абдулҳусайни Заринқӯб ҳам хулоса баровардааст, ки Каракалла мақсади издивоҷро надошт ва талаби дастовезе барои ҳамла ба Порт буд. Бо баҳонаи ташрифот бо унвони омодагӣ барои бурдани арӯс бо сипоҳи азим вориди қаламрави Ашкониён шуд [18, 176]. Муайян аст, ки бо сабаби кашмакашиҳои сиёсӣ дар дохили мамлакат портҳо он вақт на ба ҷанг, ҳатто барои дифоъ ҳам омода набуданд.

Бо ҳамин, соли 216 императори Рим Септимий Бассиан Каракалла, ки орзу дошт мисли Искандари Мақдунӣ сарҳади давлати худро то Ҳинд расонад, аз низои дохилии Ашкониён истифода карда, ногаҳон ба Байнаннаҳрайн ҳучум намуда, ба

муковимат рӯ ба рӯ нашуда, шахру дехотро сӯзонда, ҳатто дар шаҳри Арбил гӯрҳои шоҳони Ашкониёро кушода, устухонҳои мурдагонро берун кашида, дар рӯи замин пошид [8, LXXVIX [LXXVIII 1. 2].

Муаррихи эронӣ А. Заринқӯб ба ин назар аст, ки гӯрҳои мазкур ба шоҳони маҳаллӣ тааллуқ доштаанд ва Каракалла бошад гумон бурд онҳо мутааллиқ ба подшоҳони Портанд [18, 176]. Аз рӯи нақли Геродиан Каракалла ба лашкараш фармон медиҳад, ки ҳар кас чанде тавонад, чизеро хоҳад ба яғмо барад ва императору сарбозонаш дар қаламрави портҳо аз қатлу ғораткунӣ хаста шуда, бо ғанимату асирони зиёд ба самти Миёнрӯдону Сурия пас гаштанд [3, IV. 11. 7-8]. Дар роҳи бозгашт ҳам ба сарбозони худ фармон додааст, ки куштору ғоратро идома диҳанд [3, IV. 11. 7.; 15, VI. 4]. Римӣён ҳатто ба занону кӯдакон низ раҳм накарда, ҳамаро қатл карданд [14]. Аҳдшиканӣ, дар натиҷаи он бошад беҳурматию беадабӣ ва махсусан ваҳшонияти Каракалла бори дигар исботи он аст, ки нақшаи вай забт ва ҳамзамон аз байн бурдани империяи Ашкониён будааст. Ин ҳашму ғазаби шоҳаншоҳ Ардавон ва начибзодагони эрониро ба вучуд оварда, ашрофи Ашкониёро дар атрофи ӯ муттаҳид намуд. Баъзе муҳаққиқони эронӣ қайд менамоянд, ки ҳамин дам ашрофи портӣ ҳокимияти Ардавонро пурра эътироф намуда, бар зидди римӣён муттаҳид гаштанд [22, 245]. Роҷеъ ба мавқегирии Балаш дар ин масъала, ки оё ӯ ба Ардавон кумак расондааст ё не, маъхазҳо хабар намендиҳанд.

Аҳдшиканӣ ва дар давраи сулҳу субот кушта шудани намояндагони ашрофу диловарони бесилоҳи портӣ ва қисман ба асорат гирифта шудани онҳо, боиси он гашт, ки Ардавон V то баҳори соли 217 лашкари бузургро гирди ҳам овард, ки он теъдод сарлашкарони римиро ба тарсу воҳима андохт. Ин вақт Каракалла дар шаҳри Эдесса қарор дошт. Теъдоде аз сарлашкарони римӣ аз идома ёфтани ҷанг ҳаросида, бо сарвари Марк Опеллий Макрин (Макринус) ба ҷони Каракалла сӯйқасд ташкил намуда, ӯро 8 апрели соли 217 дар роҳ ба сӯи Ҳаррон ба қатл расонданд. Дар ҳамин вақт бошад Ардавон бо лашкари бузурги худ ба шимоли Миёнрӯдон ворид гардид [20, 121].

Марк Опеллий Макрин, ки аз ҷониби артиш император эълон шуда ва Сенати Рим низ онро тасдиқ карда буд, вазифаи аввалиндараҷаи худро дар бастанӣ сулҳ бо портҳо медид. Аммо ба даст овардани он осон набуд, зеро аҳдшикании Каракалла дар дили Ардавон ва миёни ашрофзодагони портӣ ҳашму ғазаби зиёдро ба бор овард [14]. Баъди ин воқеа Макрин ба назди Ашкониён сафорати сулҳро фиристод, лекин Ардавон хоҳиши римӣёнро рад менамояд. Аз рӯи хабари дигар Ардавон аз римӣён ҷуброни калонро талаб мекунад, ки онҳо дар навбати худ рад менамоянд [20, 121; 22, 227]. Мувофиқи ахбори баъзе маъхазҳо дар назди Нисибин артиши ду тараф муқобили ҳам саф орошта, интизори анҷоми гуфтушуниди сарварон буданд, вале ногаҳон байни сарбозони рақиб барои ҷохи об низоъ хеста, он ба муҳорибаи калон оварда мерасонад [8, LXXVIX [LXXVIII 26, 5]. Ҳамин тавр, тобистони соли 217 дар наздикии Нисибин байни римӣён ва Ашкониён муҳорибаи шадиди серӯза сурат гирифт.

Набарди мазкур яке аз муҳорибаҳои калонтарин дар таърихи дунёи қадим ба ҳисоб рафта, муҳаққиқон шумораи лашкари Римро дар он аз 90 то 110 ҳазор нафар ба қалам додаанд, вале оид ба теъдоди лашкари Порт бошад маъхазҳо маълумот намендиҳанд [14]. Пеш аз муҳориба Макрин сарбозони худро бо баромадҳои пур-

мазмун рӯхбаланд кард, ки он ҳам дар майдони ҷанг натиҷа надод. Ин муҳориба чунон шадид сураат гирифтааст ва ҳамон қадар талафоти ҷонӣ сураат гирифтааст, ки сарбозони ду тарафи даргир болои мурдагон қадам зада, ҷанг кардаанд. Бино ба ахбори Геродиан майдони ҷанг аз кушташудагон ва хуни онҳо пур шудааст [3, IV. 15. 5]. Ҳамлаҳои шадиди Ашкониён лашкари римӣро то ба сарҳади нобудӣ овард. Дар рӯзи сеюми набард портҳо дар майдони ҷанг пирӯзӣ ба даст оварданд. Макрин ба сафи нахустин гурӯҳи сипоҳиёни аз қорзор фирор намуда ҳамроҳ шуда, худро аз майдони ҷанг берун бурдааст. Римӣни боқимонда чун императори худро гурезон ёфтанд, ба ӯ пайравӣ карда, ноумед роҳи фирор пеш гирифтанд ва ба лашкаргоҳи худ баргаштанд [21, 421]. Оид ба аз қорзор фирор намудани Макрин маъхазҳо, аз ҷумла Дион Кассий низ иттилоъ мерасонанд [8, LXXVIX [LXXVIII. 26. 7.]. Шарқшиноси машҳури англис Перси Сайкс ҳам ошкоро менависад, ки дар рӯзи сеюми муҳориба римӣҳо шикаст хӯрда, аз майдони ҷанг ба самти лашкаргоҳи худ фирор намуданд [17, 417]. Талафоти ҷонӣ аз ҳар ду ҷониб бисёр будааст, аммо нисбат ба портҳо дида, римӣён хеле бештар кушта шудаанд [21, 421].

Муаррихони аҳди бостон роҷеъ ба натиҷаи муҳориба назарҳои худро доранд. Масалан, Геродиан баргариӣ кувваи портҳоро эътироф менамояд, аммо тарзи нозуки санъати суханвариро истифода намуда, ҳарбро мусовӣ анҷомёфта арзёбӣ менамояд [3, IV. 15. 4-5], Дион Кассий бошад ғолибиятро пурра насиби Ашкониён дониста, [8, LXXVIX [LXXVIII. 26. 1. 5. 7] ошкоро бохти Римро зикр кардааст. Зеро аз майдони ҳарб фирор намудани Макрин ва товони ҷангӣ додани ӯ низ пурра исбот менамоянд, ки Рим мағлуб гардид. Йозеф Волский менависад, ки «пас аз се рӯзи пайкор, ки бори дигар намоёнгари рӯҳияи сарсаҳти эронӣён буд, румӣён ба саҳти шикаст хӯрданд» [19,215]. Агар як рӯзи дигар муҳориба идома меёфт, аз лашкари Рим касе зинда наменонд. Ин ҳолат Макринро водор намуд, ки бо Ардавон боз ба гуфтушунид гузарад. Дар бегоҳии рӯзи сеюми муҳориба Макрин сафорати худро оид ба пешниҳоди сулҳ ба назди Ардавон фиристод.

Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки то ин дам Ардавон намедонистааст, ки Каракалла қатл шудааст. Танҳо мактуби шахсии Макрин ба Ардавон имконият фароҳам овард, ки ҷанг хотима ёбад ва миёни тарафҳо сулҳ баста шавад. Дар номаи худ Макрин менависад, ки сабабгори ҳамаи ин бадбахтиҳо император Каракалла ҳаст, ки ба шартнома ва қасами худ содиқ намонд ва барои ин кирдораш ҷазои сазовор гирифт ва давлат ҳукумати мавҷудбудаи Римро ба ӯ супоридааст. Ман бошам кирдори пешинаро маъқул намедонам ва омода ҳастам он асироне, ки дар дасти мо ҳастанд ва он шахру қалъаҳои ишғол кардаю амволи ғоратшударо ба Байнаннаҳрайн баргардонда, душманиро ба дӯстӣ иваз намуда, сулҳро бо қасамхӯрӣ ва бастании шартнома пайдор намоям. Шоханшоҳ номаро аз сафирон гирифта, ҷазои ба Каракалла расондаро қонёқунанда дониста, бо Макрин қарордоди сулҳ баст [3, IV. 15. 6-9]. Юлий Капитолин низ хабар медиҳад, ки Макрин, ки нисбати Ардавон заиф буд, сафирон фиристонда, сулҳро дархост кард, шоханшоҳ ҳам баъди он ки аз марги Каракалла хабар ёфт, розигии худро дод [9, VIII. 3]. Ардавон боз шартҳои зеринро пеши римӣён мегузорад: асирони портӣ озод карда шаванд; Рим, шахрҳоеро, ки Каракалла риоя накарда буд, дубора матраҳ мекунад; аз ҷониби Рим барои вайрон намудани ғуристонҳо ба Эрон ҷубронпулӣ пардохт шавад; Байнаннаҳрайн ба портҳо баргардонда шавад [8, LXXVIX [LXXVIII. 26. 3]. Дион Кассий

маблағи пардохтшударо 50 миллион динор арзёбӣ намудааст [8, LXXVIX [LXXVIII. 27. 1]. Ин муаррих менависад, ки Ардавон ба часорати нируҳои ҳарбии худ низ тақия мекард, баробари ин Макринро ҳамчун инсон лоиқ будан ба ҳокимияти императорӣ ошкоро эътироф намекард ва эълон намудааст, ки ӯ қодир аст чизеро талаб кардааст бе розигии Макрин ҳам ба даст меорад [8, LXXVIX [LXXVIII. 26. 4].

Хулоса, Ардавон талаб намуд, ки тамоми он сарзаминҳое, ки императорони пешини Рим забт карда буданд, баргардонид, римиён 200 миллион сестерсий (50 миллион динор) [19, 215] тавони ҷанг бипардозанд ва танҳо баъди иҷрои ин шартҳо ӯ пешниҳоди сулҳро қабул менамояд. Муаррихи машҳури таърихи Рим Теодор Моммзен ҳам тавони ҷангии пардохтшударо 50 миллион динор доништааст [11, 409]. Мувофиқи шартнома римиҳо Арманистон ва қисме аз Байнанныҳрайнро аз даст доданд. Баъди бастанӣ сулҳ Ардавон лашкари худро аз қаронаҳои Дачла берун оварда, Макрин бошад аз Байнанныҳрайн ба Антиохия баргашт. Ардавон баъди муҳорибаи Нисибин низ таҳдиди ҷанг кардааст, аммо Макрин боз сафиронро фирстонда, сулҳ дархост менамояд. Ҳамин тавр, низоъро, ки Қарақалла оғоз намуд, Макрин анҷом дода, бо лашкари боқимонда ба қаламрави Рим баргашт ва тамоми дастовардҳои ҷангии императорони пешини Рим дар муносиботи ҳарбӣ бо шоҳаншоҳони Ашқониёнро ба сифр расонид.

Перси Сайкс менависад, ки ба ивази пардохт намудани маблағи қалон ба ғолибон (бо қурби давраи муҳаққиқ 1750 000 фунт стерлинг) сулҳ баста шуд [17, 417]. Ба қавли Нелсон Дибвойз император Макрин пас аз шикаст тавонист, ки сулҳро бо пардохти маблағи қалон ба портҳо харидорӣ намояд [6, 225]. Аммо дар Рим ҳаводиси шарқро ба унвони пирӯзии артиши Рим муаррифӣ кардаанд. Гарчанде ки Рим дар муҳорибаи мазкур шикасти сахт хӯрд, Сенат ба Макрин унвони «Parthicus»-ро дода, Йозеф Волский менависад, ки император аз пазириши лақаби «Parthicus» – «Ҷотехи Порт» худдорӣ карда бошад ҳам, аммо бо фармони ӯ сиккаҳои зарб задаанд, ки ба рӯи онҳо «Макрин ҳамчун пирӯзманд бар Порт» ҳақ шуда буд [19, 215]. Вобаста ба масъалаи мазкур Дион Кассий хабар медиҳад, ки Макрин баъди бохт аз портҳо барои худ шармандагӣ доништа, аз гирифтани ин унвон даст кашидааст [8, LXXVIX [LXXVIII. 27. 3]. Макрин дар сари қудрат дер наистод, ӯ 8 июни соли 218 аз ҷониби сарбозонаш қатл карда шуд [8, LXXVIX [LXXVIII. 40. 5.]; 3, V. 4. 11; 9, X. 3].

Ҳамин тавр, ҳамлаи аҳдшиканонаи навбатии римӣ ба ноқомӣ анҷомид. Рақобат байни шоҳаншоҳии Ашқониён ва империяи Рим хотима ёфт. Замоне ки Ашқониён дар муҳорибаи Карр (соли 53 п. м.) лашкари Римро мағлуб намуданд, тибқи ахбори муаррихони бостон ҷаҳон байни ин ду давлат тақсим шуд. Натиҷаи муҳорибаи Нисибин шаҳодат аз он дод, ки рӯҳия ва нуруи ҳарбии Ашқониён хеле қавӣ будааст ва орзуи бархе аз императорони Рим, ки мехостанд қорномаи Искандари Мақдуниро тақрор намоянд, амалӣ нагардид.

Ин охири шартномаи сулҳ (баҳори соли 218) миёни ду абарқудрат буд. Аммо баргардондани Байнанныҳрайн бо сабаби қиёми Ардашери Бобакон ва суқути ҳукумати Ашқониён амалӣ нагашт. Замоне ки Ардавон дар набард бо Рим банд буд ва шарафи эронӣёнро ҳимоя мекард, Ардашери Бобакон машғули таҳти назорати худ гирифтани сарзаминҳои мамлакат буд. Бо пайвастанӣ ду хонадони бонуфуз

Сурен ва Испахбуд ба Ардашер бар Ардавон зарбаи амалӣ ворид гардид [22, 227]. Баъди ин дар Эронзамин низои дохилӣ ба авчи аъло расида, соли 224 давлати Ашкониён ба давлати форсҳо иваз шуд. Муаррихи машҳури англис Эдуард Гиббон менависад, ки ҳокимияти Ардашер аз ҷониби эронӣ дар Анҷумани бузург, ки дар Балх (Бохтар) доир гардидааст, ботантана ба расмият шинохта шуд [4, 341]. Писари Ардавони V, Артавазд, баъзе аз музофотҳоро дар шимоли Эрон дар даст нигоҳ дошт, аммо ӯ низ соли 230 асир гирифта шуда, ба Тайсафун оварда, ба қатл расид. Бо марги Артавазд ҳукмронии силсилаи Ашкониён дар Эрон пурра қатъ гардид, аммо як шоҳи онҳо дар Арманистон ва ҷанд давлати хурди Қафқоз идоракуниро идома доданд. Аршакиёни Арманистон баъдтар дар идоракунии империяи Византия низ нақши калонро бозӣ карданд.

Бо ҳамин дар Эрон танҳо сулола иваз гардида, Сосониён дар муносиботи байналмилалӣ ҷойи Ашкониёнро иваз намуданд. Бауэр Сюзен Уайс менависад, ки барои императорони Рим низ ногаҳон буд, ки Ардашер боз империяро барои экспансия омода карда [1, 931], мувофиқи хулосаи академик А.Ю. Кримский ҳар давлате аз Ҷаҳони Машриқ дар сари ду роҳ монданд: Рим ё Тайсафун? Ба тарафи кӣ бояд гузашт? Ба тарафи империяи Бузурги Рим ё ба тарафи империяи Бузурги Сосониён? Рақобат аз сари нав оғоз гардида, шоҳаншоҳи дуюми сосонӣ Шопур бо юришҳои худ ба самти ғарб ном баровард [10, 215].

Хулоса, дар миёни империяи Рим ва шоҳаншоҳии Ашкониён набардҳои зиёд барои тавсеаи нуфуз ва қудратталабӣ рух дода буданд, аммо дар таърихи давлатдорӣ мо муҳорибаҳои Карр ва Нисибин аҳаммияти махсусан муҳим доранд. Агар муҳорибаи Карр бо пирӯзии Ашкониён анҷом ёфта, римиён қудрат ва доираи таъсири Ашкониёнро дар Шарқ пазируфтанд, аммо муҳорибаи Нисибин бошад замоне рух дода буд, ки ба қавли шарқшиноси машҳур Н. Дибвойз организи давлатии империяи Ашкониён аллакай зинда набуда, балки аз худ харобазори фартутшударо намояндагӣ мекард [6, 229], аммо новобаста ба вазъияти ниҳоят мушкил дар корзори мазкур Ашкониён ғолиб баромада, истиқлолияти миллии эронӣро хифз намуданд;

- дар натиҷаи муҳорибаи мазкур лашкари як замон фотеҳи Рим моҳиятан нест шуда, Макрин бо сипоҳиёни ҷон ба саломат бурда ба қаламрави Рим баргашт ва тамоми дастовардҳои ҷангии императорони пешини Римро дар муносиботи ҳарбӣ бо шоҳаншоҳони Ашкониён ба сифр расонд;

- ғалаба дар назди Нисибин муайян намуд, ки шоҳаншоҳии Ашкониён на аз зарби берунӣ, балки дар натиҷаи низои сулолавию кашмакашиҳои дохилӣ аз байн рафт. Ашкониёни аз тахт барканоршуда бо пирӯзӣ дар муҳорибаи Нисибин дар сиёсати байналмилалию байнидавлатӣ ба меросбарони худ – Сосониён рӯҳияи қавӣ ва фотеҳи ҳарбии панэрониро мерос гузоштанд. Ин боиси он гашт, ки соли 230 Ардашери Бобакон бар зидди империяи Рим на танҳо ҷанг эълон кунад, инчунин талаб ба миён гузошт, ки тамоми минтақаҳоро, ки ба Ҷаҳоманишиҳо тааллуқ доштанд, баргардонда диҳанд. Амалан ин талаб баробари қаламрави Осиёро пурра тарк намудани римиён буд [11, 410]. Талаби баргардондани ин минтақаҳоро низ пеши римиён аввал Ардавон ба миён гузошта буд;

- маҳз дар натиҷаи муҳорибаи Нисибин зина ба зина заиф гардидани дастгоҳ ва рӯҳияи ҳарбии Рим оғоз гардид, ин набард нуктаи ибтидоӣ гардид, то дар оянда империя аз ҷониби германитаборон аз байн бурда шавад. Зеро баъди муҳорибаи мазкур Рим дар сиёсати ҳарбии худ аз тактикаи ҳамлакуни дида, бештар ба дифоъ гузашт.

Дар ҷамъбасти таҳқиқи масъалаи мазкур зарур мешуморем, ки роҷеъ ба рақобати таърихӣ ду давлат андешаҳои шарқшиноси машҳури англис Перси Сайксро биёрем. Мавсуф дар пайи қорзори Нисибин таҳлили масъалаи рақобати таърихӣ тарафхоро ҷамъбаст намуда, менависад, ки бо ҳамин муборизаҳои тӯлонӣ ва паиҳам миёни империяи Рим ва шоҳаншоҳии Ашқониён барои абарқудрати ғарбӣ бо беобрӯгӣ ба анҷом расиданд [17, 417].

АДАБИЁТ

1. Бауэр С.У. История Древнего мира: от истоков цивилизации до падения Рима / С.У. Бауэр; перевод с английского В. Гончарова, Н. Тартаковской. – М.: АСТ, 2014. – 988, [4] с.
2. Бокщанин А.Г. Парфия и Рим (исследование о развитии международных отношений позднего периода истории античного мира). Часть II. Система политического дуализма в Передней Азии / А.Г. Бокщанин. – М.: Издательство Московского университета, 1966. – 304 с.
3. Геродиан. История императорской власти после Марка в восьми книгах / Геродиан; перевод с древнегреческого. – СПб.: Алетей, 1995. – 289 с.
4. Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи: Закат и падение Римской империи: В 7 т. Т. 1 / Э. Гиббон; перевод с английского. – М.: Терра – Книжный клуб, 2008. – 640 с.
5. Грант М. Расцвет Римской империи / М. Грант. – Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2005. – 416 с.
6. Дибвойз Н.К. Политическая история Парфии / Н.К. Дибвойз; перевод с английского, научная редакция и библиографическое приложение В.П. Никонова. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – 816 с.
7. История таджикского народа. Т. 1. Древнейшая и древняя история. – Душанбе, 1998. – 752 с.
8. Кассий Дион Коккейан. Римская история. Книги LXIV – LXXX / Кассий Дион Коккейан; перевод с древнегреческого под редакцией А.В. Махлаюка. – СПб.: Нестор - История, 2011. – 456 с.
9. Капитолин Юлий. Жизнеописание августов. XV. Опилий Макрин // Властители Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / перевод С.П. Кондратьева; под редакцией А.И. Доватура. – М.: Наука, 1992. – 384 с.
10. Кримський А.Ю. Вибрані сходознавчі праці. В 5 т. Том I. Арабістика / А.Ю. Кримський. – Київ: ВД «Стилос», 2007. – 432 с.
11. Моммзен Т. История Рима. Т. 5. Провинции от Цезаря до Диоклетиана / Т. Моммзен; перевод В.Н. Неведомского. – М.: Издание К.Т. Солдатенкова, 1885. – 648 с.
12. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. Письма к дочери из тюрьмы, содержащие свободное изложение истории для юношества. Т. 1 / Дж. Неру; перевод с английского в трех томах под редакцией Г.Л. Бондаревского, П.В. Куцобина и А.Л. Нарочинского. – М.: Издательство «Прогресс», 1981. – 376 с.
13. Никонов В.П. К вопросу о парфянском наследии в сасанидском Иране: военное дело // Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов: археология, история, этнология, культура. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Александра Марковича Беленицкого (Санкт-Петербург, 2 – 5 ноября 2004 года). – СПб.: Институт истории материальной культуры РАН, 2005. – С. 141–179.
14. Савин Н.А. Военная история Римской империи от Марка Аврелия до Макра Макрина, 161-218 гг. – СПб.: Алетей, 2023. – 548 с. <https://kniga-online.com/books/dokumentalnye-knigi/voennaya-dokumentalistika//page-187-326651-voennaya-istoriya-rimskoi-imperii-ot-marka-avriliya-do.html>. Дата обращения 20. 07. 2023 г.
15. Спартиан Элий. Жизнеописание августов. XIII. Антонин Каракалл // Властители Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / перевод С.П. Кондратьева; под редакцией А.И. Доватура. – М.: Наука, 1992. – 384 с.

16. Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога «Historiarum Philippisarum». – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2005. – 493 с.
17. Sykes P.M. A History of Persia by Lieut. - Col. P.M. Sykes. Vol. I. – London: Macmillan and Co., Limited st. Martin's street, 1915. – XXV. – 544 p.

۱۸. عبدالحسن زرینکوب. روزگاران. تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی. چاپ پنجم. تهران، ۱۳۸۳. ۱۰۱۶ ص.
۱۹. یوزف ولسکی. شاهنشاهی اشکانی. ترجمه مرتضی ثاقب فر. چاپ چهارم. تهران، ۱۳۸۸. ۲۴۸ ص.
۲۰. کلاوس شیپمن. مبانی تاریخ پارتی. ترجمه شاهرخ راعی. تهران، ۱۳۸۴. ۲۲۴ ص.
۲۱. محمد جواد مشکور. پارتیا یا پهلویان قدیم. جلد اول. تاریخ سیاسی. تهران، ۱۳۵۰. ۵۱۹ ص.
۲۲. فریدون اسلامیا. تاریخ جامع ایران بزرگ. دوران باستان. تهران، ۱۴۰۰. ۴۴۰ ص.

МУҲОРИБАИ НАЗДИ НИСИБИН МИЁНИ ШОҲАНШОҲИИ АШКОНИЁН ВА ИМПЕРИЯИ РИМ

Дар ин мақола муҳорибаи назди Нисибин, ки соли 217 миёни шоҳанишоҳии Ашкониён ва империяи Рим рух додааст, баррасӣ гардидааст. Муаллиф дар асоси маълумоти маъхазҳои таърихии муаллифони аҳди бостон ва таҳқиқоти олимони намоёни соҳа масъаларо пажӯҳиши намуда, сабабу баҳонаи сар задани муҳорибаи мазкур ва натиҷаҳои онро дар таърихи ду давлати қудратманд нишон додааст. Муаллиф ба хулосае мерасад, ки гунаҳгори сар задани низои мазкур император Каракалла буда, маҳз аҳдишикании ӯ боиси сар задани муҳорибаи назди Нисибин гардид. Дар таърихи эронинажодон муҳорибаи Нисибин, мисли муҳорибаи Карр, аҳаммиати махсус дорад. Зеро новобаста ба вазъиати ниҳоят мушкили дохилии империяи Ашкониён, портҳо дар муҳорибаи мазкур пирузии комил ба даст оварда, дирафиш ва шаъну шарафу истиқлоли миллии эронинажодонро ҳифз намуданд.

Калидвожаҳо: *Шоҳанишоҳии Ашкониён, империяи Рим, гуфтугунид, Нисибин, лашкар, муҳориба, чанг, сулҳ.*

БИТВА ПРИ НИСИБИСЕ МЕЖДУ ПАРФЯНСКОЙ И РИМСКОЙ ИМПЕРИЯМИ

В данной статье рассматривается Нисибиское сражение, которое произошло в 217 году между Парфией и Римом. Автор на основе исторических источников античных авторов и трудов ведущих специалистов, анализируя данный вопрос, показывает причины, повод и последствия Нисибиского сражения в истории двух держав. Автор приходит к выводу, что виновником данного военного конфликта является император Каракалла, так как именно его вероломство стало основной причиной начала битвы при Нисибисе. В истории иранских народов результаты битвы при Нисибисе, как и битвы при Каррах имеют особое значение. Это объясняется тем, что парфяне, несмотря на трудное внутреннее положение своего государства, смогли одержать победу в данной битве, с честью защищая знамя, достоинство и независимость иранских народов.

Ключевые слова: *Парфянская империя, Римская империя, приговор, Нисибис, армия, битва, война, мир.*

THE BATTLE OF NISIBISE BETWEEN THE PARTHIAN AND ROMAN EMPIRES (217 AD)

This article discusses the battle of Nisibis, which took place in 217 between Parthia and Rome. Based on the historical sources of ancient authors and the works of leading experts, the author, analyzing this problem, shows the causes and consequences of the Nisibis battle in the history of the two powers. The author comes to the conclusion that the main culprit for the emergence of this military conflict is the emperor Caracalla, it was his treachery that became the main reasons for the start of the battle of Nisibis. In the history of the Iranian peoples, the results of the battle of Nisibis, as the battle of Harran, have special significance. This is because the Parthians, despite the difficult internal situation

of their state, were able to win this battle, honorably defending the banner, dignity and independence of the Iranian peoples.

Key words: *Parthian Empire, Roman Empire, sentence, Nisibis, army, battle, war, peace.*

Сведение об авторе: Сайнаков Сайнак Парпишоевич – кандидат исторических наук, доцент, ведущий научный сотрудник отдела древней, средневековой и новой истории Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша НАНТ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33; тел: (+992) 934-16-20-99),

E-mail: saynakov2012@mail.ru; saynak.rushon.saynakov@mail.ru

Information about the author: Saynakov Saynak Parpishoevich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Leading Researcher of the Department of Ancient, Medieval and Modern History of the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33.; phone: (+992) 934-16-20-99), Rudaki Ave.

E-mail: saynakov2012@mail.ru; saynak.rushon.saynakov@mail.ru

УДК 297.2 (551.22) "224/651"

ЕЩЕ РАЗ К ВОПРОСУ О РЕЛИГИИ В САСАНИДСКОМ ГОСУДАРСТВЕ¹

ХОДЖАЕВА Н. ДЖ.,

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ

Основанное в 224 г. Ардаширом I Папаканом (224-241), выходцем из рода Сасанидов, государство, существовавшее до 651 г., вошло в историю как Сасанидская империя (ср. -перс *Ērānšahr*). Первоначально территория этого государства состояла из Ирана и Ирака, потом к ней стали отходить одна за другой прилегающие территории. После разгрома эфталитами Тюркского каганата в 568 г. часть территории современного Афганистана и Центральной Азии вошли в состав Сасанидского государства. При Хосрове II Парвизе (591-628) территория Сасанидской империи по расширению границ была наибольшей. В ее состав входили земли современных Ирана, Ирака, Азербайджана, Армении, Афганистана, Восточной Турции, некоторые области Индии, Сирии, Пакистана, а также частично Кавказа, Центральной Азии, Аравийского полуострова, Египта, Иордании и Израиля. Таким образом, территория Сасанидской империи почти достигла пределов Ахеменидской державы, став мощным государством и в то время она могла соперничать с Римской империей.

Завладев трон, Ардашир I Папакан использовал все средства, чтобы упрочить свою власть и воссоздать новую персидскую империю. Одним из этих средств была религия. Роль религии в Сасанидском государстве хорошо охарактеризовал известный арабский историк Ма'суди. Так, в своем сочинении «Золотые копии россыпи самоцветов» («Муруч аз захаб ва маадиал чавоҳир») он пишет, что Ардашир Бабак является автором книги, под названием «Карнаме» («Летопись»), в

¹ Статья написана в рамках проекта «История таджикского народа» (III – начало XX вв.), государственный регистрационный номер 0121TJ1211.

которой, отмечая все важные события, он писал о войнах и покорении мира, там же указаны советы Ардашира своему сыну [Шапуру], которого он выбрал своим приемником. Ардашир говорит: «Мой сын, религия и царство переплетаются друг с другом, и одно нуждается в другом. Религия – основа государства, а государство – хранитель религии. Все, что не имеет основы, погибнет, и все, что не имеет хранителя, погибнет» [9, 242-243].

Тот же смысл содержит фраза из «Письма Тансара», священника при дворе Ардашира I Папакана: «Религия и царский трон рождены от одной матери и имеют одинаковый характер» [21, 33-34]. Таким образом, Ардашир I Папакан решил сделать религию своим главным орудием в управлении государством.

Если при Ахеменидах и Аршакидах наряду с зороастрийскими верованиями существовали различные верования и культы, то при Сасанидах в Иране была провозглашена единая религия, как для царей, так и для всего государства. Этой религией становится зороастризм. О приверженности Ардашира I Папакана зороастризму свидетельствуют принятый им новый царский титул – «Поклоняющийся (Ахура-) Мазде, бог, царь царей Ирана, происходящий от богов», отмеченный на монетах, чеканенных в период его правления [25, 188], а также основанный в г. Истахре, большой храм огня, ставший общегосударственным святилищем.

В.Г. Луконин отмечает, что единая для всего государства религия, жречество, как один из столпов опоры царя царей, влияние храма не только в области идеологической, но и в области экономической – все это сильно отличало вновь созданную монархию от предшествовавшего ей парфянского государства [8, 70].

При Ардашире I Папакане в Сасанидском Иране были созданы почти все институты, как государства, так и церкви. Одним из первых его указов касался кодификации зороастрийских религиозных книг, т. е. письменного засвидетельствования зороастризма.

Главной священной книгой зороастризма является «Авеста» [1, 20]. О создании письменного текста этого литературного памятника и кодификации зороастризма подробно повествуется в Четвертой книге «Денкарда» [26; 16, 131-136], пехлевийском источнике, составленном в IX-X вв. В этой главе излагается история составления и сохранения зороастрийских богослужебных книг в древнем Иране под покровительством могущественных царей – защитников маздаяснийской веры: легендарного Виштаспа из династии Кеянидов и исторических – Валахша (Вологеза) из правящего парфянского дома Аршакидов, а также Ардашира I, Шапура I, Шапура II и Хосрова I Анушервана из династии Сасанидов [13, 5-6].

Из «Денкарда» известно, что «Авеста» дошла до нас в двух редакциях (кодификациях). Первая редакция «Авесты» была осуществлена при Аршакидах, либо при Вологезе I (51-78 гг.), либо при Вологезе IV (148-191 гг.). Отсюда и ее название – «Аршакидская». В «Денкарде» говорится, что Валахш из рода Аршакидов приказал направить в провинции напоминания, чтобы хранили Авесту и Зенд, поступившие в первоначальном состоянии («в чистом виде»), вместе с фрагментами текстов, которые, несмотря на ужас губительного для страны нашествия Александра [Македонского] и грабительскую политику греков («ромеев»), были распространены по Ираншахру и в письменном виде и устной передаче служили бы надежным руководством для верующих» (Dk. IV. 16).

«Аршакидская Авеста» – это сборник молитв на авестийском языке, записанных особым, авестийским алфавитом. В настоящее время зороастрийские (парсийские¹) священники при богослужении читают молитвы из «аршакид-ской» Авесты, которая имеет персидское название – «Вендидадсадэ», что означает «чистый Вендидад», т.е. не сопровождаемый переводами и комментариями. В него входят также «Висперад» и «Ясна». Все три части расположены в особом канонизированном порядке. И.С. Брагинский считает, что первая кодификация «Авесты» исторически вполне реальна, объясняя это тем, что Аршакиды стремились укрепить политическую власть с помощью зороастрийской церкви [3, 190]. В том, что первая кодификация «Авесты» при Аршакидах реальна, свидетельствует приведенный выше нами отрывок из «Денкарда». Союз политической власти с зороастрийской церковью в Парфии, не зафиксирован историческими источниками. Мы можем говорить о том, что при Аршакидах были созданы предпосылки канонизации зороастризма.

Вторая редакция «Авесты», в том числе, и ее первый перевод на среднеперсидский язык – пехлеви, был осуществлен при Сасанидах. Начало этому важному историческому событию было положено при Ардашире I Папакане, под руководством верховного жреца и его духовного наставника Тосара (Tosar). Об этом в «Денкарде» говорится следующее: «Его Величество царь царей Ардашир сын Папака, следуя справедливой рекомендации Тосара (Тансара), потребовал, чтобы все разрозненные [сочинения] были доставлены ко двору. Тосар исполнил приказ и отобрал те [письмена], которые он посчитал правильными, а прочие исключил из канона (Dk. IV 17).

При Шапуре I, сыне Ардашира I Папакана, были собраны все научные трактаты, распространенные среди индусов, ромеев² и жителей других земель с целью сравнения их с «Авестой» (Dk. IV 19). Заслуга Шапура I состоит в том, что он «способствовал соединению этих чистых наук с маздаяснийской верой» (Dk. IV 19).

При Шапуре II (309-379 гг.) в Сасанидском Иране шла упорная полемика между многочисленными сектами и еретиками. По указанию Шапура II под руководством жреца Адурбада (Атурпата) Махраспандана высказанные мнения представителей различных религиозных течений, подверглись изучению. Адурбад одержал победу в диспуте со всеми сектантами и еретиками, после чего Шапур II заявил: «Теперь, когда мы отстаивали право религии на существование в мире, мы более не потерпим никого из приверженцев ложной веры и умножим для этого свои усилия» (Dk. IV20).

Хосров I Ануширван (531-579) после того, как расправился с ересью и маздакитским движением, занялся изучением и расследованием всех ересей внутри четырех сословий иранского общества. Так, на собрании представителей всех сословий он заявил: «Истинность маздаяснийской веры осознана, и мудрые могут с убежденностью утверждать ее в мире путем обсуждения. Но деятельность выдаю-

¹ Парсы – этноконфессиональная группа последователей зороастризма, проживающая в Индии и Пакистане. После завоевания арабами Ирана, иранцы-зороастрийцы или парсы бежали в Гуджарат, позже они обосновались в Мумбаи.

² Ромеи – население Византии.

щегося проводника веры и мудреца должны направлять не столько рассуждения, сколько чистота его мыслей, слов и действий, руководство им Благого Духа, его искреннее послушание Святому Слову и почитание богов. Истинно, такого [человека] мы посчитаем мобедом Ахура-Мазды (Ahura Mazdā), благодаря которому нам будет явлена возможность постигать духовный мир» (Dk. IV21-22).

При Хусраве Парвизе (590-628 гг.) было проведено уточнение текста, который, по мнению Й. Маркварта, по существу, стал новой редакцией «Авесты» [29, 103].

Сасанидская редакция – это собрание тех же частей, но расположенных в ином порядке, имеющем целью не чтение при богослужении, а систематическое изучение. Авестийский текст в этой редакции, разбитый по книгам, главам и строфам, сопровождается комментированным переводом на среднеперсидском языке, записанным пехлевийским алфавитом. Название этого перевода-комментария «Зенд», т.е. «текст и толкование». Так, Сасанидская редакция «Авесты» получила название «Зенд-Авеста».

Таким образом, политическая цель Сасанидов – установление «союза престола и алтаря», т.е. светской власти и религии была достигнута. Как показал анализ Четвертой главы «Денкарда», процесс этот был длительным и завершился фактически накануне пришествия арабов.

Еще одним пунктом религиозной реформы Ардашира I Папакана являлся зороастрийский календарь. Согласно реформе, к обычному году из 360 дней прибавили пять дней, назвав их «днями Гат» по пяти группам гимнов Заратуштры. Теперь календарный год состоял из 365 дней. Названия пяти «Гат» стали использовать в качестве имен дней во время богослужений в эти дни. До этого обращались к соответствующему божествуязата данного дня. В результате реформы, возникла проблема с празднованием «дней фраваша», которых, согласно реформе, должно быть пять. Население продолжало отмечать их десять дней (с 25-го Спэндармадо по 1-е Фравардина). Бируни, хорошо знавший зороастрийские источники, писал, что люди были очень обеспокоены этим обстоятельством, «ибо оно является одним из столпов их веры, а также из осторожности, ибо они не могли установитьэто между собой в точности...» [2, 236].

Реформа касалась и даты празднования Навруза, Его стали отмечать осенью, а не как прежде – весной.

Зороастризм сасанидского периода отличался от первоначального учения пророка Заратуштры, зафиксированного в «Гатах», древнейших частях «Авесты». В основу учения вошла дуалистическая идея борьбы сил добра или светлого начала в образе Ахура-Мазды (ср.-перс. Ормазд) и зла или темного начала в образе Ангр-Майнью-AngraMainiiu (ср. -перс. Ахриман). Все земные существа и даже стихии делятся на творения Ормазда и творения Ахримана. Эти представления связаны с множеством обрядов и предписаний, исполнение которых спасет верующего от осквернения и от общения с темными силами. Исполнение всех этих обрядов и предписаний, как и сложный и детально разработанный культ божеств – Ормазда, Михра, Анахиты, Зурвана, а также стихий и сил природы (солнца, огня, звезд) было возложено на служителей зороастрийской церкви – мобадов и хербадов. Местами культа были храмы, где постоянно горел огонь, и совершались обряды и ритуалы, сопровождаемые песнопениями и чтением священных текстов. Из надписи Картира

на «Каабе Зороастра» в Накши Рустаме мы узнаем, что уже при Шапуре I в каждом городе был храм и, что «многие огни и маги были государственно установлены» (NKZ 2) [10]. В то время функционировали три больших храма огня, которые предназначались для трех сословий общества (pēshag). Первые храмы посещали только священники, вторые – воины, третьи – ремесленники и народные массы. Были также и маленькие храмы огня в селах и небольших городах [25, 189].

В Сасанидском Иране зороастрийские храмы наряду с представителями царского рода и представителями земельной аристократии владели обширными землями, им делали богатые приношения. Кроме того, храмы получали доходы за исполнение обрядов и ритуалов. Доходы храмов пополнялись и за счет многочисленных штрафов с населения за несоблюдение религиозных правил и обрядов, вольное или невольное осквернение стихий, осквернения себя соприкосновением с нечистыми существами и предметами.

Зороастрийские священники – мобеды (mobadān) принимают активное участие во всех церемониях сасанидского двора. Так, согласно Табари, «мобед мобедов» (mo-badān mobad) – главный зороастрийский священник, надевает корону сасанидскому царю во время его коронации [14, 566]. Зороастрийская церковь принимает решения не только по религиозным вопросам, но и по светским. Зороастрийская религия способствовала укреплению власти не только сасанидских царей, но и персидской земельной аристократии, дав ей все полномочия на закабаление крестьян.

Канонизация зороастризма в Сасанидском Иране связана с именами двух зороастрийских священников Тосара и Картира. Придя к власти, Ардашир I Папакан сразу же поручил осуществить религиозную реформу своему духовному наставнику Тосару, который издал следующий указ «Отныне для меня только те откровения верны, которые исходят из маздаяснийской веры, потому что теперь нет недостатка в точном знании («информации и знании») относительно них»» (Dk. IV. 18).

Религиозную реформу продолжил Картир (Kerdir). Если Тосар отвечал за кодификацию «Авесты» и ее письменное засвидетельствование, то Картир основал зороастрийскую церковь, канонизировал «Авесту», унифицировал систему верований, определил доктрину общей ритуальной практики и установил религиозную иерархию, а также заложил основы права. Все свои идеи он воплощал через царскую власть и главной своей задачей считал осуществление институционализации религии и сделать ее оплотом государства [32, 24].

О Картире и его религиозной реформе мы узнаем из его четырех надписей, составленных на среднеперсидском языке. Они высечены на «Каабе Зороастра», на скале в «Накш-и Рустаме», напротив «Каабы Зороастра», в Накш-и Раджабе» и на горном склоне в местности Сар-Мешхед, к югу от Казеруна. По содержанию все надписи Картира практически идентичны и являются важным источником по истории становления ортодоксального зороастризма и государственной церкви в Сасанидском Иране.

Из «Каабы Зороастра» мы узнаем, что свои деяния по реформе Картир начал проводить при Шапуре I (241-272), продолжил при Хормизде (272-273) и Бахраме-Варахране I (273-276), а завершил при Бахраме-Варахране II (276-293) (NKZ 17-18).

В надписи Картира упоминаются три его церковных сана. Так, при Шапуре I в государственных записях и книгах, которые велись при дворе и по всей стране, он

именуется как «Картир хербед» (NKZ 3). А при сыне Шапура I – Хормизде ему был вручен кулах и камар¹, дано более высокое место и власть, при дворе, в каждом шахре, каждом месте, во всем государстве, в отношении богоугодных деяний царь царей сделал более авторитетным и могущественным и дал имя «Картир мобед Ахура-Мазды» по имени бога Ахура-Мазды (NKZ 4). При Варахране II Картир получил более высокое место, он пожаловал ему ранг и власть бузургов (великих), сделал его при дворе, каждом шахре, по всей стране в отношении богоугодных дел более авторитетным и могущественным, так как он был первым, сделал его во всей стране мобедом и судьей, владыкой и распорядителем храма огня Анахит-Ардашир и Анахит-госпожи в Стахре, дав ему имя «Картир, хранитель души Варахрана, мобед Ахура-Мазды». (NKZ 7-8).

Надпись Картира и сочинение Табари дают нам сведения о жреческой иерархии в Сасанидском Иране. Так, Тосар носил титул хербед (hērbad) – «жрец-наставник» [22, 173-174; 21, 5-11]. Табари называет всех зороастрийских священников хербедами [14, 665], а главного зороастрийского священника – «мобед мобедов» [14, 556]. Рассуждая о значении титулов мобед и хербед, Р. Фрай отмечает, что вопрос о функциях хербеда до сих пор не может считаться решенным. Ученый полагает, что в сасанидской державе мобедом называли всех зороастрийских жрецов, так что его первоначальное значение («глава магов») стерлось, а слово «маг» (moγ) превратилось, в конце концов, в обозначение любого зороастрийца. Слово хербед имело, вероятно, более узкое и специальное значение нежели мобед; титул hērbadān hērbad («хербедхер-бедов»), который мы встречаем позднее, был, очевидно, только почетным званием [17, 299, сн. 30].

Заметим, что при Шапуре I Картир был просто хербедом и мобедом, а при Хормузде его уже называют «мобедом Ахура-Мазды». Этот церковный сан впервые упоминается с именем Картира. При Варахране II он уже становится «великим мобедом» и его называют «Картир, хранитель души Варахрана, мобед Ахура-Мазды» и он уже входит в число высшей знати, став главой религии и верховным судьей. У Картира появляются новые обязанности, теперь он является попечителем царского огня в Истахре, в имперском святилище Анахиты. Скорее всего, хербеда были жрецами в маленьких храмах в небольших городах и селах, мобеды (магупаты) – в больших храмах. Помимо проведения всех религиозных обрядов и предписаний в обязанности хербедов и мобедов входило также исполнение авестийских гимнов и поддержание огня. Верховный жрец мобед мобедов (магупата могупатов) являлся главным сановником у царского трона и во многом определял политику Сасанидского государства.

С деятельностью мобеда Адубада Махрспанда (Атурпат Махрспанд) была связана реформа зороастрийской церкви – магустана. Верховный жрец, как мы отмечали, получает титул мобед мобедов, а при дворе Сасанидов появляются несколько жрецов из разных областей Ирана. При первых Сасанидах было запрещено изображение изображений при богослужении. Из храмов убрали статуи, а вместо них установили священные огни. В IV в. уже начинают строить новый тип зороастрий-

¹ Головной убор и пояс – знаки церковного сана.

ских храмов – открытые со всех сторон павильоны, которые сильно отличаются от святилищ ахеменидского периода и раннесасанидской эпохи.

Надписи Картира дают нам важные сведения о том, что в период правления Варахрана II было покончено со всеми религиозными течениями, и зороастризм упрочил свое господство в Сасанидском Иране. Так, при Варахране II в каждом шахре, в каждом месте во всей стране деяния Ахура-Мазды и богов возвысились, и маздаяснийская вера и маги в стране получили великое господство, а Ахриман и дэвы натолкнулись на великий удар и мучения и вера Ахримана и дэвов изгнана из страны, и неверие... и иудеи, и буддийские жрецы и брамины, и назареи, и христиане и мандеи и зиндики¹ в стране были разбиты, и (их) идолы разбиты убежища дэвов разрушены, обители богов (Храмы) воздвигнуты. И в каждом шахре, и в каждом месте многие религиозные деяния возросли, было установлено много Варахрановых огней, и многие маги стали довольными и преуспевающими (NKZ9-10).

Важно отметить, что под влиянием Картира, Варахран II объявляет его духовным лидером во всем государстве. Как отмечает Т. Дар'ёи: «При ранних Сасанидах религия не была монополизирована государством, наоборот – она монополизировала государство [24, 292]. Следует добавить, что зороастрийская церковь взяла полностью под свой контроль не только государство, но и царскую власть. При Варахране II Картир также получает судебную власть, основу которой составило зороастрийское право.

Картир отмечает также, что он стал насаждать зороастрийскую веру на вновь завоеванных землях. Об этом священник пишет следующее: «И я, Картир, с самого начала ради богов, владык и своей души, претерпел много труда и забот, и многие огни и магов в иранской стране я сделал преуспевающими. И также в странах неиранских огни и маги, что были в странах неиранских, которых достигли кони и люди царя царей: Антиохия, Сирия, Киликия, Каппадокия, Греция, Армения, Иберия, Албания, по приказу царя царей тех магов и огней, что были в тех странах, я упорядочил..., и я привел их в свою страну, и я веру маздаяснийскую и хороших магов сделал превосходными и почитаемыми. А еретиков и утративших веру людей... я наказал. ...И при поддержке богов и царя, я установил в Эраншахре много храмов Варахранова огня... и много людей, которые были неверующими, стали верующими (NKZ 11-114). Таким образом, в конце III в. зороастризм становится господствующей религией на всей территории Сасанидского Ирана.

Итак, анализ источников показал, что роль Картира была велика не только в Сасанидском дворе, но и во всем государстве. А. Панаино анализируя деятельность Картира, справедливо отмечает, что, несмотря на то что Картир находился под властью Сасанидских царей, его религиозный авторитет принес ему власть во внутренней политике, что дало ему возможность осуществлять свои тайные планы [31, 53]. Возможно, завоевание правового поля было одним из объектов этих тайных планов. Так, о важной роли зороастрийской религии в определении основы права в Сасанидском государстве свидетельствует «Книга тысячи судебных решений» (Mādayānī hazār dādestān), вошедшая в историю под названием «Сасанидский су-

¹Зендики – манихеи.

дебник» [12], который был составлен около 620 г. при царствовании Хосрова II. Судебник не является кодексом, но при последних Сасанидах использовался в качестве руководства для судебной практики. Многие предписания, отмеченные в «Сасанидском судебнике», базируются на «Авесте», в том числе и предписания относительно вступающих в брак. Данный документ является важным источником по изучению вопросов семьи и брака, а также положения рабов, дарения, клятв и клятвенных обещаний, поручительства в связи с должниками и займодавцами, наследства, штрафов, арендной платы, организации суда и его верховной инстанции в Сасанидском Иране.

Следует отметить, что жрецы были создателями, опекунами и исполнителями права, а значит и авторами «Сасанидского судебногоника». Правовыми вопросами занимались жрецы-законоведы (*dādwarān*) [13, 26].

Особенно ощутимым было влияние зороастрийской религии в вопросах брака и семьи, о чем свидетельствует не только «Сасанидский судебник» (36.12-16), но и «Пехлевийский брачный контракт» [11, 70-71], составленный в 651 г., где обговаривались все вопросы, касающиеся прав и обязанностей обоих супругов вплоть до развода.

Таким образом, анализ доступных нам исторических источников показал, что влияние зороастрийской церкви проникло во все сферы жизни сасанидского общества.

Следует отметить, что на территории Сасанидского Ирана прижились и другие религии, и религиозные течения: манихейство, христианство, маздакизм, буддизм, индуизм и другие верования.

Ардашир I Папакан был убежденным зороастрийцем и принял все меры для того, чтобы догмы зороастризма стали единственной идеологией в Сасанидском Иране. Другие религии и верования были для него неприемлемы. В отличие от своего отца Шапур I при своем дворе держал и верховного зороастрийского жреца Картира, и пророка Мани. Оба прилагали все усилия, чтобы Шапур I выбрал именно их религию в качестве идеологии страны. Картир настаивал на обращении завоеванных народов в зороастризм и жестоком подавлении не только иной веры, но и любых течений в самом зороастризме. Пророк Мани предлагал объединить религии завоеванных народов в одну общую, для которой главное – вера в единого бога, пусть и под разными именами. Свои идеи он изложил в сочинении «Шапуракан» («Книга Шапура»), подаренном им Шапуру I при встрече, которая состоялась вскоре после коронации последнего и после возвращения Мани из Индии (апрель 242 г.) [18, 266-267]. О том, что Мани написал, книгу, посвященную Шапуру I известно от Бируни, который пишет, что в начале своей книге Мани говорил: «Мудрость и знание время от времени приносились человечеству посланцами Бога. Так, в одно время они были принесены в Индию посланцем (Бога) по имени Будда; в другое (время) в Персию Заратустрой; а в другое (время) на Запад Иисусом. И вот это откровение, это пророчество в последний век пришло в Вавилон через меня, Мани, посланца бога Истины» [2, 211]. Таким образом, Мани провозглашает себя пророком новой веры, призванной объединить все существующие религиозные учения в единую мировую религию. В историю новое религиозное учение вошло по имени ее основателя. В основе манихейства лежит изначальный дуализм (гно-

стицизм) – некая разновидность христианства схожая с элементами зороастризма (борьба светлого/добра/ и темного /зла/) и буддизма (учение о переселении душ), а также некоторые постулаты античной философии и различных мистических религиозных течений.

Мани считал, что в создании новой религии его заслуга состоит в том, что в отличие от своих предшественников он был первым, кто сам записал свое учение и установил канон своих сочинений, к которому больше ничего нельзя добавить. Об этом он пишет: «...моя церковь превосходит (другие) в мудрости... Эту [великую] мудрость написал я в своих святых книгах, а именно: в Великом [Евангел] и в других сочинениях, чтобы она [после меня] не подверглась искажению... Ведь а[постол]ы, мои братья, которые приходили до меня, не [записали] свою мудрость в книгах, как записал ее я, и [не] изобразили ее в образе, как я ее изобразил... Моя церковь и в этом пункте превосходит (все) предыдущие церкви» [7, 312].

Шапур I покровительствовал Мани, о чем свидетельствуют его писания: «А в том году, когда Ардашир царь умер и его сын Шапур стал царем, он [послал за мной?]. Я отправился из страны индийцев в землю персов... Я явился царю Шапуру, и он принял меня с великой честью. Он позволил мне ходить [по его землям] и проповедовать слово жизни. Следующие годы я провел в [его] свите... [7, 306]. Однако, несмотря на лояльное отношение Шапура I к Мани, в Сасанидском Иране в это время наблюдается баланс между двумя соперничающими религиями, а сам шахиншах исповедовал зороастризм, о чем свидетельствует его надпись в «Каабе Зороастра», где он пишет: «Я – поклоняющийся Мазде, владыка Шапур, царь Ирана и не-Ирана, происходящий от богов, сын поклоняющегося Мазде владыки Ардашира, царя царей Ирана, происходящего от богов, внук владыки Папака, царя. Я-господин Ираншахра» (ŠKZ) [15].

Ф. Крейенбрук полагает, что усиление влияния Картира при Шапуре I связано с его победой в противостоянии с Мани [28, 12]. Однако Мани продолжал свою проповедь и при Хормизде. Ситуация изменилась при Варахране I. Бируни отмечает, что [Бахрам] искал [Мани], пока не нашел его, и [тогда] сказал: «Этот человек выступил с призывом разрушить мир; поэтому нам необходимо начать с того, чтобы разрушить его самого, прежде чем ему удастся что-либо из того, что он хотел» [2, 209]. Г. Ньюли считает, что причиной тому, что в проповеди Мани видели угрозу, являлось то, что деятельность Картира не контролировалась сасанидскими царями [27, 171]. Мы не можем не согласиться с мнением ученого, так как уже при Варахране II с Мани и с его учением было покончено, что подтверждается надписью Картира (NKZ 9-10).

История проникновения христианства на территорию Сасанидского государства¹ берет начало со II в. до н.э., когда у власти стояли Аршакиды [19, 924-925]. Заметим, что отличительной особенностью религиозной политики парфянов от Сасанидов является их веротерпимость по отношению к различным религиозным течениям. Парфянские цари не вмешивались в духовную жизнь народов и общин, проживающих на территории Парфии.

¹Об истории христианства в древнем Иране см.: [19, 924-948].

В III-IV вв. христианство уже стало распространяться в Иране. О христианстве в Сасанидском Иране Бируни пишет следующее: «Персы исповедовали религию магов, которую принес Заратуштра. Они не разделялись на секты и не расходились во мнениях, пока не возвысился Иисус, и не разошлись его ученики по различным странам для проповеди, а когда они разошлись по странам, то некоторые из них попали в землю персов. Ибн Дайсан и Маркион принадлежали к числу тех, кто внял словам Иисуса и прислушался к ним; они взяли часть [своего учения] от него, а часть – из того, что услышали от Заратуштры. Каждый из них вывел из слов того и другого [свое] вероучение, содержащее догмат о вечности двух начал, и оба выпустили по Евангелию, возводя его к Мессии и объявляя ложным другие [Евангелия]. Ибн Дайсан, [например], утверждал, что в его сердце снизошел божественный свет. Однако расхождение [с Евангелием Христа] не дошло до того, чтобы [Маркиона и Ибн Дайсана] с их последователями можно было исключить из числа христиан. Их Евангелия не расходятся с христианским Евангелием во всех вещах; в них попадаются только добавления и сокращения» [2, 210-211]. Из приведенного отрывка следует важный вывод о том, что в отличие от зороастризма внутри христианства изначально были противоречия, которые впоследствии вылились в различные течения и секты. С проникновением христианства на территорию других стран оно подвергалось влиянию местных религиозных воззрений. Так, в Сасанидском Иране на христианство оказал некоторое влияние зороастризм.

Следует отметить, что положение христиан во многом зависело от состояния отношений Сасанидского Ирана с Римской империей, так как они постоянно соперничали за влияние на Ближнем Востоке. При императоре Константине I в 325 г. христианство становится официальной религией Рима, что и явилось причиной преследования христиан в Сасанидском Иране. При Шапуре II соперничество между двумя державами усилилось, что отразилось на положении христиан, хотя иудеи, жившие в Иране, не подвергались гонениям. При Йездигерде I, сыне Шапура II, враждебное отношение к христианам ослабло. При Йездигерде II положение христиан ухудшилось, так как было покончено с войнами с Римской империей, и царь стремился обратить всех подданных своего государства в зороастрийскую религию. Так, о том, как армян обращали в зороастризм, подробно описывает в своем сочинении Елишэ¹, который отмечает следующее: «В нем [Йездигерде II] дьявол нашел себе приспешника и излил в [него] накопленный яд и наполнил его, как колчан, отравленными стрелами. И стал он неистовствовать в своей нечестивости, рассылая бурю на все четыре стороны света. И представлял нас, верующих во Христа, как своих врагов и противников, и, притесняя, устрашал своим мятежным нравом... [4, 195]. Дал также повеление отбирать имущество и достояние христиан, которые жили в самой стране персов. ... И приходил в ярость при одном имени Христа, когда слышал, что, мол, он был мучим, был распят, умер и был погребен» [4, 199].

¹Елишэ /Егише. Армянский историк и богослов, писавший о восстании армян против Сасанидов в 449-451 гг.

Положение христиан улучшилось при Хормузде IV (579-590) и Хосрове II (590-628). Отмечается участие христиан в политической и хозяйственной жизни страны. Две жены Хосрова II были христианками [6, 451].

Кроме манихейства и христианства, в Сасанидском Иране существовали и другие религиозные течения. Так, «головной болью» для зороастрийской церкви являлось учение маздакизма, вышедшее из среды манихейства. Основателем этого религиозного учения был Зарадушт-и Хурракан из провинции Фарс. Поэтому маздакизм имеет второе название – «зардуштукан» [33, 995]. Изначально течение имело религиозный характер. Оно впитало в себя догмы зороастризма, манихейства, христианства и античных философских учений. В отличие от манихеев маздакиты наделяли царство света (добра) качествами воли и разума, а царство тьмы (зла) – качествами стихийности и неразумности [5, 116]. Маздак родился в 450 г. в семье зороастрийского жреца и был учеником и последователем Зарадушт-и Харракана. В 491 г. он возглавил религиозное течение, в основу которого вошла извечная доктрина борьбы добра со злом, и со временем оно было направлено против сасанидской аристократии. Фактически оно становится первым антифеодальным движением, так как в основу маздакизма вошли идеи о необходимости взаимопомощи и равенстве имущества. Призывая к борьбе за уничтожение социального неравенства, отождествлявшегося со «злом» и противопоставлявшегося «добр», в конце V в. маздакизм становится идеологией движения крестьян и городской бедноты в государстве Сасанидов. Так, Бируни пишет, что при правлении Кобада (Ковад I, 488-531) Маздак был мобедом мобедов и проповедовал [существование] двух [начал], но расходился с Заратустрой во многих [чертах] его учения. Он объявил, что люди должны сообща владеть [всем] имуществом и женщинами, и за ними пошли несметные толпы... [2, 213]. По словам Табари, Маздак и его последователи провозглашали, что бог «создал блага на земле для того, чтобы люди их поделили между собой... Необходимо обязательно взять у бедных, так чтобы сравнять их в собственности» [14, 582]. Отсюда следует, что маздакизм имеет две концепции – религиозную и социальную.

Сасанидские цари видели угрозу в маздакизме и поэтому с целью расправы над ним в 528 г. Кавад I пригласил Маздака на якобы религиозный диспут с зороастрийскими жрецами. Маздак принял приглашение, но так и не сказал ни слова, его тут же схватили и казнили [34, 408]. Маздакитское движение было обезглавлено и как религиозное течение уже не представляло угрозы для государственной религии.

Что касается буддизма, то вопрос о его проникновении в Иран остается открытым. Скорее всего, его идеи проникли в Сасанидский Иран двумя путями. Первый, при правлении Йездигерда II (440-458), когда часть Тохаристана, одна из областей Кушанской державы была отвоевана Сасанидами и недолгое время была частью Сасанидской империи. В это время буддизм был официальной религией Кушан. Второй, буддистские постулаты мог принести Мани. Известно, что манихеизм впитал в себя много элементов Буддизма, под впечатлением которого Мани был во время его путешествия в северо-западную Индию через Кушанское государство.

До прихода к власти Йездигерда II в Сасанидском Иране свободно жили и приверженцы иудаизма, которые чувствовали себя здесь комфортно и при Аршакидах.

Большие общины иудеев отмечены в Исфагане, Вавилоне и Хорасане. Известно, что мать Шапура II, была еврейкой, и царь даже дружил с вавилонским раввином по имени Раба.

При правлении Шапура I было заключено некое соглашение с раввином Самуилом, которое определяло правила жизни иудеев в Сасанидском Иране. Согласно этим правилам в иудейских судах должны соблюдаться персидские законы, иудеи должны платить налоги в соответствии персидского налогового законодательства, должны соблюдаться также правила землевладения и т.д. [30, 914].

При Йездигерде II положение иудеев, как и других религиозных конфессий изменилось. Иудеи, как и христиане, преследовались. В 455 г. Йездигерд II своим указом запретил проводить Шаббат, а в 467-468 гг. закрыл иудейские школы, казнил раввинов и экзиларха¹. Вплоть до прихода арабов положение иудеев оставалось продолжаться тяжелым, поэтому они приветствовали их приход [30, 916].

В Сасанидском Иране также наблюдаются и другие религиозные течения. Это индуизм, зурванизм и различные античные религиозно-философские учения, которые не оказывали никакого влияния на идеологию государства.

Таким образом, проведенный нами анализ исторических источников (письменных и эпиграфических), а также доступных нам научных публикаций, показал, что Сасаниды были истинными приверженцами зороастрийской религии. При этом отмечается их прагматизм в религиозной политике в отношении иноверцев, который выражается то в их преследовании, то приближении ко двору и даже брачных связях с ними. Такая политика следовала политическим и экономическим интересам Сасанидов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авеста в русских переводах (1861-1996). Сост., общ. ред., примеч., справочный раздел И.В. Рака. – СПб.: «Журнал Нева, «Летний Сад», 1998. – 480 с.
2. Бируни, Абу Рейхан. Избранные произведения. Т. I. Памятники минувших поколений. Пер. и примеч. М.А. Салье / Абу Рейхан Бируни. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1957. – 485 с.
3. Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии: элементы народнопоэтического творчества в памятниках древней и средневековой письменности. Отв. Ред. Б.Н. Заходер, И.С. Брагинский / И.С. Брагинский. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 496 с.
4. Елишэ. Слово о войне армянской. Пер. И.А. Орбели. Текст воспроизведен по изданию: Юзбашян К.Н. Армянская эпопея V века: От Аварайрской битвы к соглашению в Нуарсаке/ Елише. – М., 2001. – С.195. См. Электронный ресурс: <https://www.vostlit.info/Texts/rus/Elische/frametext1.htm> (Дата доступа: 19.10.2022)
5. История стран зарубежной Азии в средние века. Отв ред. А.М. Голдобин, Д.И. Гольдберг, И.П. Петрушевский. – М.: Наука, 1970. – 638 с.
6. Колесников А.И. Сасанидский Иран: История и культура / А.И. Колесников. – СПб.: Нестор-История, 2012. – 520 с.
7. Копские тексты. Кефалайя//Хосроев А.Л. Кефалайя//Хосроев А.Л. История манихейства (Prolegomena) / А.Л. Хосроев. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2007. – С. 301-314.
8. Луконин В.Г. Культура Сасанидского Ирана. Иран в III-V вв. Очерки по истории культуры // В.Г. Луконин. – М.: Гл. ред. Вост. лит., 1969. – 250 с.
9. Масъудй, Алй ибни Хусайнй. Муручу-з-захаб. Ч.1. Чопи хафтум. Тарчумаи А. Поянда/Алй ибни Хусайни Масъудй. – Техрон, 1382 г.ш. – 785 с.
10. Надпись Картира на «Каабе Зороастра» в Накш-и Рустаме. Пер. С.Ю. Касумовой. Текст воспроизведен по изданию: Азербайджан в III-VII вв. (Этнокультурная и социально-экономическая исто-

¹ Экзиларх / эксиларх – титул светских лидеров вавилонских евреев.

- рия). – Баку: Элм, 1993. См. Электронный ресурс: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Persien/III/Aufschrift_Kaaba_zoroastr/text.phtml?id=7513 (Дата доступа: 26.10.2022).
- 11.Периханян А.Т. Образец Пехлевийского брачного контракта/А.Т. Периханян//Советская этнография, 1960. – № 5. – С. 67-76.
  - 12.Сасанидский судебник. «Книга тысячи судебных решений». Пер. А.Т. Периханян. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1973. – XXXI -572 с.
  - 13.Священные книги зороастризма. Транслит., транскрип., коммент. Перевод трех пехлевийских текстов. Подготовлено к изданию А.И. Колесниковым. – СПб.: Наука, 2019. – 187 с.
  - 14.Табарӣ, Муҳаммад ибни Чарирӣ.Таъриху-р-русулива-л-мулк. Гарҷума аз арабӣ, мутарҷим А. Поянда. Бо таҳрири умумии Н. Амиршоҳӣ. Китоби 1 (чилдҳои 1, 2 ва аввали чилди 3) /А. Табарӣ. – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2014. – 756 с.
  - 15.Трехъязычная надпись Шапура I в «Каабе Зороастра». См. Электронный ресурс: <http://pahlavi.ru/library/shapuhr.html> (Дата доступа: 07.11.2022).
  - 16.Фрагмент из Четвертой книги «Денкарда» об истории зороастрийских текстов в древнем Иране// Священные книги зороастризма. Транслит., транскрип., коммент. Перевод трех пехлевийских текстов. Подготовлено к изданию А.И. Колесниковым. – СПб.: Наука, 2019. – С.131-136.
  - 17.Фрай Р. Наследие Ирана / Р. Фрай. – М.: Гл. ред. вост. лит. Изд-ва «Наука», 1972. – 468 с.
  - 18.Хосроев А.Л. История манихейства (Prolegomena) / А.Л. Хосроев. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2007. – 480 с.
  - 19.Asmussen J.P. Christians in Iran/J.P. Asmussen//The Cambridge History of Iran. Vol. 3 (2). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods. Ed. by E. Yarsharter. - Cambridge: Cambridge University Press, 1983. -P. 924-948.
  - 20.Avesta. См. Электронный ресурс: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etsc/iran/airan/avesta/avest.htm> (Дата доступа: 18.05.2022).
  - 21.Boyce M. The Letter of Tansar/M. Boyce//Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente. Serie Orientale. – Roma, 1968. – Vol. XXXVIII. – 78 p.
  - 22.Chaumont M.L. Recherches sur le clergé zoroastrien: Le Hērbad (deuxième article / M.L. Chamount // Revue de l'histoire des religions. –1960. – Т. 158/2. – P. 161-179.
  - 23.Christensen A. L'Iran sur les Sassanides/A. Christensen. –Copenhagen: Ejnar Manksgaard, 1944. 560 p.
  - 24.Daryae T. Negāhī be Bed'atgarāī dar Dovry-ye Sasaniyān/T. Daryae//Īrān Nāmeḥ,1378/1999. – 17.2. – S. 291-295.
  - 25.Daryae T. The Sasanian Empire/T. Daryae//The Oxford Handbook of Iranian History. Ed. By T. Daryae. – Oxford – New-York: Oxford University Press, 2012. – P. 187-206.
  - 26.Denkard. Book 4. См. Электронный ресурс: www.avesta.org/denkard/dk4.html (Дата доступа: 08.09.2022).
  - 27.Gnoli G. The Idea of Iran. An Essay on its Origin / G. Gnoli // Serie Orientale Roma, LVII. – Rome: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1989. – 216 p.
  - 28.Kreyenbroek P.G. How Pious was Shapur I?: Religion, Church and Propaganda under the Early Sasanians/P.G. Kreyenbroek//The Sasanian Era: The Idea of Iran. Vol. 3. Eds. V.S. Curtis, S. Stewart. – London and New-York: I.B. Tauris, 2008. – P. 7-16.
  - 29.Marquart J. Ērānšāhmach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci/J. Marquart. – Berlin:Weidmann, 1901. – 358 s. (Abhandlungen der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, N.F., III, 2).
  - 30.Neusner J. Jews in Iran/J. Neuner. –The Cambridge History of Iran. Vol. 3 (2). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods. Ed. by E. Yarsharter. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – P. 909-923.
  - 31.Panaino A. Kirder and Re-organization of Persian Mazdeism/A. Panaino//The Parthian and Early Sasanian Empires: adaption and Expansion. Eds. V.S. Curtis, E.J. Pendleton, M. Alarm and T. Daryae. – Oxford and Philadelphia: Oxbow Books, 2016. – P. 110-120.
  - 32.Payne R.E. A State of Mixture: Christians, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity/ R.E. Payne. – Berkeley: University of California Press, 2016. – 320 p.
  - 33.Yarshater E. Mazdakism//The Cambridge History of Iran Vol. 3 (2): The Seleucid, Parthian and Sasanid Period. Ed. by E. Yarshater/E. Yarshater. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1983. – P. 991-1024.
  - 34.Wiesehöfer J. Kawad, Khusro I and the Mazdakites: A New Proposal/J.Wiesehöfer// Trésors d'orient. Mélanges offerts à Rika Gyselen. Éd. Par. Ph. Gibnoux, Chr. Jullien, F. Jullien. – Paris: Peeters, 2009. – P. 391-409 (Studia Iranica, 42).

ЕЩЕ РАЗ К ВОПРОСУ О РЕЛИГИИ В САСАНИДСКОМ ГОСУДАРСТВЕ

Автор статьи предлагает вновь вернуться к вопросу религии в Сасанидском государстве. Анализируя письменные источники и эпиграфический материал, автор приходит к выводу, что зороастризм стал основным инструментом упрочения власти Сасанидских царей и воссоздания новой персидской империи. Ардашир I Папакан – основатель Сасанидского государства, сделал религию своим главным орудием в управлении государством.

При Сасанидах была проведена вторая редакция Авесты – священной книги зороастрийской религии. Теперь зороастризм становится единой для всего государства религией, а зороастрийское жречество – опорой власти сасанидских царей, наблюдается влияние зороастрийской церкви – храмов не только в области идеологической, но и в области экономической. В результате политическая цель Сасанидов – установление «союза престола и алтаря», т.е. светской власти и религии была достигнута.

Канонизация зороастризма в Сасанидском Иране связана с именами двух зороастрийских священников Тосара и Картира.

На территории Сасанидского Ирана прижились и другие религии, и религиозные течения: манихейство, христианство, маздакизм, буддизм, индуизм и другие верования.

Ключевые слова: *Сасанидское государство, Сасаниды, зороастризм, Ардашир I Папакан, Шанур I, Тосар, Картир, письменные источники, эпиграфический материал, Кааба Зороастра.*

БОРИ ДИГАР ДАР МАВРИДИ МАСЪАЛАИ ДИН ДАР ДАВЛАТИ СОСОНИЁН

Нависандаи мақола пешниҳод мекунад, ки дубора ба мавзуи дин дар давлати Сосонӣ бозгардем. Нигоранда бо таҳлили манобеи хаттӣ ва эпиграфӣ ба ин натиҷа мерасад, ки ойини зардуштӣ абзори аслии таҳкими қудрати шоҳони Сосонӣ ва бозофаринии шоҳаншоҳии ҷадиди Эрон шудааст. Ардашери аввали Попакон, бунёдгузори давлати Сосонӣ динро абзори аслии худ дар идораи давлат қарор дод.

Дар замони Сосониён вероиши дувуми Авасто, китоби муқаддаси дини зардуштӣ анҷом ёфта, дини зардуштӣ табдил ба як дини воҳид барои қулли давлат гардида ва мубадони зардуштӣ ба пуштивонаи қудрати подшоҳони Сосонӣ табдил ёфтанд, нуфузи маобиди зардуштӣ на танҳо дар заминаи идеологӣ, балки дар заминаи иқтисодӣ низ мушоҳида мегардад. Дар натиҷа ҳадафи сиёсии Сосониён эҷоди «иттиҳоди тоҷу тахт ва меҳроб», яъне ҳокимияти дунявӣ ва дин ба даст омад.

Тақаддуси дини зардуштӣ дар Эрони Сосонӣ бо номи ду мубади зардуштӣ - Тосар ва Картир иртибот дорад.

Адён ва ҷашнҳои мазҳабии дигар, мисли монавӣ, масеҳият, маздакӣ, буддой, хундуизм ва боварҳои дигар дар қаламрави Эрони сосонӣ реша давонида буданд.

Калидвожаҳо: *давлати Сосониён, Сосониён, зардуштия, Ардашери I Бобакон, Шопури I, Тосар, Картир, маъхазҳои хаттӣ, маводи эпиграфӣ, Каъбаи Зардушт.*

AGAIN TO THE QUESTION OF RELIGION IN THE SASANIAN STATE

The author of the article suggests to return to the issue of religion in the Sasanian state. Analyzing written sources and epigraphic material, the author comes to the conclusion that Zoroastrianism became the main instrument for consolidating the power of the Sasanian kings and recreating the new Persian empire. Ardashir I Papakan, the founder of the Sasanian state, made religion his main tool in the governance of the state.

The second edition of the Avesta, the sacred book of the Zoroastrian religion, was carried out under the Sassanids. Now Zoroastrianism is becoming a single religion for the whole state, and the Zoro-

astrian priesthood is the mainstay of the power of the Sasanian kings, the influence of the Zoroastrian church – temples is observed not only in the ideological field, but also in the economic field. As a result, the political goal of the Sassanids – the establishment of a «union of the throne and the altar», i.e. secular power and religion was achieved.

The canonization of Zoroastrianism in Sasanian Iran is associated with the names of two Zoroastrian priests, Tosar and Kartir.

Other religions and religious movements have taken root on the territory of Sasanian Iran: Manichaeism, Christianity, Mazdakism, Buddhism, Hinduism and other beliefs.

Key words: *Sasanian state, Sassanids, Zoroastrianism, Ardashir I Papakan, Shapur I, Tosar, Kartir, written sources, epigraphic material, the Kaaba of Zoroaster.*

Сведения об авторе: **Ходжаева Наргис Джомиевна** - доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела истории древности, средневековья и новейшей истории Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, Душанбе, проспект Рудаки, 33. Тел.: (+992) 918 64 91 85; Электронная почта: rangha@mail.ru.

Information about the authors: **Khojaeva Nargis Jomievna** - Doctor of History, Leading Researcher of the Department of Ancient, Mediaeval and New History of the A. Donish Institute of History, Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, 33 Rudaki Ave. Tel.: Тел.: (+992) 918 64 91 85; E-mail: rangha@mail.ru

УДК 338. 45:323 (5/9) "-04"

МУНОСИБАТҶОИ ТИҶОРАТИИ ЧИН БО ВИЛОЯТҶОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ШОҲРОҶИ БУЗУРГИ АБРЕШИМ (аҳди қадим ва асрҳои миёна)

АЮБОВ А.Р.,

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров

Шоҳроҳи бузурги абрешим мамлакатҳои Шарқу Ғарб бо ҳам мепайвастан. Роҳи қорвонгузар байни Шарқи Наздик ва Чин аз Мовароуннаҳр мегузашт. Ин роҳ аз кишварҳои соҳили баҳри Миёназамин сар шуда, аз Бағдод, Ҳамдон, Нишопур, Марв, Омӯл гузашта, ба Бухоро меомад ва аз ин ҷо давом ёфта, аз Самарқанд мегузашту Шом, Тароз, Баласогун, Суйоб ва соҳили ҷанубии Исикқулро тай намуда, ба Муғулистон ва аз он ҷо ба Чин мерафт. Ду роҳи бузурги тиҷоратӣ дар замони қадим бо ҳам пайвастан гардида буданд.

Яке аз ин роҳҳо аз Ғарб, аз давлатҳои Баҳри Миёназамин ба Осии Миёна меомад, ки ҳанӯз дар давраи омадани эллинҳо дар вақти юришҳои Искандари Мақдунӣ кушода шуда буд.

Роҳи дуюм аз Шарқ, аз империяи Хани Чин ба Осии Миёна мебаромад. Ин роҳҳои алоҳидаро Чжан Сзын нахустин маротиба тай карда, то Фарғона, Суғд ва Бохтар омада буд. Ташкилшавии Шоҳроҳи бузурги абрешимро таърихшиносон ба давраи ҳукмронии сулолаи Хан дар Чин, ки ба асри III-и то мелод рост меояд, нисбат додаанд.

Сайёҳи Чини қадим Чжан Сзын ду маротиба ба вилоятҳои Осии Миёна сафар намудааст. Бори аввал ӯ бо супориши махсуси давлатӣ соли 138-и пеш аз мелод ба

самти Ғарб роҳ пеш мегирад, ки бо худ зиёда аз сад нафар ҳамроҳ дошт, аммо пас аз гузашти 13 сол ҳамагӣ ду нафар ба ватан баргаштанд. Роҳи пешгирифтаи ӯ аз шаҳри Чанъон (ҳозира шаҳри Сиан) оғоз гардида, дар давлате, ки дар болооби Амударё буд - Даюччи (худуди имрӯзаи Тоҷикистон ва Ўзбекистон) анҷом ёфтааст [4, 98]. Аммо дар натиҷаи саёҳати худ сафир аз тарафи қabilaҳои гуннҳо асир гирифта шуд ва 10 сол дар асорати онҳо монд. Ба вай муяссар гардид, ки баъд аз 10 соли асорат тавассути ағбаҳои баланди кӯҳҳои Тиён-Шон ба Иссиққул ояд ва қад-қади соҳилҳои дарёи Норин то ба водии Фарғона омада расад.

Дар ин ҷо ӯ фаҳмид, ки молҳои чинӣ дар Осиёи Миёна чӣ қадар арзиши баланд доштаанд ва молҳоеро дид, ки чиниҳо ҳатто дар бораи онҳо тасаввурот надоштанд. Ҳокими Фарғона кайҳо дар бораи дороии сулолаи Хан шунида буд ва хоҳиш дошт, ки бо он робита барқарор намояд, аммо ҳеч ба ин кор муваффақ нашуд. Бо дидани Чжан-Тсян ӯ чӣ гуна ба мақсади худ расиданро аз ӯ пурсон мешавад [1, 148].

Соли 126-и пеш аз милод Чжан Сзян ба Чин баргашта, ба шоҳи худ У-ди дар бораи Осиёи Миёна маълумот медиҳад. «Фарғона», - қайд менамояд Н.Я. Бичурин, - тақрибан дар 10000 ли дуртар дар ғарбии қabilaҳои хунҳо ҷойгир мебошад. Онҳо зиндагии муқимӣ намуда, як қисми аҳолии он ба савдо ва қисмати дигараш ба кишоварзӣ машғул буданд, биринҷ ва ғалладона кишт менамоянд. Дар Фарғона то 70 шаҳри хурду калон мавҷуд буд, ки аҳолии он чандсад ҳазорро ташкил медод. Ғайр аз ин, дар онҳо аспҳои хуб низ мавҷуд мебошад, ки бо гуфтаи онҳо ин аспҳо аз қабилҳои аспҳои осмонӣ буда, ҳатто арақи онҳо хунин аст» [1, 149]. Ба шоҳ барои муносибатҳои тичоратӣ барқарор намудан ба ин давлатҳо пешниҳод карда шуд. В.А. Радкевич навиштааст, ки гуфтаҳои ӯ тавачҷуҳи шоҳро нисбат ба Осиёи Миёна хеле зиёд намуд ва ӯ барои маротибаи дуюм ба самти Ғарб сафар кардан, аз шоҳ фармон мегирад. Соли 126-и пеш аз милод бо мақсади кушодани роҳҳои тичоратӣ ва бо давлатҳои Ғарб барқарор намудани муносибатҳои тичоратӣ бори дуюм сафар намуд, ки он дар оянда барои ташкилшавии Шоҳроҳи бузурги абрешим замина гузошт [7, 59].

Ба тамоми мушкилиҳо нигоҳ накарда, Чжан Сзян дар сафар зиёда аз 30 соли ҳаёти худро гузаронидааст. Ба ифодаи чиншиноси рус Н.Я. Бичурин сайёҳатҳои Чжан Сзян барои Чин на камтар аз кашфи қитъаи Америка дар таърихи Аврупо мебошад.

Шоҳроҳи абрешим аз маркази Чин шаҳри Лоян, ки 500 км дуртар дар шимолу ғарбии Чанъон ҷойгир буд, оғоз гардида, дар имтидоди девори бузурги Чин қорвонҳои тичоратӣ то ба Дунхуан омада мерасид. А.Н. Зелинский нисбат ба Шоҳроҳи бузурги абрешим қайд менамояд: «Аз маркази Чини қадим-шаҳри Чанъон (ҳозира Сиан) роҳ ба самти шимолу ғарбӣ, қад - қади девори бузурги Чин то ба Дунхуан мерасад. Ва баъд он ба ду самт: чанубӣ ва шимолӣ ҷудо мешавад». Ӯ фикри худро тақвият бахшида, нисбат ба шоҳаҳои Шоҳроҳи бузурги абрешим чунин навиштааст: «Аз Юй-Мин-гуан ва Ян-Гуан ду роҳ ба самти ғарб - Туркистони Шарқӣ мебаромад: яке аз Шаншан гузашта, ба тарафи шимолии кӯҳҳои чануб, бо маҷрои дарё ба самти ғарб аз Ёрканд мегузашт ва онро роҳи чанубӣ меноманд. Роҳи чанубӣ кӯҳҳои Луковиро (Помир - Олой) гузашта, бо самти ғарб то йӯҷҳои бузург (Бохтар) ва Анси (Порт) мерасонд. Роҳи дигар, аз маҳалли истиқомати шоҳ оғоз гардида, аз назди кӯҳҳои шимолӣ бо маҷрои дарё ба самти ғарб то Қошғар тӯл мекашид ва онро роҳи шимолӣ меномиданд. Роҳи шимолӣ аз кӯҳҳои Лукови гузашта, ба самти ғарб то Даван (Фарғона) оварда мерасонд» [10, 101-102].

Роҳи чанубӣ даштҳои беоби Такла-Маканро гузашта, ба Хутан, Ёрканд то ба Сарикӯл меомад ва дар ин ҷо ба худуди Бадахшон ворид мегардид. Дар Сарикӯл ин роҳ ба се шоҳаи асосӣ ҷудо мешавад. Шоҳаи якуми роҳи чанубӣ, ин роҳи Шуғнон буд, ки Ёрканд - Тошқӯрғон - қӯлҳои Аличур ва Яшилқӯл - Ғунт (Шуғнон) - қӯли Шива - Файзободи Афғо-

нистони имрӯза баъд аз ин то Балх омада мерасид. Ин роҳ дар як вақт ҳам роҳи асосӣ ва ҳам шоҳаи шимолӣ дар роҳи ҷанубӣ ба ҳисоб мерафт. Шоҳаи дуҷум ин роҳи Ваҳон буд, ки аз Ёрканд, Тошқӯрғон, Ваҳон, Ишқошим, Зебак, Файзобод ва то Балх мерасид. Шоҳаи сеюми роҳи ҷанубӣ роҳи Тезибин (Кашмир) буд, ки тоҷирон тавассути он ба вилоятҳои шимолии Ҳиндустон мерафтанд.

Робитаҳои тичоратӣ байни Чин ва Тезибин ҳанӯз аз давраи Ву-Ди кушода шуда буд. Ин роҳ аз Сарикӯл оғоз гардида, ағбаи Ваҳдҷирро гузашта, ба қалъаи Киз - Курган мерасид ва қад-қади дарёи Қарачуқур ба боло тӯл кашида, ағбаи Мингтекаро гузашта, ба Хунзу Гилгит омада, баъд ба Қашмир мерасид. Ин роҳ қисмати зиёди сол кушода, кӯтоҳ ва хубтар буд, барои робитаи тичоратии Шимолии Помир бо Ҳиндустон [5, 115].

Ду шоҳаҳои аввали роҳи ҷанубӣ дар Балх як роҳи асосиро ташкил намуда, то ба Марв омада мерасид. Роҳи шимолӣ бошад, аз захираҳои обӣ бой ва каме ҳамвор буд. Дар назди ҷоҳҳои обдор ва дарёҳо корвонсаройҳо сохта шуда буданд, ки тоҷирон истироҳат намуда, об гирифта, боз ҳаракат менамуданд. Дар роҳи шимолӣ корвонҳо баъд аз Қошғар, кӯҳҳои Тянь-Шанро гузашта, роҳ оҳиста-оҳиста қад-қади Қошғардарё (Қизилсу) ба самти ҷанубу шарқ тӯл кашида, то Иркештам меомад. Аз Иркештам он ба самти ағбаи Тау-Мурун, ки дар баландии 3536 метр ҷойгир буд, ки аз ин баландии кӯҳ сарчашмаҳои дарёҳои Амударё ва Тарим оғоз мегардид, тӯл кашида, то Гулча меомад ва аз Гулча ағбаи Чигирчикро убур намуда, ба водии Фарғона мерасид. Дар ин ҷо шаҳрҳои Ош, Андҷон, Гуйшан (имрӯза Косонсой), Чуст, Хуқанд, Хучанд, Истаравшан, Самарқанд, Шаҳрисабз, Шеробод, Термизро гузашта, то ба шаҳри Марв мерасид. Аммо дар роҳи шимолӣ баъзан аз Қошғар тоҷирон мустақим ба Ҳиндустон сафар менамуданд.

Роҳи мазкур хеле мушкилгузар буд. Зеро он аз кӯҳҳои Помир мегузашт ва онро Ағбаи Муаллақ меномиданд. Онҳо аз Қошғар ба самти ҷанубу шарқӣ ҳаракат намуда, ба Ёрканд омада, ба шоҳаи сеюми роҳи ҷанубӣ ба Ҳиндустон мерафтанд. Байни роҳҳои ҷанубӣ ва шимолӣ якҷанд роҳҳои мавҷуд буданд, ки онҳоро бо ҳам пайваस्त менамуд [8, 67].

Дар бораи вучуд доштани роҳҳои тичоратӣ, ки аз ҳудуди Бадахшон мегузашт, А.Н. Зелинский чунин қайд намудааст: «Дараҳои танг ва чуқури Помири Ғарбӣ барои гузаштан ба қисматҳои дохилии он ҳалал мерасонид, вале бо ин нигоҳ накарда, алоқа бо Помири Шарқӣ ва вилоятҳои ҳамсоя бо осонӣ сурат мегирефт. Бинобар ҳамин, тасодуфӣ набуд, ки роҳ ба дохили Бомӣ Чаҳон ба самти ҷануб ҳанӯз дар асри яки пеш аз милод ба хитойҳо маълум буд, баъди гузашти сад сол роҳ бо дохили Помир, бо самти Шарқ дар ҷаҳони бостон низ маълум гардид» [10, 99].

Корвони тичоратӣ аввалин маротиба аз Чин ба тарафи Ғарб соли 114 пеш аз мелод бо роҳи кушодаи Чжан-Тсян ҳаракат намудаанд. Минбаъд бо ин роҳ то 10-12 корвони тичоратӣ ҳар сол бо абрешим мегузашт. Тоҷирон аз давлатҳои дур дар муддати ҳашт - нуҳ сол ва аз давлатҳои наздик бо гузашти якҷанд сол бармегаштанд. Оҳиста-оҳиста мансабдорони чинӣ экспедитсияи махсус барои посбонии корвонҳо аз роҳзанҳо ва дигар ҳодисаҳои, ки дар роҳи бузурги абрешим руҳ меод, равона менамуданд. Шартӣ асосии ташкилшавии роҳи бузурги абрешим ин ҳимояи молҳо ва ҷони савдогарон буд.

Ба ҳамаи ин шароитҳо нигоҳ накарда, ҷони тоҷирон дар роҳи абрешим ҳама вақт дар хатар буд, чунки роҳ аз шарқии баҳри Миёназамин то Чин ва бозгашт якҷанд солро дар бар мегирифт. Молҳои тичоратӣ бо занҷираи дарози миёнаравҳо фӯрухта мешуд. Чиниҳо молҳои худро дар нимроҳ аксар вақт дар ҳудуди Осиёи Миёна мубодила менамуданд. Махсусан дар Хоразм, Бухоро ва Самарқанд онҳо молҳои худро ба тоҷирони маҳаллӣ фӯрухта, бармегаштанд. Савдогарони хитойӣ аз Осиёи Миёна дуртар намерафтанд [7, 74].

Муносибатҳои тичоратии Осиёи Миёна ва Чин оҳиста-оҳиста таҳким меёфт, ки ҳар сол аз даргоҳи шоҳи Чин то панҷ ҳайати вакилони тичоратӣ бо муҳофизон ба самти ғарб равона мегардиданд. Онҳо бо худ абрешим ва маҳсулоти филизиро мебарданд, ки ин молҳоро

дар Осиёи Миёна бо аспҳо, яшми сабз ва марҷонҳо мубодила менамуданд. Маҳсулоти Чин на танҳо дар Осиёи Миёна, балки дар Форс ва инчунин дар империяи Рим талабгори бисёр доштанд.

Дар баробари тоҷирони чинӣ тоҷирон ва ҳунармандони Осиёи Миёна низ маҳсулоти худро, аз ҷумла, оҳан ва маснуоти оҳанро ба давлатҳои Ғарб ба фурӯш мебароварданд. Ба империяи Рим оҳани одӣ не, балки маснуоти оҳанӣ оварда мешуд [3, 165].

Дар тӯли Шоҳроҳи бузурги абрешим ҳазорҳо шаҳрҳо ва рустоҳои хурду бузург мавҷуд буданд, ки аз ҳудуди онҳо ин роҳ мегузашт. Дар ҳудуди ин шаҳрҳо растаҳои тичорат, бозорҳои овозадор, гузарҳои ҳунармандону косибон, корвонсаройҳо ва хучраҳои истироҳатӣ барои савдогарон ва хизматчиёни корвонҳо мавҷуд буданд. Ғайр аз ин, макони исти шутирон, аспҳо, хачирҳо ва маркабҳо ва ҳӯроки онҳо мавҷуд буданд. Корвонсаройҳо дар мавқеи ҷойгир буданд, ки савдогарон метавонистанд молҳои худро яклухт ва чакана фурӯшанд ва чизҳои барояшон лозимаро харанд. Ҳамчунон, аз охири навигариҳои тичоратӣ ва нарху наво воқиф мегардиданд.

Дар аввали ташкилшавии Шоҳроҳи бузурги абрешим хитоҳо дар ҳудуди Осиёи Миёна молҳои худро мубодила намуда, боз пас мегаштанд. Бохтари аҳди қадим ва Суғди бостонӣ дар ҷаҳорсӯйи Шоҳроҳи бузурги абрешим қарор дошта, қофилаи корвонҳои бешумор аз растаҳои хуштарху бозорҳои ободи ин сарзамини паҳновари ниёгони тоҷикон ҷониби Машику Мағриб мешитофтанд [8, 14].

Тичорат шуғли асосии аҳолии бисёри шаҳру деҳаҳои Осиёи Миёна ба ҳисоб мерафт ва дар зиндагии иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсии аҳолии Осиёи Миёна ҷои махсусро дошт. Савдогарон дар Суғд баъди озодагон дуҷумин табақаи имтиёзнок ба ҳисоб рафта, дар ҷамъият эҳтироми зиёдеро доро буданд. Нақши асосиро дар зиндагии иқтисодии Осиёи Миёна савдои хоричӣ мебозид.

Дар барпо намудани муносибатҳои тичоратии Осиёи Миёна, махсусан, дар савдои хоричӣ ҷойи махсусро корвонсаройҳо ишғол менамуданд. Дар онҳо шароит на танҳо барои зиндагии тоҷирон бо пешхизматҳояшон, инчунин барои нигоҳ доштани ҳайвонҳои боркаш ва анборҳои калоне барои нигоҳдории озуқавории тоҷирон ва борҳои савдогарон мавҷуд буд.

Дар манбаъҳо омадааст, ки дарҳои корвонсароӣ дар Суғд ҳатто зиёда аз сад сол маҳкам нагардида будаанд. Ин корвонсароӣ ҳаҷман калон буда, 200 нафар савдогаронро бо пешхизматҳо, молҳояшон, аспҳо ва ҳайвонҳои боркаш меғунҷонид. Корвонсароӣ аз рӯйи қоида дар атрофи дарвозаҳои шаҳрҳо ва дар наздикии бозорҳо ҷойгир буданд. Дар корвонсароӣ савдои яклухти пуравч баргузор мегардид. Тибқи маълумоти Истаҳрӣ ва Ибни Ҳавқал дар тамоми Мовароуннаҳр зиёда аз 10 ҳазор чунин иншоот мавҷуд будааст.

Дар имтидоди Роҳи бузурги абрешим суғдиён барои барпо намудани манзилгоҳҳо ва муассисаҳои тичоратӣ корхоро пурзӯр намуданд. Чуноне ки академик Б. Ғ. Ғафуров менависад, «суғдиён: тоҷирон, ҳунармандон, воизон, ҷанговарон лашкаркашон, олимон ва ғайра дар таърихи Осиёи Миёна аз Тибет ва Ладак то Муғулистон мақоми шоиста доштанд» [3, 177].

«Роҳи тичоратии лочувард, Шоҳроҳи бузурги абрешим ва ҷандин роҳҳои хурду калон – менависанд Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон, - дар аҳди қадиму ҷадид барои аз вартаи касодиву бухронҳои шадид раҳидани мамлакат, ба пояи баландтар расидани тамаддун ва оинҳои давлатдорӣ мо ва ниҳоят дар ташаккули пешрафти давлатдорӣ фарҳангӣ ва арзишҳои маънавии миллати фарзонаи тоҷик хидмати воқеан таърихӣ доранд» [8, 17].

Ҳамин тариқ, Чин бо давлатҳои дар шимолу ғарбии он ҷойгир буда, робитаро ба роҳ монд. Чжан-Тсян бо яқравии худ дарбориёни хоричиро ба тарафи худ кашида, тавонист ва бо ин сабаб хоричиён ба ӯ боварӣ ва тавачҷух зоҳир мекарданд.

Бо Чин ҳам робитаи савдо буд. Шоҳроҳи абрешим, ки бо воситаи он ба ғарб корвонҳои абрешим мерафт, аз Осиёи Миёна мегузашт. Маълум, ки як қисми он абрешим дар ҳуди Осиёи Миёна фурӯхта мешуд, бинобар ҳамин аллакай дар миёнаҳои асри якуми пеш аз миллод портҳои байрақҳои абрешимӣ доштанд. Ғайр аз абрешим аз Чин ба Осиёи Миёна оинаҳои биринҷӣ, ашёи локӣ ва ғайра оварда мешуданд. Аз Осиёи Миёна ҳам ба Чин моли бисёр бурда мешуд [2, 56].

Тахористон яке аз вилоятҳои тараққикардаи Осиёи Миёна буда, бо Чин алоқаи тичоратӣ дошт. Аз Тахористон, махсусан аз Хатлон, аспҳои хушзот ба фурӯш мерафт. Инчунин миқдори зиёди сангҳои қиматбаҳо ба фурӯш мерафт, ки як қисми он ба шакли санги носуфта ва қисми дигари он ба шакли маснуоти тайёр, аз ҷумла санги лочувард содир мешуд. Санги лочувард дар Чин бо номи «санги Хутан» маъмул буд ва дар давраҳои қадим ва асрҳои миёна аз он барои аёну ашроф ашёи зебу зинат тайёр карда мешуд.

Чин ҳамчунин бо Суғд робита дошт. Ба ақидаи аҷнабиёне, ки аспҳои хушзоти Самарқандро мехариданд, ин аспҳо ба аспҳои Фарғона монанд буданд. Аз Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Маймуғ дар солҳои 624, 724, 726, 727, 744, 750 ба Чин барои фурӯш галаи аспҳои хушзоти суғдиро оварда буданд [3, 250].

Афзалияти аслиҳои суғдиён на фақат дар шакли зебову мукаммали зоҳирии он буд. Аз ин ҳам муҳимтараш ҳамин буд, ки аслиҳои Суғд қорагар буд. Шухрати зиреху ҷавшани суғдиён дар шарқу ғарб паҳн шуда буд. Соли 718 суғдиён чун тухфа ба Чин зирех оварданд. Аслиҳасозони Чин дар асоси ҳамин зирехи суғдиён зирехсозиро ёд гирифтанд ва дере нагузашта дар лашкари хитойён чунин зирехҳо пайдо шуданд. Бисёр молҳои суғдӣ - аз сангҳои қиматбаҳову ашёи он сар карда, то матову газворҳои аҷоиб ба Осиёи Марказӣ ва ба Чин бурда фурӯхта мешуд.

Хулоса, нақши Роҳи бузурги абрешим дар тараққиёт ва пешравии шаҳрҳои Осиёи Миёна хеле қалон буд, ки дар як муддати кӯтоҳ шаҳрҳои қалони Хоразм, Суғд ва Фарғона ба марказҳои бузурги тичоратии Осиёи Миёна табдил ёфта буданд. Дар давраи аввали ташкилшавии Роҳи бузурги абрешим аз ҳама халқҳои Шарқ дида суғдиҳо аз ин роҳ хубтар истифода мебуданд. Онҳо вазифаи барояшон нафъовари миёнарави савдои байни Чин ва Империяи Римро ба уҳда доштанд. Шоҳроҳи бузурги абрешим, на ин ки дар тараққиёти муносибатҳои тичоратӣ, инчунин дар пешравии системаи сиёсӣ, ҳунармандӣ ва динии Осиёи Миёна нақши бениҳоят қалон бозидааст.

АДАБИЁТ

1. Бичурин, Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.2. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. - 470 с.
2. Васильев, Л.С. Культурные и торговые связи ханского Китая с народами Центральной и Средней Азии // ВИМК. – 1958. - №5. - С.53-61.
3. Гафуров, Б. Тоҷикон: таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. - Душанбе: Дониш, 2008. - 825 с.
4. Зелинский, А.Н. Древние пути Памира//Страны и народы Востока. Вып.3. - М.: Наука, 1964. – С.99-120
5. Лубо-Лесниченко, Е.И. Китай на Шелковом пути: шелк и внешние связи древнего и раннесредневекового Китая. - М.: Восточная литература, 1994. - 326 с.
6. Петров, А.М. Великий шелковый путь. О самом простом, но малоизвестном. - М.: Изд. фирма «Вост. лит.», 1995. - 127 с.
7. Радкевич, В.А. Великий шелковый путь. - М.: Агропромиздат, 1990. – 239 с.
8. Раҳмонов, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. - Душанбе: Ирфон, 2006. - 222 с.
9. Ртвеладзе, Э.В. Великий шелковый путь. Энциклопедический словарь. – Ташкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1999. – 280 с.
10. Юй Дун. Китайская культура. Перевод на русский язык Ю.М. Иляхина. - М.: Издательство литературы на иностранных языках, 2004. – 107 с.

МУНОСИБАТҲОИ ТИҶОРАТИИ ЧИН БО ВИЛОЯТҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ШОҲРОҲИ БУЗУРГИ АБРЕШИМ (аҳди қадим ва асрҳои миёна)

Мақола ба муносибатҳои тиҷоратии байни Чин ва вилоятҳои Осиеи Миёна тавассути Шоҳроҳи бузурги абрешим бахшида шудааст. Шоҳроҳи бузурги абрешим мамлакатҳои Шарқу Ғарбро бо ҳам мепайвааст. Ду шоҳаи он аз Осиеи Миёна ҳам мегузашт. Тавассути ин роҳ Чжан Сзян аввалин маротиба ба Фарғона, Суғд ва Тахористон омада буд. Ин сафар барои равобити Чин бо вилоятҳои Осиеи Миёна, аз қабилҳои Суғд, Фарғона, Чоч, Бохтар-Тахористон мусоидат намуд. Диққати чиниҳоро махсусан, Фарғона ва аспҳои он қашида буд.

Вилоятҳои Осиеи Миёна дорои садҳо шаҳрҳо ва рустоҳои хурду калон буданд. Дар ҳудуди онҳо растаҳои тиҷорату савдо, бозорҳо, гузарҳои хунармандону қосибон, қорвонсаройҳо ва хучраҳои истироҳатӣ барои савдогарон ва хизматчиёни қорвонҳо мавҷуд буданд.

Вобаста ба шароити ҷуғрофӣ шоҳаҳои роҳ аз минтақаҳои гуногуни ҳамвор, кӯҳии мушкилгузар мегузашт. Новобаста аз ин чиниҳо маҳсулоти абрешимӣ оварда, дар Осиеи Миёна бо аспҳо, яшми сабз ва марҷонҳо мубодила менамуданд. Тоҷирон ва хунармандони Осиеи Миёна низ маҳсулоти худро, аз ҷумла, оҳан ва маснуоти оҳанро ба фурӯш мебароварданд. Санги лочуварди Тахористон дар Чин бо номи «санги Хутан» маъмул буд. Бисёр молҳои суғдӣ - аз сангҳои қиматбаҳову ашёи он сар қарда, то матову газворҳои аҷоиб ба Чин фурӯхта мешуд.

Калидвожаҳо: *Шоҳроҳи бузурги абрешим, Чин, Осиеи Миёна, Чжан Тсян, муносибатҳои тиҷоратӣ, растаҳои тиҷорату савдо.*

ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ КИТАЯ С ОБЛАСТЯМИ СРЕДНЕЙ АЗИИ НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ (древность и средневековье)

Статья посвящена торговым отношениям между Китаем и областями Средней Азии через Великий шелковый путь. Великий шелковый путь соединял страны Востока и Запада. Две его ветви проходили через Среднюю Азию. По этому маршруту Чжан Сянь впервые попал в Фергану, Согд и Тахористан. Эта поездка способствовала установлению связей Китая с областями Средней Азии, такими как Согд, Фергана, Чоч, Бактрия-Тахористан. Особое внимание китайцев привлекла Фергана и ее лошади.

В областях Средней Азии были сотни малых и больших городов и деревень. На их территории находились торговые лавки, рынки, кварталы ремесленников и купцов, каравансарай и комнаты отдыха купцов и караванной прислуги.

В зависимости от географических условий ответвления дороги проходили через различные участки плоских, труднопроходимых гор. Несмотря на это, китайцы привозили изделия из шелка и обменивали в Средней Азии лошадей, зеленый нефрит и кораллы. Купцы и ремесленники Средней Азии также продавали свои товары, в том числе железо и железные изделия. Камень лазурит был популярен в

Китае под названием «Хутанский камень». Много согдийских товаров - от драгоценных камней и изделий из них, до прекрасных тканей и сукна - вывозили и продавали в Китай.

Ключевые слова: *Великий шелковый путь, Китай, Средняя Азия, Чжан Цзянь, торговые отношения, торговые лавки*

TRADE RELATIONS OF CHINA WITH REGIONS CENTRAL ASIA ON THE GREAT SILK ROAD (antiquity and middle ages)

The article is devoted to trade relations between China and the regions of Central Asia through the Great Silk Road. The Great Silk Road connected the countries of East and West. Two of its branches passed through Central Asia. Zhang Xian traveled this route for the first time to Fergana, Sogd and Takhoristan. This trip contributed to the establishment of China's ties with the regions of Central Asia, such as Sogd, Fergana, Choch, Bactria-Takhoristan. Ferghana and her horses attracted the special attention of the Chinese.

In the regions of Central Asia there were hundreds of small and large cities and villages. On their territory there were trade shops, markets, quarters of artisans and merchants, caravanserais and rest rooms for merchants and caravan servants.

Depending on the geographical conditions, the branches of the road passed through various sections of flat, difficult mountains. Despite this, the Chinese brought silk products and exchanged horses, green jade and corals in Central Asia. The merchants and artisans of Central Asia also sold their goods, including iron and iron products. Lapis lazuli stone was popular in China under the name «Hutang stone». Many Sogdian goods - from precious stones and products from them, to fine fabrics and cloth - were exported and sold to China.

Key words: *The Great Silk Road, China, Central Asia, Zhang Jian, trade relations, trade shops.*

Сведения об авторе: **Аюбов Абдусалом Рауфович** - Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова, доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой всеобщей истории. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1. E-mail: abdulalom-1@mail.ru. Тел.: 927-09-06-65.

Information about the author: **Ayubov Abdusalom Raufovich** - Khujand State University named after B. Gafurov, doctor of historical sciences, professor, head of the Department of World History. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov Drive, 1. E-mail: abdulalom-1@mail.ru Phone: 927-09-06-65.

УДК 355.48 (575.1)

ЭМОМАЛӢ РАҲМОН - БУНӢДГУЗОРИ АРТИШИ МИЛЛӢ

ШАРИФЗОДА А.,

Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Баъд аз ҳазор соли пош хӯрдани давлати Сомониён хушбахтона ворисони оли Сомонро имкон фароҳам омад, то давлати навини худро бунёд намоянд.

Вале давлате, ки баъди садсолаҳои бедавлатию нокомӣ ба мардуми тоҷик ато гардид, дере нагузашта, ба хатари парокандагӣ нобудӣ дучор омад.

Душманону бадхоҳон тавонистанд, ки мардуми тоҷикро дар як муддати кӯтоҳ ба ду ҷабҳа тақсим кунанд. Ҷанги шаҳрвандӣ барои бақои давлату миллати мо то ҳаде хатарнок буд, ки баъзан ҳатто бародарро бо бародар, падарро бо писар ва модарро бо духтар паси сангарҳои ба ҳам муқобил гузошт.

Мардум ҳанӯз шаҳди Истиқлол ва давлатдорӣ мустақилро начашада, аҳамияти ин неъматӣ бебаҳоро эҳсос накарда, аллакай ворида муноқишаҳои хунину нангини дохилӣ шуд. Беш аз як миллион нафар шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон тарки Ватан ва ҷойҳои доимии зист карда, ба азобу уқубати ғарибӣ гирифтанд.

Дар ин айёми мудҳишу пурмасъулият рисолати таърихӣ ниёгонро абармарди баору номус ва идомадиҳандаи ойини шухратмандӣ аҷдодӣ – мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба даст гирифтанд.

Роҳбари нави давлат ҳанӯз аз рӯзҳои баргузори Иҷлосияи XVI – уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар таърихи давлатдорӣ навини тоҷикон нақши тақдирсоз дорад, барқарор намудани сулҳро аз ҷумлаи вазифаҳои асосӣ ва аввалиндараҷа медонистанд.

Нахустин қарорҳое, ки таҳти раёсати Роҳбари нави давлат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Иҷлосияи таърихӣ XVI-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул шуданд, дар бораи ҳалӣ силоҳ намудани гурӯҳҳои ғайриқонунии мусаллаҳ, ба Ватан баргардонидани гурезаҳои иҷборӣ, ба Тоҷикистон ворид намудани неруҳои муштараки ҳомии сулҳи Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ва ташкил намудани Қувваҳои Мусаллаҳи Тоҷикистон буд [1].

Бо назардошти вазъияти ҳамонобақта ва бо мақсади ҳарчи зудтар ба эътидол овардани вазъии иҷтимоӣ сиёсӣ бо Фармони Раёсати Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18 декабри соли 1992 роҳбарии фаврии вазорату идораҳои қудратӣ ва ҳифзи ҳуқуқ ба уҳдаи Сарвари давлат, Раиси Шурои Олии ҷумҳурӣ мухтарам Эмомалӣ Раҳмон гузошта шуд.

Ҳамон рӯз, яъне 18 декабри соли 1992 бо имзои Эмомалӣ Раҳмон Фармони Раёсати Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таъсиси Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул гардид, ки заминаи ҳуқуқии ташкили Артиши миллиро фароҳам овард [2].

Сарвари ботаҷбир бо фидокорӣ ва ҷоннисориҳои бешумор тавонистанд, ки тамоми неруҳои солими ҷомеаро дар атрофи худ гирд оварда, Тоҷикистони навинро аз вартаи фано начот бахшанд.

Роҳбари ҷавони давлат бо назардошти сабақҳои талхӣ таърихӣ бостонӣ ва солҳои аввали Истиқлоли давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯзҳои нахустини сарварии худ ба бунёд, таҳкими тақвият ва омодагӣ Қувваҳои Мусаллаҳ ва ҷамаи сохторҳои

қудратию хифзи ҳуқуқ таваҷҷуҳи хос зоҳир мекарданд, то барои таъмини бақою устувории давлати навини тоҷикон неруи дифоии аз ҳар ҷиҳат обутобёфтаю озмоишидида дошта бошем.

Муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо сифатҳои волои раҳбарӣ раҳнамоӣ ва сипаҳсолорӣ лашкардорӣ ба бунёди давлати неруманду пойдор барои мардуми бостону соҳибтамаддуни тоҷик устуворона камар бастанд.

Ин буд, ки дар муддати хеле кӯтоҳ заминаҳои нахустини таъсиси Қувваҳои Мусаллаҳи Тоҷикистон гузошта шуд ва пас аз ҳамагӣ 2 моҳи ба имзо расидани Фармони Раёсати Шурои Олӣ «Дар бораи таъсиси Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон», 23 феввали соли 1993 нахустин расми гузашти низомӣ дар майдони «Дӯстӣ»-и шаҳри Душанбе баргузор гардида, аз таъсис ва ташкили Артиши миллии Тоҷикистон башорат дод ва 23 феврал расман Рӯзи таъсисёбии Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон эълон карда шуд [7, 45].

Дар ин расми гузашти низомӣ, ки ба ифтихори таъсиси Артиши миллии доир шуда буд, 5 ҳазор нафар аз ҳайати шахсии ҷузъу томҳои гарнизони ҳарбии Душанбе, беш аз 20 маҷмуи мушаққоӣ мудофияи зиддиҳавоии С-75 ва С-125, миқдори зиёди танку тӯп, авиатсияи ҷангӣ ва дигар техникаи ҳарбӣ иштирок намуданд.

Раванди минбаъдаи ҳодисаву воқеаҳо нишон дод, ки муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар идораи мутамаркази неруҳои низомӣ, интиҳоби тактика ва стратегияи раҳбарӣ, баҳодихӣ ба вазъияти ҳарбӣ ва дарёфти роҳҳои ҳалли мушкилот чун сипаҳсолори таъвоноӣ варзида амал намуданд.

Қувваҳои Мусаллаҳ ё худ Артиши миллии аз рӯкнҳои асосӣ ва пойдевори устувори ҳар як давлати соҳибистиқлол аст. Вале дар Тоҷикистон ташкил додани артиш кори осон набуд, чунки дар ҷумҳурӣ барои он ҳеҷ гуна заминаи моддӣю техникаӣ ва шумораи кӯфӣю кадрҳои миллии низомӣ вучуд надошт.

Дар замони Иттиҳоди Шӯравӣ дар Тоҷикистон ягон корхонаи саноати мудофиявӣ ва муассисаи олии таълимии ҳарбӣ набуд.

Аввалин қисмҳои низомии Қувваҳои Мусаллаҳи ҷумҳурӣ бевосита аз ҷониби муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар шароити ниҳоят вазнину ҳассоси ҳарбӣю сиёсии кишвар, яъне дар рӯзҳое, ки ҷангу хунрезӣ, беқонуниву беҳокимиятӣ ва бухрони шадиди иқтисодӣ идома дошт ва ҳамаи сохтору мақомоти давлатӣ фалаҷ гардида, хатари аз байн рафтани давлати ҷавони Тоҷикистон ва пароканда гардидани миллати тоҷик воқеан ба миён омада буд, таъсис дода шуд.

Он замон муноқишаҳои дохилӣ дар минтақаҳои шарқии ҷумҳурӣ ҳанӯз идома дошт, чунки бо сиёсати сулҳҷӯёнаи Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон на ҳама гурӯҳҳои сиёсӣ розӣ буданд.

Афсарону сарбозон баробари ташкил шудани қисмҳои низомӣ ва савганд ёд кардан ба майдони муноқишаҳо сафарбар мешуданд. Ин ҳолат монеаи асосӣ дар ташкили Қувваҳои Мусаллаҳ ва таълиму тарбияи нақшавии ҳайати шахсии он буд.

Тамоми техника, яроку аслиҳа ва дигар лавозимоти ҳарбӣ аз хориҷи кишвар харидорӣ мешуд, ки барои давлати навбунёди Тоҷикистон хеле гаронӣ меовард.

Бо вучуди мушкилоти иқтисодӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон барои пурзӯру неруманд кардани Артиши миллии шабу рӯз ҷаҳду талош мекарданд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суҳанронии худ ба ифтихори рӯзи таъсисёбии Қувваҳои Мусаллаҳ қайд карданд, ки: «Мо Қувваҳои Мусаллаҳи Тоҷикистонро дар шароити ниҳоят вазнину ҳассоси иқтисодӣ ва ҳарбӣю сиёсии кишвар, яъне дар рӯзҳое, ки кишварро ҷангу хунрезӣ, беқонуниву беҳокимиятӣ

ва бухрони шадиди иктисодӣ фаро гирифта буд ва ҳамаи сохтору мақомоти давлатӣ фалаҷ гардида, хатари аз байн рафтани давлати ҷавони Тоҷикистон ва пароканда гардидани миллати тоҷик воқеан ба миён омада буд, таъсис додем.

Ҳукумати кишвар аз рӯзҳои нахустини таъсисёбии Қувваҳои Мусаллаҳ бо вучуди имкониятҳои ниҳоят маҳдуди иктисодиву молиявӣ барои бунёди инфрасохтори низомӣ, таъсиси ҷузъу томҳои махсусгардонидашуда, таъмин кардани онҳо бо техникаву тачҳизоти замонавӣ ва фароҳам овардани шароити зарурӣ барои хизмат ва зиндагӣ тамомӣ тадбирхоро амалӣ намуд ва ин равандро имрӯз низ идома дода истодааст» [4].

Дар давраи муноқишаҳои мусаллаҳона, таъчилан Коллеҷи олии Ҷарбии Тоҷикистон таъсис дода шуд. Дар он, пеш аз ҳама, курсҳои кӯтоҳмуддати афсарӣ ташкил гардид, вале барои омода кардани ҳама гуна мутахассисони ҷарбӣ дар муддати кӯтоҳ шароити таълимӣ муҳайё намудан аз имкон берун буд.

Аз ин рӯ, соли 1993 шумораи зиёди ҷавонони тоҷик ба омӯзишгоҳҳо ва муассисаҳои олии ҷарбии Федератсияи Русия фиристода шуданд. Ин чораҳои таъҷилӣ, ки бо ташаббуси Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон андешида мешуд, имкон дод, ки Артиши ҷавони Тоҷикистон бо шумораи ҳади ақали афсарони касбӣ мукамал гардад.

Соли 1997 нахустин хатмкунандагони Коллеҷи олии ҷарбии Тоҷикистон ва муассисаҳои олии ҷарбии Федератсияи Русия ба сафҳои Артиши миллӣ ворид шуданд ва давраи мукамалсозии сафҳои Қувваҳои Мусаллаҳ бо кадрҳои ҷавону соҳибтаҳассуси миллӣ оғоз ёфт.

Ҳамон сол ҳамчунин баталёни муҳандисӣ-минаҷӯӣ ташкил ёфт. Дар муддати фаъолияти баталён минаҷӯёни он ҳазорон моддаҳои таркандаро безарар гардонид, масофаи зиёди роҳҳои мошингард, деҳаҳо ва чарогоҳҳои кӯҳию саҳроиро аз ин моддаҳои марговар пок карданд, вале аз сабаби набудани харитаи майдонҳои минадор ва норасоии техникаи махсуси минаҷӯӣ кори онҳо дар самти тозакунии минтақаҳои чангзада солҳои зиёд идома ёфт.

Соли 1997 барои Артиши миллӣ Тоҷикистон ҳамчунин бо сабаби ба имзо расидани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ соли хотирмони таърихӣ аст, зеро пас аз он нерӯҳои ҳарду ҷониб, ки то замони оштии миллӣ паси сангарҳои муқобил меистоданд, акнун ба ҳайати Қувваҳои Мусаллаҳ ва дигар сохторҳои қудрати ҳифзи ҳуқуқ шомил шуданд [8,129].

Мутаассифона, пас аз бастанӣ сулҳу оштии ҳам кӯшишҳои афрӯхтани оташи чанг аз ҷониби хоинони миллат ва душманону нотавонбинони сулҳи тоҷикон солҳои 1997, 1998, 2001 ва баъд аз он ҳам амалӣ карда мешуд. Чанд дафъа ҳамчунин кӯшишҳои сӯйиқасд ба ҷони Сарвари сулҳовари тоҷикон анҷом дода шуд. Моҳи сентябри соли 2015 намояндагону ҳаводорони чангҷӯӣ созмони террористии ба ном Ҳизби наҳзати исломӣ ҳатто даст ба кӯшиши табaddулоти ҷарбӣ заданд. Вале он солҳо Қувваҳои Мусаллаҳи кишвар дигар он Артиши тозатаъсиси солҳои аввали истиқлолият набуд ва ҳамаи кӯшишҳои ночавонмардонаи душманон ба зудӣ сарқуб гардид.

Моҳи феввали соли 1998, ки аз таъсиси Қувваҳои Мусаллаҳи кишвар 5 сол сипарӣ шуд, ҷашни Артиши миллӣ бори нахуст дар фазои сулҳу оромӣ таҷлил гардид [8, 177].

Таҷрибаи 5 соли сипаригашта ва фазои сулҳу оромии кишвар имкон дод, ки Қувваҳои Мусаллаҳ ба таълиму тарбияи нақшавии ҳайати шахсӣ, баланд бардоштани омодагии чангии он ва сайқал додани маҳорати касбии ҳайати фармондеҳӣ оғоз намояд.

Азбаски роҳи асосии баланд бардоштани омодагии ҷангӣ ин ташкил ва гузарондани машқҳои калонмиқёси ҳарбӣ аст, дар ин самт корҳои зиёди судбахш ба анҷом мерасид.

Дар аввал ҳамаи машқҳои низомӣ дар якҷоягӣ бо ҷузъу томҳои Пойгоҳи низомии 201-уми Федератсияи Русия гузаронида мешуд, вале тадриҷан нақш ва мақоми асосӣ дар машқҳои муштарак бар уҳдаи низомиёни тоҷик вогузор мешуд, ки аз болоравии сатҳи касбии онҳо гувоҳӣ меод.

Дар ин муддат дар ҳудуди гарнизони Суғд машқгоҳҳои низомии Чорукдарон ва Нурафшон, дар ҳудуди гарнизони Хатлон машқгоҳу марказҳои таълимии Тоҷмаҳал, Фаҳробод, Ҳарбмайдон, Ҳомиён ва Сумбула, дар ВМКБ машқгоҳҳои ҳарбии Тем, Челондӣ, Шитхарв ва дар ҳудуди ноҳияҳои Лахш, Рашт ва минтақаи Ромити шаҳри Ваҳдат низ машқгоҳҳои муосири ҳарбӣ бо ташкили заминаҳои хуби моддию техникаӣ бунёд ва мавриди баҳрабардорӣ қарор гирифтанд.

Аз он вақт сар карда, ҷузъу томҳои Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо дар дохили кишвар, балки чандин бор дар Русия, Чин, Қазоқистон, Қирғизистон ва ҳатто дар Фаронсаю Амрико дар машқҳо ва машғулиятҳои ҳарбӣ ширкат намуда, маҳорату малакаи ҷангии худро сайқал додаанд.

Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар низоми бехатарии минтақаӣ дар доираи Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, Созмони Аҳдномаи Амнияти Дастҷамъӣ, Созмони Ҳамкориҳои Шанхай ва дигар созмонҳо нақши муҳим доранд.

Васеътарин машқҳои ҳарбии муштарак чанд дафъа дар Тоҷикистон низ бо иштироки гурӯҳҳои фаврии ситодӣ ва ҷузъу томҳои низомии давлатҳои Русия, Қазоқистон, Қирғизистон, Беларусу Арманистон ва бо низомиёни Ҳиндустон ва Чин низ доир гардид. Машғулиятҳои низомии сершумор ҳамчунин бо низомиёни Фаронса ва Амрико дар кишвари мо ба роҳ монда шудаанд.

Ҳамаи ин тадбирҳо, ки ҳадафи асосии он дар амал санҷидану баланд бардоштани омодагии муштаракӣ ҷангӣ дар амалиёти дастаҷамъии гуногун, аз ҷумла зиддитеррористӣ аст, аз болоравии сатҳи касбӣ ва таъминоти техникаӣ Қувваҳои Мусаллаҳи Тоҷикистон гувоҳӣ медиҳанд.

Дар замони муосир ҳаياتҳои роҳбарӣ ва фармондеҳии Қувваҳои Мусаллаҳ ба давраи сифатан нави омодагии ҷангӣ қадам гузоштаанд. Дар баробари машқҳои низомӣ бо иштироки низомиёни дигар кишварҳо аз соли 2000 ба баъд, ҳамчунин машқҳои низомии муштарак бо иштироки ҷузъу томҳои сохторҳои гуногуни қудратӣ ва хифзи ҳуқуқи ҷумҳурӣ ба роҳ монда мешаванд, зеро хатарҳои ҷаҳони муосир зарурати расидан ба сатҳ ва мазмуни нави омодагии ҷангиро ба миён овардааст.

Акнун роҳу усулҳои анъанавии ҷангӣ дар муборизаи зиддитеррористӣ ба мақсад мувофиқ буда наметавонад. Дар мубориза бар зидди нерӯҳои террористӣ бояд ҳама сохторҳои қудратӣ аз рӯйи самтҳои кории худ бо ҳамроҳангӣ, вале тибқи нақшаи ягона ва роҳбарии мутамарказ ширкат кунанд. Бинобар ин, бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Сарфармондеҳи Олии Қувваҳои Мусаллаҳ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон нақшаҳои нави муҳофизаи ҳудудӣ ба тасвиб расид.

Албатта, машқҳои ҳарбӣ роҳи асосии баланд бардоштани омодагии ҷангӣ аст, вале фароҳам овардани шароити хуби таълимӣ барои машғулиятҳои ҳамарӯзаи ҳаياتи шахсӣ низ бисёр муҳим аст.

Бинобар ин, аз тирамоҳи соли 2000 ба баъд бо дастгирӣ ва ғамхорӣ доимии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Сарфармондеҳи Олии Қувваҳои Мусаллаҳ муҳтарам

Эмомалӣ Раҳмон дар ҳама қисмҳои низомӣ пойгоҳҳои ҳозиразамони моддию таълимӣ ва хизматӣ бунёд мегардад.

Машғулиятҳои ҳарбӣ ба мисли машқҳои калонмикёс харочоти зиёди моддиро талаб мекунанд, баҳусус, агар онҳо дар машқгоҳҳои дур аз қисмҳои низомӣ гузаронида шаванд. Аз ин сабаб пойгоҳҳои моддию таълимӣ назди қисмҳои низомӣ аз рӯи усули камхарчи омӯзиши ҳайати шахсӣ бунёд карда мешаванд, ки он имкон медиҳад ғайр аз машқҳои калонмикёси ҷангӣ қариб ҳамаи машғулиятҳои ҳарбӣ дар қароргоҳҳои доимии қисмҳои низомӣ ба роҳ монда шуда, боиси сарфаи вақт ва маблағу маводи зиёди техникӣ гарданд.

Нишондиҳандаҳо ва натиҷаҳои фаъолияти давлати Тоҷикистонро дар роҳи бунёди Артиши миллии обутобёфта ва озмуда, ки ҳанӯз ҳам хеле ҷавон аст, метавон ба натиҷаи кори садсола баробар кард, зеро сарфи назар аз ҳама мушқилот, бо шарофати ғамхорӣ ва тавачҷуҳи доимии Сарфармондеҳи Олии Қувваҳои Мусаллаҳ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва қору заҳматҳои шарафмандонаи афроди баору номуси Ватан Артиши ҷавони мо дар таърихи кӯтоҳи худ аз санҷишҳои вазнини сарнавишт гузаштааст.

Имрӯз Тоҷикистон дорои артиши озмуда аст. Вале бо вучуди ин ҳама қудрату таваҷҷуҳи вазъи ҳарбии сиёсии минтақаи мо родмардони Қувваҳои Мусаллаҳ ва ҳамаи сохторҳои дахлдори қудратии давлати ҷавони Тоҷикистонро ба хушёрию зиракӣ ва омодагии ҳамешагӣ водор месозад.

23-юми феввали соли 2019 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар чорабинии тантанавӣ ба ифтихори 26-солагии таъсисёбии Қувваҳои Мусаллаҳ суҳанронӣ намуда, таъкид карданд, ки: «Тайи бисту шаш сол ҳазорҳо нафар афсарони ҷавон аз ҳисоби хатмкардагони муассисаҳои таҳсилоти ҳарбии дохил ва хориҷи кишвар дар ҷузъу томҳои гуногуни Қувваҳои Мусаллаҳ ба вазифаҳои масъули роҳбарӣ таъйин карда шуданд.

Дар робита ба ин, таъкид месозам, ки минбаъд низ ба масъалаи тарбияи кадрҳои баландсифат барои сохторҳои низомӣ ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, инчунин, интиҳобу ҷобачогузории дурусти онҳо диққати аввалиндараҷа дода шавад.

Ҳамзамон бо ин, зарур аст, ки ба масъалаи сифати корҳои тарбиявӣ сиёсӣ дар байни ҳайати шахсӣ, хусусан, дар самти кор бо наваскарон эътибори ҷиддӣ дода шавад.

Дар ин раванд, дар рӯҳияи ватандӯстиву ватанпарастӣ, садоқат ба Ватан ва савғанди ҳарбӣ, хушёриву зиракӣ сиёсӣ ва дӯстиву рафоқат тарбия кардани афсарони ҷавон ва сарбозон аз ҷумлаи масъалаҳои муҳимтарин мебошад» [5].

Дар шароити имрӯза нигарониҳо дар минтақа ва ҷаҳон бамаротиб афзудааст, зеро дар пайи саҳлангорию кӯтоҳбинӣ ва ё тавтиаҳои ҳадафмандонаи баъзе қудратҳои ҷаҳонӣ минтақавӣ қувваҳои террористӣ ифротгаро соҳиби силоҳу аслиҳа, техникаю таҷҳизот ва технологияҳои навтарини ҳарбӣ мегарданд.

Вале бо боварӣ метавон гуфт, ки Артиши Тоҷикистон ба ҳама пешомадҳои мунтазираю ғайримунтазира омодагии муносиб дорад. Таваҷҷуҳи Артиши Тоҷикистон 22 июли соли 2021 бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои муаззамии миллат, Сарфармондеҳи Олии Қувваҳои Мусаллаҳи ҷумҳурӣ, генерали артиш муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон амалан санҷида шуд. Он рӯз, соати чори субҳ бори аввал дар таърихи давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон 100 ҳазор нафар афсарону сарбозони Қувваҳои Мусаллаҳ, қорамандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва 130 ҳазор афсарону сарбозони

захираҳои сафарбарӣ дар тамоми қаламрави кишвар бо бонги хатар чамъ оварда шуд, то омодабошии ҷангии онҳо дар амал санчида шавад [3].

Дар ин машқҳо, ки таҳти унвони «Марз-2021» гузаронида шуд 1023 адад техникаи зирехпӯши ҷангӣ, 3167 техникаи автомобилӣ ва махсус, 447 воситаи артиллерӣ ва миномёт, 234 воситаи мудофиаи зиддиҳавоӣ, 45 тайёраву чархболҳои ҷангиву нақлиётӣ дар самтҳои амалиётӣ ба минтақаҳои иҷрои вазифаи ҷангӣ бароварда шуд.

Ин чорабинӣ дар тамоми қаламрави кишвар доир шуда, соати ҳафти субҳ бо натиҷаҳои дилхоҳ ҷамъбаст гардид.

Баъди ҷамъбасти чорабинӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба пойгоҳи Гвардияи миллӣ таширф оварданд.

Ба Сарфармондеҳи Олии Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон вазири мудофиаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, генерал-полковник Шералӣ Мирзо оид ба омодагии ҷузъу томҳо барои расми гузашти низомӣ гузориш дод.

Баъди иҷрои Суруди миллӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар назди хизматчиёни ҳарбии Қувваҳои Мусаллаҳи кишвар, аз ҷумла ҳайати шахсии Қўшунҳои сарҳадӣ, Гвардияи миллӣ, дигар сохторҳои низомӣ ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ суҳанронӣ намуда, ҳозиринро ба муносибати 30-юмин солгарди Истиқлоли давлатии ҷумҳурӣ самимона табрику таҳният гуфтанд.

Таъкид гардид, ки дар шароити ниҳоят ҳассоси минтақа ва ҷаҳони имрӯза ҳифзи амният ва суботи Тоҷикистон, фазои ороми сиёсӣ ва Ваҳдати миллӣ барои давлатдорӣ мо аҳамияти аввалиндараҷа ва сарнавиштсоз дорад.

Сарвари давлат дар иртибот ба вазъи ноороми минтақа таъкид намуданд, ки мо бояд барои ҳимояи сулҳу оромии ба кимати бисёр гарон ба даст овардаамон, суботи сиёсӣ, Ваҳдати миллӣ ва амнияти давлату халқамон ҳамеша омода бошем.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои муаззами миллат, Сарфармондеҳи Олии Қувваҳои Мусаллаҳи Тоҷикистон, генерали артиш муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар назди хизматчиёни ҳарбии Қувваҳои Мусаллаҳ ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар суҳанронии худ таъкид карданд, ки: «Қувваҳои Мусаллаҳ, яъне тамоми ҷузъу томҳои ҳарбӣ, инчунин, мақомоти ҳифзи ҳуқуқи кишвар барои пешгирӣ кардан ва муқовимат ба таҳдидҳои воқеӣ ва эҳтимолӣ омодабошии ҷангии худро дар сатҳи баландтарин таъмин намоянд ва дар ин самт тадбирҳои иловагии фаврӣ ва қатъӣ андешанд.

Вазифаи аввалиндараҷаи мо дар вазъияти мураккаби ба амал омада, пеш аз ҳама, таъмин кардани ҳифзи бозътимоди сарҳади давлатӣ ва сафарбар намудани тамоми имкониятҳо ба ин самт мебошад.

Мо боварии қатъӣ дорем, ки Қўшунҳои сарҳадӣ, яъне марзбонони далеру шучоӣ мо минбаъд низ аз уҳдаи иҷрои вазифаи муқаддаси худ, яъне ҳифзи бозътимоди марзҳои кишварамон бо сарбаландӣ мебароянд» [6].

Баъди суҳанронии Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо амри фармондеҳ расми гузашти низомии 10 ҳазор нафар хизматчиёни ҳарбии Қувваҳои Мусаллаҳ, қормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва афсарону сарбозони эҳтиётӣ Қувваҳои Мусаллаҳ оғоз гардид.

Дар маҳалли баргузори чорабинӣ техникаи вазнини зирехпӯши ҷангӣ, артилерияи худгард ва дигар лавозимоти муосири низомӣ, ки дар ихтиёри Қувваҳои Мусаллаҳ қарор доранд, дар расми гузашти низомӣ иштирок намуданд.

Тавре ки дида мешавад, Артиши миллии кишвар дар муддати хеле кӯтоҳ ба як нуруи бузурги ҷангӣ табдил ёфта, имрӯз қодир аст, ки дастоварду манфиатҳои давлати соҳибистиқлол ва ҳаёти осоиштаи мардумро ҳимоя намояд. Тавре Пешвои миллат дар

табрикоти хеш ба ҳайати шахсии Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид намуданд: «Қувваҳои Мусаллаҳи Тоҷикистон зодаи истиқлолияти давлатӣ буда, ҳимо-
ятгари воқеии истиқлолияти Ватан, амнияти кишвар ва сулҳу суботи кишвар мебо-
шанд» [9, 43].

Қувваҳои Мусаллаҳи кишвар, чунон ки Сипаҳсолори волои мо пайваста мефармо-
янд, имрӯз бо назардошти анъанаҳои шухратманди ниёгонамон дар рӯҳияи ифтихор аз
арзишҳои волои миллӣ бунёду тарбият ва таквият ёфта, баҳри ҳифзи дастовардҳои Ис-
тиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон омодагии бозътимод касб намудааст ва вази-
фаҳои пуршарафи худро бо садоқат ба савганди низомӣ ва савганди тантанавӣ ба Пре-
зиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон сарбаландона иҷро мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Дар иҷлосияи Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ҷумҳурият, 24 ноябри соли 1992. - №207(18727); Народная газета, 25 ноябри соли 1992. – №14; Садои мардум, 24 ноябри соли 1992. – №215 (465).
2. Садои мардум, 24 декабри соли 1992. -№229 (479); Ҷумҳурият, 24 декабри соли 1992. -№217 (18737).
3. Санҷиши омодабошии ҷангии Қувваҳои Мусаллаҳ, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, ҳайати шахсии захираҳои сафарбарӣ ва иштирок дар гузашти низомии афсарону сарбозони Қувваҳои Му- саллаҳи кишвар (22.07.2021) // Ҷумҳурият, 22 июли соли 2021. – №145.
4. Суханронӣ ба ифтихори Рӯзи таъсисёбии Қувваҳои Мусаллаҳ (23 феввали соли 2021) // Сома- наи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Манбаи электронӣ]. URL: [http://www.president.tj/ node/25141](http://www.president.tj/node/25141).
5. Суханронӣ дар чорабинии тантанавӣ ба ифтихори 26–солагии таъсисёбии Қувваҳои Мусаллаҳ (23.02.2019) // Сомаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Манбаи электронӣ]. URL: <http://www.president.tj/node/19456>.
6. Суханронӣ дар назди хизматчиёни ҳарбии Қувваҳои Мусаллаҳ ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ (22. 07.2021) // Сомаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Манбаи электронӣ]. URL: [http://www.president.tj /node/26167](http://www.president.tj/node/26167).
7. Шарипов А., Фаттоев С. Эмомалӣ Раҳмонов – начотбахши миллат (Сиёсати дохилӣ ва хо- ричии Президенти Тоҷикистон дар солҳои 1992 – 1995). Китоби 1. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 372 с.
8. Шарипов А., Фаттоев С. Эмомалӣ Раҳмонов – поягузори сулҳ ва ваҳдати миллӣ (Сиёсати до- хилӣ ва хоричии Президенти Тоҷикистон дар солҳои 1996 – 1999). Китоби 2. – Душанбе: Де- ваштич, 2006. – 310 с.
9. Шарифзода А., Шамсиддинов С. Эмомалӣ Раҳмон ва соле, ки ба қарнҳо баробар аст. (Сиёсати дохилӣ ва хоричии Президенти Тоҷикистон дар соли 2004. Китоби 4. Душанбе: Ирфон, 2011. – 371 с.
10. Шарифзода А., Косими З. Эмомали Раҳмон и двадцать лет независимости (Внутренняя и внешняя политика Президента Таджикистана в 2011 г.) -Душанбе: Бухоро, 2012. -399 с.

ЭМОМАЛӢ РАҲМОН - БУНӢДГУЗОРИ АРТИШИ МИЛЛӢ

Роҳбари нави давлат ханӯз аз рӯзҳои баргузории Иҷлосияи XVI-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар таърихи давлатдорӣ навини тоҷикон нақши тақдирсоз дорад, барқарор намудани сулҳро аз ҷумлаи вазифаҳои асосӣ ва авва- линдараҷа медонистанд. Нахустин қарорҳое, ки таҳти раёсати роҳбари нави давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Иҷлосияи таърихии XVI-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул шуданд, дар бораи ҳалли силоҳ намудани гурӯҳҳои

гайриқонунии мусаллаҳ, инчунин ба Ватан баргардонидани гурезаҳои иҷборӣ, ба Тоҷикистон ворид намудани неруҳои муштараки ҳомии сулҳи Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ва ҳамзамон ташкил намудани Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон буд.

Бо назардошти вазъияти ҳамонобақта ва бо мақсади ҳар чи зудтар ба эътидол овардани вазъии иҷтимоӣ сиёсӣ бо Фармони Раёсати Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз санаи 18 декабри соли 1992 роҳбарии фаврии вазорату идораҳои қудратӣ ва ҳифзи ҳуқуқ ба уҳдаи Сарвари давлат, Раиси Шурои Олии ҷумҳурии муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон вогузошта шуд.

Ҳамоно рӯз, яъне 18-уми декабри соли 1992 бо имзои Ҷаноби Олӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон Фармони Раёсати Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таъсиси Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул гардид, ки заминаи ҳуқуқии ташкили Артиши миллиро фароҳам овард.

Дар мақолаи мазкур муаллиф саҳми беназири бунёдгузори Артиши миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Президенти мамлакат, Ҷаноби Олӣ Эмомалӣ Раҳмонро ба қалам додааст. Ҳамзамон зикр кардааст, ки сарвари ботаҷдбир тамоми неруҳои солими ҷомеаро дар атрофи худ гирд оварда, Тоҷикистони навинро аз ҷанҷоли фано наҷот бахшанд ва ҳамзамон Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистонро бунёд гузоранд.

Калидвожаҳо: *Эмомалӣ Раҳмон, Иҷлосияи таърихӣ, Шурои Олӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Сарфармондеҳи Олӣ, генерал, ҷузъу томҷо, Артиши милли.*

ЭМОМАЛИ РАҲМОН – ОСНОВАТЕЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ АРМИИ

На XVI-й сессии Верховного Совета Республики Таджикистан, сыгравшей судьбоносную роль в истории новой государственности Таджикистана, новый глава государства считал восстановление мира одной из главных и первоочередных задач. Решения приняты на исторической XVI-й сессии Верховного Совета Республики Таджикистан были посвящены разоружению незаконных вооруженных формирований, а также возвращению вынужденных беженцев на родину, вводу совместных миротворческих сил Содружества Независимых Государств в Таджикистан и созданию Вооруженных Сил Республики Таджикистан.

С учетом сложившейся ситуации и в целях скорейшей стабилизации общественно - политической ситуации Постановлением Верховного Совета Республики Таджикистан от 18 декабря 1992 года руководство министерствами и ведомствами и обеспечение правопорядка было возложено на Главу государства, Председателя Верховного Совета Республики уважаемого Эмомали Рахмона.

В тот же день, 18 декабря 1992 года, подписан был Указ Верховного Совета Республики Таджикистан «О создании Вооруженных Сил Республики Таджикистан» под руководством Его Превосходительства Эмомали Рахмона. В указе предусматривалась правовая основа для формирования Национальной армии.

В данной статье автор рассматривает уникальный вклад основателя Национальной Армии Республики Таджикистан, Президента страны, Его Превосходи-

тельства Эмомали Рахмона. В то же время он отмечает, что дальновидный лидер смог объединить вокруг себя все здоровые силы общества, таким образом, ему удалось спасти новый Таджикистан от пропасти, а также создать Вооруженные Силы Республики Таджикистан.

Ключевые слова: *Эмомали Рахмон, историческая сессия, Верховный Совет Республики Таджикистан, Вооруженные Силы Республики Таджикистан, Главнокомандующий, генерал, части, Национальная армия.*

EMOMALI RAKHMOM – FOUNDER OF THE NATIONAL ARMY

Since the days of the 16th session of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan, which played a fateful role in the history of the new statehood of Tajikistan, the new head of state considered the restoration of peace to be one of the main and priority tasks. The historic 16th session of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan was adopted, dedicated to the disarmament of illegal armed groups, as well as the return of forced refugees to their homeland, the introduction of joint peacekeeping forces of the Commonwealth of Independent States into Tajikistan and the creation of the Armed Forces of the Republic of Tajikistan.

Taking into account the current situation and in order to quickly stabilize the sociopolitical situation, by the Resolution of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan dated December 18, 1992, the direct leadership of ministries and government departments and ensuring law and order was entrusted to the Head of State, Chairman of the Supreme Council of the Republic, the respected Emomali Rahmon.

On the same day, December 18, 1992, signed by His Excellency Emomali Rahmon, the Decree of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan «On the creation of the Armed Forces of the Republic of Tajikistan» was adopted, which provided the legal basis for the creation of the National Army.

In this article, the author examines the unique contribution of the founder of the National Army of the Republic of Tajikistan, the President of the country, His Excellency Emomali Rahmon. At the same time, he notes that the visionary leader was able to unite all the healthy forces of society around him, thus he managed to save the new Tajikistan from the abyss, as well as create the Armed Forces of the Republic of Tajikistan.

Key words: *Emomali Rahmon, Historical session, Supreme Council of the Republic of Tajikistan, Armed Forces of the Republic of Tajikistan, Commander-in-Chief, general, units, National Army.*

Сведения об авторе: **Абдуфаттох Шарифзода** - пресс-секретарь – руководитель Пресс-службы Президента Республики Таджикистан, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 734023, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 80. Тел: (+992-37) – 221-25-20. Электронная почта: abdufatosh@yahoo.co.uk

About the author: **Abdufatosh Sharifzoda** - press Secretary – Head of the Press Service of the President of the Republic of Tajikistan. Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 80, Rudaki ave. Dushanbe, 734023, Republic Tajikistan. Tel: (+992 - 37)-221-25-20. Email: abdufatosh@yahoo.co.uk

УДК: 378.147 (575.1) "1920-1929"

СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИИ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ ТАДЖИКИСТАНА В УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ УЗБЕКИСТАНА (20-Е ГОДЫ XX ВЕКА)

АБУЛХАЕВ Р.А.,

Институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша

Победа Великой Октябрьской социалистической революции вызвала перелом не только экономических и общественно-политических отношений, но и культурной жизни трудящихся масс. Она открыла широкие возможности всем нациям и народностям великой страны советов, особенно народам бывших колоний царизма, в том числе Средней Азии, свободно проявлять свои способности, таланты и всесторонне развивать новую, национальную культуру.

Россия была одной из наиболее слабо развитых по сравнению с другими капиталистическими странами Европы в отношении культуры. В еще худшем положении находились народы национальных окраин, в том числе, Средней Азии, которые в результате колонизаторской политики русского царизма намного отстали не только в экономическом, но и в культурном развитии по сравнению с народами центральной части России. «Политика царизма, политика помещиков и буржуазии по отношению к этим народам, - отмечалось на X съезде РКП (б), состояла в том, что бы убить среди них зачатки всякой государственности, калечить их культуру, стеснять язык, держать их в невежестве и, наконец, по возможности русифицировать их» [8, 558-559].

В колониальный период царизму потребовались элементарно грамотные люди из состоятельных слоев местного населения для укомплектования низших административных постов в эксплуататорском чиновничьем аппарате Туркестанского генерал-губернаторства. С этой целью в Туркестанском крае были открыты так называемые русско-туземные школы. Кроме того, в связи с ростом численности русского населения в Туркестане открывались русские светские школы.

Поскольку северные районы нынешнего Таджикистана входили в административном отношении в состав Туркестанского генерал-губернаторства, русско-туземные и русские светские школы были открыты и здесь в сравнительно крупных городах, таких как Ходжент и Ура-Тюбе. Накануне победы Великой Октябрьской Социалистической Революции на территории нынешнего Таджикистана существовало десять русско-туземных школ с тринадцатью преподавателями. Таким образом, народное образование здесь отсутствовало в полном смысле слова. Даже существовавшие местные религиозные и русско-туземные школы были недоступны для детей трудящихся.

Большое значение для развертывания культурного строительства в бывших национальных окраинах сыграли «Декларация прав народов России» и «Обращение ко всем трудящимся мусульманам России и Востока». В этих исторических документах были изложены основы национальной политики партии и советского правительства в деле освобождения угнетенных народов, в обеспечении равноправия всех наций и народностей бывшего союза ССР.

Большое значение для развертывания культурного строительства в бывших нацио-

нальных окраинах сыграли «Декларация прав народов России» и «Обращение ко всем трудящимся мусульманам России и Востока». В этих исторических документах были изложены основы национальной политики партии и советского правительства в деле освобождения угнетенных народов, в обеспечении равноправия всех наций и народностей нашей страны.

14 мая 1918 г. СНК Туркеспублики принял решение об организации единой трудовой общедоступной школы и создании в июне того же года Туркестанского комиссариата просвещения. По решению Совнаркома Туркеспублики с 1 декабря 1918 г. все частные учебные заведения со всем инвентарем и помещениями передавались в ведение Туркнаркомпроса. 14 декабря 1918 г. Туркнаркомпрос издал приказ о реорганизации национальных школ республики. Вместо русско-туземных предлагалось открыть национальные школы: училища первой ступени, школы второй ступени и т. д.

Еще до образования Туркестанской АССР в марте 1918 г. был обнародован приказ краевого Совнаркома «Об организации дела народного образования» в Туркеспублике.

Советы народного образования сыграли огромную роль, так как вплоть до начала 1919 г. фактически выполняли функции отделов народного образования местных Советов. В течение 1918 г. они были созданы во всех районах Туркестанской АССР, в том числе в Северном Таджикистане. Так, 26 апреля 1918 г. представителями общественных организаций г. Ходжента было принято постановление об организации Уездного Совета народного образования. В постановлении собрания по этому вопросу указывалось: «Признать необходимым выделение Ходжентского уезда (считая таковой в учебном отношении в его прежнем размере, то есть с Ура-Тюбе, Голодной степью) и Джизакского уезда в особо самостоятельный учебно-административный центр - Совет народного образования 2-го района Самаркандской области» [16,40].

Во всех республиках Средней Азии, в том числе в Таджикистане, развернулась большая работа по претворению в жизнь решений Средазбюро ЦК ВКП (б) по очередным задачам школьного строительства.

Проблема подготовки учительских кадров в годы утверждения Советской власти была наиболее острой в организации народного образования в Таджикистане. В связи с отсутствием квалифицированных педагогических кадров в эти годы в советских школах первыми учителями в основном являлись люди, окончившие медресе или русско-туземные школы.

Для скорейшего обеспечения советских школ педагогическими кадрами в Туркестанской республике, в том числе в городах Северного Таджикистана — Ходженте и Ура-Тюбе, были образованы бесплатные краткосрочные курсы со сроком обучения от 6 до 8 недель или же от 2 до 8 месяцев.

В декабре 1918 г. в Самарканде состоялся выпуск 137 слушателей краткосрочных курсов, среди которых были представители Северного Таджикистана [16, 40]. До сентября 1920 г. в Туркестанской АССР на краткосрочных курсах было подготовлено более 1140 учителей из среды таджиков, узбеков, русских, казахов, туркмен и представителей других национальностей. Окончившие курсы получали право обучать детей в начальных классах. В летние каникулы эти учителя снова посещали курсы и готовились к занятиям в старших классах.

Впервые годы после установления Советской власти учителя для школ северных районов Таджикистана готовились также в больших городах Туркестанской республики. Так, в 1919/20 учебном году Ходжентский уездный отдел народного образования

отправил на подготовительные курсы в города Самарканд, Ташкент, Чимкент и Черняево 115 учителей таджиков, узбеков, русских, киргизов и татар, которые после успешного окончания курсов вернулись в свои школы [11, 353].

Так, в Ходженте в 1923 г. население собрало до 14 000 руб. на нужды строящейся школы и само участвовало в ее перестройке. В Самарканде на оборудование интерната для узбекских и таджикских детей - сирот и полусирот было собрано около 40 тыс. руб. [16, 53].

В Восточной Бухаре работа по подготовке учительских кадров началась после организации в марте 1921 г. областного Назирата (отдела народного образования). В 1922 г. в БНСР были организованы два института просвещения и педагогические курсы. Были созданы курсы учителей и в Восточной Бухаре. В 1921/22 учебном году на курсах обучалось 40 учителей [7, 250- 251].

Использование старых кадров учительства не могло решить проблему обеспечения квалифицированными педагогическими кадрами школ Таджикистана. Кроме того, большинство из старых учителей были лишь азбучно грамотными и не имели никакого представления об общеобразовательных предметах.

В подготовке квалифицированных педагогических кадров для таджикских школ Узбекистана и Таджикистана большую роль сыграл Таджикский институт просвещения. Этот институт был открыт в 1924 г. в Ташкенте, прежде всего с целью подготовки учителей для таджикских школ, располагавшихся на территории Узбекистана, за счет бюджета Народного комиссариата просвещения Узбекской ССР.

В деле подготовки таких квалифицированных учительских кадров огромную роль сыграли русские и русскоязычные ученые, педагоги страны Советов. Первыми преподавателями Таджикистана из числа русских ученых, которые великолепно владели таджикским языком, являлись такие известные востоковеды как М.С. Андреев, П.А. Панкратов, Краснобаев, И.Е. Липовский, Н.Н. Ершов который впоследствии долгие годы работал в отдел этнографии Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша АН Тадж. ССР и многие другие.

Учитывая в тот период острую нужду таджикских школ в квалифицированных педагогических кадрах, в 1925 г. Наркомат просвещения Узбекской ССР создал в г. Самарканде учебно-воспитательные курсы, на которых кроме посланников Центрального и Южного Таджикистана, также обучались много представителей Самарканда, Бухары, Ходжента, Пенджикента, Ура-Тюбе, Исфары, Канибадама и других городов и районов Северного Таджикистана. Среди первых выпускников были М. Аминзаде, Б. Гафуров, А. Бакозаде, Б. Раджабов, С. Максуди, А. Джадидзаде и десятки других, которые внесли значительный вклад в развитие и процветание национальной культуры таджикского и узбекского народов [7, 94].

Поскольку в 20-е годы в Таджикистане пока отсутствовали высшие учебные заведения, подготовка педагогических кадров высшей квалификации осуществлялась путем отправки выпускников школ в вузы Москвы, Ташкента и других городов страны. 30 сентября 1925 г. Ревком Таджикской АССР, заслушав на расширенном заседании доклад Наркомпроса республики «О мероприятиях по улучшению дела народного просвещения и подготовки учительских кадров», наметил ближайшие задачи в этой области. Ревком постановил просить Ташкент и Москву, чтобы места предоставлялись таджикам главным образом в коммунистических университетах, рабфаках и других учебных заведениях, не требующих от учащихся большой общеобразовательной подготовки [16, 126 -127].

Наркомпрос Таджикской АССР с самого начала своей деятельности установил деловую связь с наркомпросами таких республик - РСФСР, Узбекистана, Туркменистана и др., от которых были получены образцы учебных планов, программ, материалы методического характера и т. д. Они использовались для разработки конкретных планов развития советской системы школьного образования в республике.

Исполкомиссия Оргбюро КП (б) Узбекистана в Таджикской АССР 26 июля 1925 г. приняла постановление, в соответствии с которым в период с 15 августа по 1 сентября 1925г. был объявлен двухнедельник просвещения; основная цель его заключалась в вовлечение трудящихся масс в общественное строительство советских школ. С этой же целью Наркомпрос Таджикской АССР с 1 августа по 1 сентября 1926 г. организовал месячник просвещения.

21 октября 1926 г. Оргбюро КП (б) Узбекистана в Таджикской АССР направило всем окружным и городским комитетам партии, парторганизаторам и Таджикскому обкому комсомола циркулярное письмо «О мерах ликвидации неграмотности среди коммунистов и комсомольцев».

Подготовка педагогических кадров и повышение их квалификации более успешно шли в Ходжентском округе, входившем до 1929 г. в состав Узбекской ССР. Здесь по мере развития советских школ во второй половине 20-х годов заметно возросло число учителей в них. Если в 1926/27 учебном году их насчитывалось 213, то в 1927/28 учебном году-250, из них 160 таджиков, 36 учителей имели среднее образование [1].

Принимая во внимание острую нужду советских школ в квалифицированных учительских кадрах из местной национальности, Исполнительная комиссия Оргбюро КП (б) Узбекистана в Таджикской АССР на заседании 15 февраля 1926 года постановила открыть в Душанбе в 1926/ 27 учебном году педагогический техникум [7, 95]. Он был открыт в октябре 1926 г. и стал для того времени основной базой подготовки учителей для школ республики [13, 185].

В период деятельности Ревкома в вузы соседних республик был отправлен 91 человек, в частности в 1926 г. в Среднеазиатский коммунистический университет 25, Среднеазиатский государственный университет 10, Коммунистический университет народов Востока 3 человека [5, 172].

Если считать и другие города нашей страны, то в общей сложности в этом году в вузы из Таджикистана было отправлено 67 учащихся, из них 60 таджиков. В связи со слабой общеобразовательной подготовкой большинство из них поступило в Ташкентский институт просвещения и на другие ведомственные курсы Средней Азии, и лишь незначительное число в высшие учебные заведения Москвы, Ленинграда и других центральных городов союза ССР [4, 35].

Важное место в подготовке педагогических кадров для Таджикистана занимал во второй половине 20-х годов Таджикский институт просвещения в Ташкенте. Учитывая нужду республики в учителях, правительство Таджикистана обратилось в соответствующие органы Узбекской ССР с просьбой о передаче указанного института Наркомпроса Таджикистану. Данный вопрос был обсужден в заседании Средазбюро ЦК ВКП(б), и в результате «Ликвидком решил передать Таджикинпрос Ташкента Таджикистану для обеспечения нужд его населения. Он должен иметь свои собственные школы. После передачи Инпроса Таджикистану в этом заведении пришлось воспитывать и таджиков Узбекистана [4, 35].

14 апреля 1927 г. Президиум ЦИК Узбекской ССР вынес постановление о передаче Таджикинпроса в ведение Наркомпроса Таджикской АССР. Деятельность Таджикин-

проса находилась в центре внимания партийных и советских организаций республики. 22 августа 1927 вопрос о Таджикском институте просвещения» был рассмотрен на заседании исполнительной комиссии Оргбюро КП(б) Узбекистана в Таджикской АССР. В принятом постановлении, в частности, говорилось: «Учитывая громадное значение Таджикского института просвещения в деле подготовки культурных советских кадров из коренного населения, исполнительная комиссия считает необходимым обратить особое внимание комчасти Совнаркома и Института просвещения на необходимость улучшения административноорганизационной и учебно-методической работы Института просвещения и обеспечения его необходимыми материальными средствами» [5, 172].

В Таджикинпросе из года в год увеличивался контингент учащихся. Так, если в 1924 г. здесь обучалось 130 учащихся [2], то в 1926 г. -171[9, 21]. В числе первых Таджикинпрос окончили Бободжан Ниёзмухаммедов, Мирзо Турсунзаде, Обид Джалолов, Баходур Искандаров, Сатым Улугзаде, Набиджан Пачаджанов, Муллоджан Шахристани, Наби Фахри, Зариф Саломатшоев, Мастибек Тошмухаммедов, Мулло Иркаев и многие другие [7, 99]. Большинство из этих выпускников впоследствии стали видными учеными, партийными и советскими деятелями, известными поэтами, писателями, драматургами и журналистами.

Большую роль в подготовке национальных кадров, в том числе педагогических, сыграли в то время крупные вузы Средней Азии - Среднеазиатский государственный университет (САГУ) и Коммунистический университет трудящихся Востока (КУТВ). Поступающих в САГУ и КУТВ отправляли со свидетельством представителя Таджикистана в Узбекистане. Так, в 1925/26 учебном году с таким свидетельством в КУТВ обучались: Хайдар Умархонов, Соли Раджабов, Одилов, Муллокандов, Левиев и в САГУ: Рейс, Шарипов, Мухтаров, Нуруллоев, Умарова, Баймурадов, Касымов и многие другие. Кроме того, в указанных вузах каждый год за Таджикистаном закреплялось определенное количество мест. Например, в 1925/26 учебном году Таджикистану было выделено для поступления в САГУ 47 мест [4, 35].

Как известно, до начала 30-х годов в Таджикистане не было ни одного высшего учебного заведения. Отряд учителей пополнялся за счет приглашенных из союзных республик, подготовка шла через краткосрочные курсы, педагогические техникумы, а также путем посылки учащихся в учебные заведения центральных городов Союза. Только за 1927-1928 гг. из Таджикской АССР было послано на учебу в комвузы, институты, курсы, техникумы, рабфаки и прочие учебные заведения 486 человек, подавляющее большинство которых составляли таджики. В 1927 г. Таджикский институт просвещения в Ташкенте произвел первый выпуск в количестве 27 человек, благодаря чему школы Таджикистана получили первый отряд учителей со средним специальным образованием [4,108].

Становление и развитие сети высших учебных заведений в Таджикистане имело свою специфику, вытекавшую из ряда объективных и субъективных факторов. Если в центральных районах страны реорганизация старых и становление новых высших учебных заведений началась сразу же после победы революции, то в Таджикистане к организации вузов приступили, лишь в начале 30-х годов XX века.

До революции на территории республики не было ни одного высшего учебного заведения. Для создания их в первые годы Советской власти в Таджикистане, который миновал капиталистический путь развития, не было экономических и культурных предпосылок. Таджикистан в прошлом являлся одной из самых слаборазвитых в эко-

номическом и культурном отношении окраин царизма и Бухарского эмирата. После революции развязанная здесь внешними и внутренними врагами Советской власти гражданская война сильно тормозила развитие культурной жизни республики.

В 20-е годы XX века основная масса трудящихся Таджикистана оставалась неграмотной и малограмотной. Поэтому, прежде всего, необходимо было ликвидировать неграмотность населения республики.

В начале 30-х годов ЦК КП (б) Таджикистана поставил вопрос об организации высших учебных заведений. Постановлением Средазбюро ЦК ВКП (б) педагогический факультет Среднеазиатского государственного университета в 1931 г. был передан в распоряжение Народного Комиссариата просвещения Таджикистана для организации самостоятельного высшего учебного заведения. Педагогический факультет САГУ с необходимым количеством профессоров, преподавателей, студентов и учебно-педагогической литературой был переведен в город Душанбе. На этой основе было организовано первое высшее учебное заведение в Таджикистане - Душанбинский педагогический институт [14,23], который до 1934 г. назывался Педакадемией. Институт в полную меру начал работать с 1 сентября 1931 г. До этого организационное бюро, образованное в апреле 1931 г. по распоряжению Наркомпроса, вело все подготовительные работы для обеспечения функционирования института.

Совет Народных Комиссаров Таджикской ССР 15 августа 1935 г. издал постановление «Об организации двухгодичного учительского института в г. Ташкенте на базе Таджикинпроса» с факультетами истории, географии и естествознания. В первый год в институте обучались 140 будущих педагогов, из них 87 таджиков [3].

Таким образом, как факты подтверждают, в 20-е и начале 30-х годов XX столетия в подготовке педагогических кадров для нужд учебных заведений и школ Таджикистана большой вклад внесла соседняя узбекская республика.

ЛИТЕРАТУРА

1. Архив новейшей истории Таджикистана (далее АНИТ) ф. 1, оп. 2, д. 353, л. 84.
2. АНИТ, ф. 1, оп. 2, д. 84, л. 3.
3. АНИТ ф. 3, оп. 120, д. 65, л. 16
4. Из истории культурного строительства в Таджикистане, в 1924-1941 гг., т. 1. Душанбе, 1966, т. 1, 320 с.
5. История таджикского народа, т. 3, кн. 1, М., 1964, - 321с.
6. Кадыров А. Сотрудничество Узбекистана и Таджикистана в области подготовки кадров (1924-1929 гг.). -Труды аспирантов, выпуск 1-180 с.
7. Козачковский В.А. От феодализма до победы социализма. Душанбе, 1966, стр. 128 с.
8. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч.1 изд. 7-е. М., 1954, -721 с.
9. «Мактаби советй», 1967, № 3.
10. Народное хозяйство Таджикской ССР. Сталинабад, 1957. – 335 с.
11. Очерк истории колхозного строительства в Таджикистане (1917- 1965 гг.), Душанбе. 1968-434 с.
12. Очерк истории колхозного строительства в Таджикистане (1917- 1965 гг.). – 434 с.
13. Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана, Душанбе 1967. – 247 с.
14. Таиров Т.Р. Из истории борьбы Коммунистической партии за развитие высшего образования в Таджикистане. - «Уч. зап. ДГПИ», т. 26, сер, обществ, наук, вып. 4. Душанбе, 1961. -211с.
15. Хайдаров Г. Х. Борьба за установление и упрочение Советской власти в Северном Таджикистане (1917-1923 гг.). Душанбе, 1966. - 243с.
16. Шукуров М.Р. История культурной жизни Советского Таджикистана. Душанбе, 1970. – 470с.

САҲИФАҲОЕ АЗ ТАЪРИХИ ОМОДА КАРДАНИ КАДРҲОИ ОМУЌЗГОРИИ ТОЧИКИСТОН ДАР МУАССИСАҲОИ ТАЪЛИМИИ ЎЗБЕКИСТОН (СОЛҲОИ 20 - УМИ АСРИ ХХ)

Маълум, ки масъалаи омода кардани кадрҳои баландихтисоси омузгорӣ дар шароити солҳои 20 - уми асри ХХ дар Тоҷикистон яке аз масъалаҳои калидӣ ба ҳисоб мерафт. Дар натиҷаи дар ин давра вучуд надоштани кадрҳои баландихтисоси омузгорӣ муаллимони нахустини макотиби Шуравӣ аслан аз ҳисоби дастпарварони мадраса ва мактабҳои русии маҳаллӣ буданд. Дар солҳои аввали пас аз барқарор гаштани Ҳокимияти Шуравӣ муаллимони мактабҳои ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон дар шаҳрҳои калонтарини Ҷумҳурии Туркистон омода карда мешуданд.

Дар кори омода намудани кадрҳои баландихтисоси омузгорӣ барои мактабҳои тоҷикии Ўзбекистон ва Тоҷикистон мавқеи ҳалқунандаро Донишгоҳи муаллимтайёркунии шаҳри Тошкент бозид. Соли 1925 Комиссариати халқии омузгории ҶШС Ўзбекистон эҳтиёҷи ниҳоят зиёди кадрҳои тоҷикзабонро ба эътибор гирифта, дар шаҳри Самарқанд курсҳои таълимӣ - тарбиявиро кушод. Солҳои 20-уми асри ХХ, ки ҳоло дар Тоҷикистон донишкадаҳои оли амал намекарданд, омода намудани кадрҳои баландихтисоси омузгорӣ бо роҳи ба мактабҳои оли шаҳрҳои Маскав, Тошканд ва ғайра фиристонидани хатмкунандагони мактаб амалӣ карда мешуд. Президиуми КИМ ҶШС Ўзбекистон моҳи апрели соли 1927 ба ихтиёри Наркомпроси Тоҷикистон гузаронидани Таджикинпрос қарор қабул карда буд.

Дар ин мақола муаллиф, ба ҳуҷҷатҳои бойғониҳо, маводи воситаҳои ахбори омма ва асарҳои таърихӣ тақия карда, ҳамзамон кӯшиш намудааст, ки мухтасаран саҳми ҷумҳурии ҳамсояи мо - Ўзбекистонро бо мақсади омода кардани кадрҳои омузгорӣ барои мактабҳои Тоҷикистон ба қалам диҳад.

Калидвожаҳо: *Ҷумҳурии Туркистон, Бюрои сиёсии Осиеи Миёна, Комиссариати халқии маориф, Академияи педагогӣ, Донишгоҳи давлатии омузгории Тоҷикистон, Аврупо, сиёсат, эъломия, Шарқ, Шууроҳо, омузиш, бепарастор, нимпарастор, инкишоф, болоравӣ, тахассус.*

СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИИ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ ТАДЖИКИСТАНА В УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ УЗБЕКИСТАНА (В 20-Е ГОДЫ ХХ ВЕКА)

Общеизвестно, что решение проблемы подготовки более образованных учительских кадров в 20-е и годы ХХ века в условиях Таджикистана являлась архинеобходимым. В связи с отсутствием квалифицированных педагогических кадров в эти годы в советских школах первыми учителями в основном являлись люди, окончившие медресе или русско-туземные школы. В первые годы после установления Советской власти учителя для школ северных районов Таджикистана готовились в больших городах Туркестанской республики.

В подготовке квалифицированных педагогических кадров для таджикских школ Узбекистана и Таджикистана большую роль сыграл Таджикский институт просвещения. Учитывая в тот период острую нужду таджикских школ в квалифицированных педагогических кадрах, в 1925 г. Наркомат просвещения Узбекской ССР создал в г. Самарканде учебно-воспитательные курсы. Поскольку в 20-е годы в Таджикистане отсутствовали высшие учебные заведения, подготовка педагогических кадров высшей квалификации осуществлялась путем отправки выпускников школ в вузы Москвы, Ташкента и других городов страны. Президиум ЦИК Узбекской ССР в апреле 1927 г. вынес постановление о передаче Таджикинпроса в ведении Наркомпроса Таджикской

АССР.

В данной статье автор, опираясь на архивные источники, материалы существующей литературы и средства массовой информации попытался вкратце осветить вклад соседнего Узбекистана в подготовке педагогических кадров для школ Таджикистана.

Ключевые слова: *Туркестанская республика, Средазбюро, Наркомпрос, Педакадемия, Таджикинпрос, Европа, политика, декларация, Восток, Советы, курсы, сироты, полусироты, процветание, повышение, квалификации.*

A PAGE FROM THE HISTORY OF THE TRAINING OF PEDAGOGICAL STAFF OF TAJIKISTAN IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UZBEKISTAN (IN THE 20S OF THE XX CENTURY)

It is well known that the solution to the problem of training more educated teachers in the 20s and years of the twentieth century in the conditions of Tajikistan was essential. Due to the lack of qualified teaching staff in these years in Soviet schools, the first teachers were mainly people who had graduated from madrasahs or Russian-native schools. For the first time after the establishment of Soviet power, teachers for schools in the northern regions of Tajikistan were trained in large cities of the Turkestan Republic.

The Tajik Institute of Education played an important role in the training of qualified teaching staff for Tajik schools in Uzbekistan and Tajikistan. Considering at that time the acute need of Tajik schools for qualified teaching staff, in 1925 the People's Commissariat of Education of the Uzbek SSR created educational courses in the city of Samarkand. Since in the 1920s there were no higher educational institutions in Tajikistan, the training of highly qualified pedagogical personnel was carried out by sending school graduates to universities in Moscow, Tashkent and other cities of the country. The Presidium of the Central Executive Committee of the Uzbek SSR in April 1927 issued a resolution on the transfer of Tajikinpros under the jurisdiction of the Narkompros of the Tajik ASSR.

In this article, the author, relying on archival sources, materials of existing literature and the media, tried to briefly highlight the contribution of neighboring Uzbekistan in the training of teachers for schools in Tajikistan.

Key words: *Turkestan Republic, Sredazburo, Narkompros, Pedakademia, Tajikinpros, Europe, politics, declaration, East, Soviets, courses, orphans, half-orphans, prosperity, promotion, qualifications.*

Сведения об авторе: **Абулхаев Ракиб Абулхаевич** — доктор исторических наук, старший научный сотрудник новейшего отдела истории Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониш Академии наук Таджикистана. Телефон: (+992) 939005536. Электронная почта: rakib-38@mail.ru.

Information about the author: **Abulhaev Rakib Abulhaevich** - Dr. of History, senior scientific employee newest history department of the Institute of history, archaeology and ethnography named after A. Donish National Academy of Sciences of Tajikistan. Telefon: (+992) 939005536. E-mail: rakib-38@mail.ru.

УДК 94 (575.1): 32 (093)

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ В ТАДЖИКИСТАНЕ В 30 - Х ГОДАХ XX ВЕКА¹

АКРАМОВ М.И.,

Институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша НАНТ

После свершения Октябрьской Социалистической Революции 25 октября (7 ноября) 1917 года, Советская власть взяла курс на построение государства, в основу, которой была заложена социалистическая общественно - экономическая формация. В результате победы Советской власти предстояло построение новой формы государственного устройства. Новый экономически строй установил государственную собственность на средства производства и справедливое распределение материальных благ, производимых в ходе производственного процесса. Кроме того, новая социалистическая система должна была установить гегемонию пролетариата в союзе с интеллигенцией и крестьянством. По сути, это был первый в мире прецедент, где власть в государстве принадлежала трудовому народу, который осуществлял управление страной через своих законно избранных представителей [4, 219].

Так как установление Советской власти происходило на огромном пространстве бывшей Российской империи, процесс революционных преобразований происходил с учётом отдалённости от центра политических событий и национальных особенностей народов, проживающих на окраинах. Силы, представляющие новый политический строй и новый социально-экономический порядок, согласно своей идеологической доктрине должны были утвердить новый уклад общественной жизни. Этот факт вызвал противодействие прежней власти, что привело к гражданскому противостоянию в обществе. В ходе гражданской войны 1918 -1923 годов, основные силы царского режима в России были разгромлены и бежали за границу. В Средней Азии, где при поддержке Красной Армии были разгромлены основные контрреволюционные силы, также установилась Советская власть в форме ревкомов и в последующем времени в форме Советов народных депутатов [2, 85]. Если в некоторых северных районах Туркестанского края Советская власть установилась в 1917-1918 годах, то на территории Бухарского эмирата процесс установления Советской власти в форме ревкомов начался с падением 2 сентября 1920 года эмирского режима Саида Алимхана [13, 263]. Однако остатки басмаческих банд совершали набеги с сопредельного Афганистана вплоть до 1931 года.

Необходимо отметить, что гражданская война, охватившая территорию Восточной Бухары, происходила в период с 1921 по 1923 годы. Таким образом, установление Советской власти и победа в борьбе с басмаческим движением, открыла для таджикского народа перспективы построения собственных государственных структур. Новая реальность создала предпосылки для дальнейшего социального, экономического, культурного развития, что в последующие годы были определены в процессе национально - территориального размежевания Средней Азии.

¹ Статья написана в рамках проекта «История таджикского народа» (Таджикистан в период Советского Союза), государственный регистрационный номер 0121ТJ1200.

Однако представители старого режима были столь изощрённые в методах борьбы с Советской властью, скрытно внедрялись в структуры государственного управления и вели свою подрывную деятельность. Среди них было немало образованных людей, представители духовенства, бывших чиновников эмирского режима и зажиточные кулаки, интересы которых шли в разрез с социальной, экономической, политической деятельностью Советской власти. Примером скрытой враждебности к Советской власти и к таджикскому народу может послужить политическая деятельность Абдуллы Рахимбаева, таджика по национальности, по идейным взглядам был пантюркистом и имевший близкие отношения с Файзулло Ходжаевым. Оба этих человека, участвовавших в процессе национально – территориального размежевания, вели политику узбекизации населения на территориях исконно населёнными таджиками и способствовали необъективному разделению границ между таджиками и узбеками. Впоследствии были репрессированы за организацию троцкистского заговора, а также в шпионаже.

Ещё одним примером коллаборационизма является перманентная позиция известного басмаческого лидера - Мадаминбека, который некоторое время служил в органах милиции и даже со своей бандой числился в рядах Красной Армии. Но, по сути, все эти люди следовали своим личным интересам и идеологически были в противовес Советской власти. И таких неблагонадёжных элементов было много, которые прикрываясь своей приверженностью к Советской власти, на деле вели подрывную деятельность, в ущерб становления советской государственности.

Духовенство, религиозные клерикалы, политические диссиденты, зажиточные баи - все они были противниками новой Советской власти и вели подрывную деятельность в 20-е 30-е годы XX века. Подобная ситуация наносила ущерб строительству социалистического общества.

Поэтому врагами советской власти в 1920-1930-е годы стали элементы старого строя, угрожавшие построению новой экономики и нового общества. Наибольший процент советского общества в начале 1920-х и до индустриализации составляли трудящиеся села. Проводимые Советской властью реформы коллективизации осуществлялись в целях создания надёжной опоры в сельской общине. Поэтому зажиточные дехкане, владеющие большими количествами земли и скота, находились под пристальным вниманием органов внутренних дел. Сельские ростовщики, захватывавшие власть в конкретном селении (или нескольких, в зависимости от усилий) посредством погружения односельчан в долговую яму. В долг давали семена для засеивания земли, лошадей для вспашки, удобрения на этапе посевного сезона и т.д. Возвращать долги дехкане должны были с процентами.

Кроме того, в угоду своих меркантильных интересов и в ущерб новому экономическому укладу, зажиточные ростовщики скупали у дехкан весь урожай и перепродавали государству по установленным ими ценам, которые превышали колхозные и совхозные в несколько раз. В сложившейся ситуации – наличии пятой колонны в государстве, антисоветских элементов, наносящих урон экономическому развитию новой власти, советское руководство пошло на беспрецедентные меры - в стране стали проводить репрессивные мероприятия.

Первоначально репрессивные мероприятия носили форму политического давления с целью не допустить в государственные и партийные структуры чуждые Советской власти элементы. Если в начале установления Советской власти на работу в различные отрасли хозяйства и управления, в силу своей образованности и наличия грамотности принимались представители духовенства, бывшие чиновники старого режима,

зажиточные кулаки (баи), то начиная с 1926 года, Советское руководство стало формировать кадры из представителей трудящихся слоёв населения.

В 1926 году Ревкомы республики стали замещаться Советами. Был создан Центральный исполнительный комитет ТАССР. В этом же году были проведены выборы в Советы под лозунгом «Опора на дехкан и середняков, и борьба против богачей и священнослужителей». Выборы в Советы проводились с учётом социального происхождения и классовой принадлежности. Бывшие лидеры антисоветского движения, крупные землевладельцы, ростовщики, чиновники старого эмирского режима, духовенство были лишены избирательного права [14, 394]. Первый этап политических репрессий приходился на 1926-1928 гг., когда Советское правительство стало широко использовать методы политического давления на партийных и государственных деятелей под лозунгом активизации деятельности Советов. Целесообразность проведения данных мероприятий заключалась в усилении роли Советов среди трудящихся масс, привлечение трудового дехканства к активной политической борьбе против врагов Советской власти, ликвидация старых пережитков, воспитание и подготовка новых кадров.

С первого по двенадцатое декабря 1926 г. в Душанбе проходил Первый Учредительный съезд Таджикской АССР. Съезд избрал Центральный исполнительный комитет Таджикской АССР. На данном съезде был избран Центральный Исполнительный Комитет Таджикской Автономной Советской Социалистической республики.

Двенадцатого декабря 1926 г. на первом заседании ЦИК было избрано руководство, которое образвало правительство республики Совет Народных Комиссаров (СНК). Председателем ЦИК был избран Нусратулло Махсум (Лутфуллоев), а председателем СНК - Абдулкодир Мухиддинов. В работе съезда приняли участие 336 представителей районов и областей республики. Одновременно по всей территории ТАССР ревкомы реорганизовывались в исполнительные комитеты районов, туманов и областей.

Из рассекреченных архивных материалов НКВД СССР, прослеживается весь процесс репрессивных мер проводимых руководством страны [7]. В данных источниках даются сведения о причине проведения репрессивных мер, категориях лиц, подлежащих репрессиям, видам преступлений, количественным данным по исполнению репрессивных мероприятий по союзным республикам, областями краям, формы и методы проведения репрессивных мероприятий, ответственных лиц и сформированных политических троек-судов, выносящий приговор, и т.д. [7].

Немаловажным является пояснение о причинах проведения репрессивных мер столь масштабного характера. Репрессии проводились во всех 10 (на тот момент) союзных республиках, с их областями и краями.

Был издан Оперативный приказ Народного комиссара внутренних дел СССР № 00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов» от 30 июля 1937 года за подписью Ежова Н.И.

Из данного приказа следует, что Советское государство проходит своё становление в сложных условиях. Ещё существует угроза со стороны контрреволюционных сил в лице кулачества, антисоветских сил, которые привержены старому режиму и внедрены во все отрасли народного хозяйства, готовые вести подрывную деятельность, наличия политических сил - антагонистов Советской власти, приверженцы либеральных и националистических партий, а также уголовников - бандитов. Все эти антисоветские элементы представляют опасность для Советского государства в условиях сложной международной обстановки, когда в некоторых государствах мира к власти пришли

враждебные политические силы, готовые уничтожить молодое советское государство. В связи с вышесказанным необходимо было нейтрализовать внутреннюю угрозу в лице тех представителей, которые готовы пособничать с империалистическими силами, готовыми изнутри подорвать Советское государство [15].

Советский Таджикистан тоже был вовлечён в процесс репрессий, так как социально-экономическое развитие, общественно – цивилизационные и культурные, духовные процессы также были подвержены влиянию антисоветских идей и тенденций - от пан-исламизма, пантюркизма до национального шовинизма и крайнего религиозного фундаментализма. Не оставляли своих попыток реставрировать старый режим, бежавшие сторонники эмира Алимхана, которые совершали разбойнические набеги со стороны Афганистана на территорию Советского Таджикистана вплоть до 1931 года. В период коллективизации, против создания колхозов выступали представители зажиточных кулаков и ростовщиков. Все эти чуждые Советской власти элементы, представляли угрозу для построения нового социалистического общества.

«Перед органами государственной безопасности поставлена задача, самым беспощадным образом разгромить банду антисоветских элементов, защитить трудящийся советский народ от их контрреволюционных происков и, наконец, раз и навсегда покончить с их подлой подрывной деятельностью против основ советского государства» [7].

В Таджикской ССР и других среднеазиатских республиках было поручено создать политические «Тройки-суды» и с 10 августа 1937 года приступить к осуществлению репрессий. В данные «Тройки входили местный прокурор, местный секретарь обкома и глава районного или областного НКВД. Решающее слово при принятии решений по делу имел представитель НКВД. Именно он был председателем «Тройки». Отчётные материалы для принятия решений готовили также сотрудники НКВД. Процесс репрессий подразумевал целый ряд процедурных и оперативно – следственных мероприятий.

Сначала работниками НКВД собиралась вся оперативная информация и компрометирующий материал в отношении фигурантов, проводились проверки и следственные мероприятия, составлялся материал. На основе данных материалов составлялись списки на арест и подписывались начальником оперативной группы в двух экземплярах и отправлялись на рассмотрение и утверждение наркому внутренних дел, начальнику управления или областного отдела НКВД. После следственных мероприятий материал передавался в судебную «тройку» для вынесения приговора. В судебную «тройку» выносивший приговоры в Таджикской ССР входили: председатель – Тарасюк, члены: Ашуров, Байков.

Списки обвиняемых составлялись по двум категориям. В первую категорию включались лица, подлежащие расстрелу, вторую категорию составляли лица, подлежащие заключению и ссылке. Политическим тройкам - судам разрешалось переводить лиц, подлежащих расстрелу в категорию лиц, подлежащих заключению и ссылке. Перевод из списков, подлежащих заключению в списки расстрельных, требовало соответствующего документа – обоснования и направлялось лично наркому НКВД СССР – Ежову Н.И.

Для каждой союзной республики определялись количественные «планы» на аресты лиц по категориям. На 1937-1938 года для Таджикской ССР лимит по первой категории составляли 500 человек, по второй категории 1300 человек. В общем количестве аресту должно было подвергнуться 1800 человек [7]. Однако по сведениям некоторых других

неофициальных источников количество репрессированных в Таджикистане в 1937-1938 годах составило более 15 тысяч 704 человек [12].

Причины и предпосылки вышеизложенные с точки зрения обеспечения безопасности советского государства и складывающейся международной обстановки казались бы логичными. Однако принцип составления списков по лимитам и планам, беспечливо дискредитировали проводимые репрессии, так как в ходе арестов, стремясь выполнить поставленные количественные установки, непременно приводили к нарушению принципа презумпции невиновности и являлись перегибами в политике Советской власти в 20-е - 30-е годы XX столетия.

В результате перегибов Советской власти в ходе проведения репрессивной политики, пострадали много невинных людей, в числе которых были видные политические деятели, представители интеллигенции, которые с самого начала установления Советской власти боролись за создание Таджикской ССР в составе Союза Советских Социалистических республик [12,56].

Стремление представителей таджикской передовой части населения ратовали за выход из состава Узбекской ССР. В ходе национально территориального размежевания, они доказывали, что таджикский народ является одним из автохтонных народов Средней Азии с богатой древнейшей самобытной культурой. Таджики раньше всех в Средней Азии имели свою государственность и тот факт, что другие тюркоязычные народы Средней Азии - в процессе своего этногенеза со временем осели и переняли многое из таджикской культуры, говорит о том, что создание отдельной от Узбекской ССР Таджикской республики является справедливой и исторической необходимостью [5, 49].

С победой Великой Октябрьской Социалистической революции установления Советской власти в России и далее с момента основания 30 декабря 1922 года Союза Советских Социалистических Республик в рядах большевистской партии шла внутрипартийная борьба, которая приводила к чисткам в рядах партии большевиков, а потом коммунистической партии. Так бывшие идейные соратники становились врагами народа и революции, Судьба врагов ленинских идей коммунизма постигла всех тех, кто шёл в разрез существовавшей политической конъюнктуры, и становились врагами народа. К таким политическим деятелям, стоявшим у истоков революции, можно отнести Льва Троцкого, Николая Бухарина, Григория Зиновьева, Льва Каменева. Все эти политические деятели проиграли внутрипартийную борьбу с Генеральным секретарём ЦК ВКП (б) - Иосифом Сталиным, были обвинены в Троцкизме и приговорены к смертной казни через расстрел. Самого же Троцкого в 1927 году исключили из партии, а двумя годами позже изгнали из СССР. Летом 1940 Троцкий был убит в Мексике агентом НКВД Рамоном Меркардером.

Таким образом, политические чистки в партийных рядах стали методом борьбы с инакомыслием и свободным волеизъявлением в Советском государстве. Система государственного управления основывалась на принципах псевдомемократического централизма. В условиях тоталитарного режима и диктатуры пролетариата борьба с врагами Советской власти зачастую переходила в истребление своих политических оппонентов.

Десятого декабря 1932 года ЦК ВКП (б) приняло постановление, цель которого заключалась в проведении чистки среди членов партии, и приостановлении в принятии новых кандидатов в члены партии. В решении отмечалось: «...с первого дня распространения этого решения принятие граждан в кандидаты партии и перевод кандидатов

партии в действительные ее члены запрещается по всей территории Советского Союза, как в сельской местности, так и в городах».

Уже с начала 1933 года по всей стране начались преследования на работников государственных и партийных организаций, руководителей колхозов, совхозов и промышленных предприятий. Данные политические преследования являлись инициативой высшего руководства страны.

В январе 1933 года Генеральный секретарь ЦК ВКП(б) И.В. Сталин, на Пленуме ЦК ВКП (б), в своей речи объявил непримиримую борьбу против врагов народа: «По мере продвижения социализма вперед и достигнутых успехов классовая борьба будет обостряться и на этой основе поверженные группы антисоветских движений, такие как эсеры, меньшевики, буржуазные националисты в центре и в других уголках страны могут заново возродиться и прийти в движение» [9,211]. Все ответственные государственные и партийные организации были призваны к непримиримой борьбе с классовым врагом.

По всему СССР начались поиски врагов народа. Доносы на сотрудников партийных и государственных органов приобрели системный характер. Каждый старался угодить и донести на любого, кто хоть на шаг отступил от коммунистических идей, словом или делом.

В 1937 году, когда был издан Оперативный приказ Народного Комиссара Внутренних Дел СССР №00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов», многие известные партийные и государственные работники Таджикской ССР попали под репрессии. Многим вменяли в вину буржуазный национализм, национальный шовинизм и либеральный троцкизм. Под репрессии попали видные политические деятели таджикского народа, которые во второй половине 1920-х годов отстаивали право создания Таджикской ССР. Это были подложные обвинения, связанные с отстаиванием интересов таджикского народа в период национально – территориального размежевания 1924-1929 годов. К числу таких видных политических деятелей, патриотов своего народа, беззаветно, посвятивших жизнь служению своему народу, внёсших огромный вклад в создании самостоятельного союзного государства, относились Н. Махсум, Ш. Шотемур, А. Мухиддинов, А. Ходжи-баев, Ч. Имомов и др [6,56].

Бывшего председателя СНК ТАССР А. Мухиддинова (1926-1929), на заседании ЦК ВКП(б) первого января 1934 года обвинили в участии в антиреволюционной группе. В состав комиссии входили К. Бауман, А. Бройдо, Загвоздин. Дело дошло до ЦИК СССР. Обсуждение вопроса о судьбе А. Мухиддинова продолжилось на 2-м съезде КП (б) Таджикистана, состоявшегося 7- 14 января 1934 года. На съезде помимо ситуации в народном хозяйстве обсуждался вопрос и о борьбе с буржуазным национализмом, в чём обвиняли А. Мухиддинова.

Вопрос «враждебной» деятельности А. Мухиддинова получил большой резонанс в высших партийных кругах. В итоге обсуждений в различных государственных и партийных инстанциях никто не высказался в защиту и двадцать седьмого марта 1934 года был вынесен смертный приговор на основе решения ОГПУ. А. Мухиддинов был расстрелян 31 мая 1934 года [10,89].

Вместе с ним были осуждены и приговорены к различным срокам заключения еще более семидесяти работников государственного и партийного аппарата в контрреволюционной деятельности.

Необходимо отметить, что репрессивная политика в Таджикистане проводилась не только в отношении видных государственных и партийных работников. Репрессиям были подвергнуты порядка 50% секретарей районов и 40% работников ЦИК. Среди них были Шахобуддин Тоиров (Бальджуванский район), Шосаидова (Кизилмазорский район), Муминов (Пенджикентский район) и др. Многие из них были участниками борьбы с басмаческими бандами в Таджикистане и имели государственные награды.

В начале тридцатых годов был репрессирован глава районной милиции города Худжанда - Мирхотдар Сангинов - участник борьбы с басмаческим движением в Таджикистане. В 1931 году по обвинению в кулачестве, был сослан на Северный Кавказ, где умер в 1933 году от голода и холода.

Вторая половина 1930-х годов ознаменовалась как жесточайший период массовых политических репрессий. Советское руководство под лозунгами «активизации деятельности советов», «чистки рядов партии» от «чуждых элементов», проводила аресты всех, кто попадал под подозрение в антисоветской деятельности.

Под антисоветской деятельностью подразумевался весьма широкий спектр деяний. Под неё попадали преступления сугубо уголовного характера, преступления против государственной безопасности - дискредитация органов Советской власти, вредительство, национальный шовинизм, троцкизм, шпионаж в пользу иностранного государства.

Под обвинения вышеперечисленных преступных деяний могли попасть как криминальные элементы, так и государственные, партийные деятели, руководители предприятий и колхозов. В стране царил мания подозрительности к каждому, кто выпадал из идеологической системы своим мнением или действиями. Доносы и ложные разоблачения были основанием для ареста.

Одним из таких исторических фактов является клеветническая деятельность Абдулло Рахимбаева в отношении видного таджикского политического деятеля Нусратулло Махсума. А Рахимбаев, будучи, находясь на посту председателя СНК, он раскритиковал Нусратулло Махсума и Абдулло Ходжибаева в национальном шовинизме в период национально – территориального размежевания [6,49]. Им была написана в газете «Красный Таджикистан» статья под названием «Прохвосты антиреволюционного троцкизма и буржуазного национализма должны быть до конца разгромлены». В статье речь шла о том, что в этот период Нусратулло Махсум выступал с позиции национального шовинизма, ратуя за создание «Великого Таджикистана» и акцентируя внимание на объединение всех таджиков проживающих в Средней Азии в ущерб другим народам, тем самым противореча духу классовой солидарности и интернационализму.

В декабре 1936 года был освобождён с должности первого секретаря Центрального комитета Коммунистической партии Таджикской ССР- Шадунц Сурен Константинович. Его приемник У. Ашуров раскритиковал деятельность своего предшественника на данном посту, обвинив его в троцкистско - зиновьевской антисоветской приверженности.

В 1937 году в отношении Шадунца С.К., было заведено уголовное дело по факту причастности к антисоветской деятельности. В отношении Шадунца был вынесен смертный приговор. Чуть позже в 1938 году был репрессирован и расстрелян и сам У. Ашуров.

Врагом народа был объявлен Ч. Имомов, который был обвинён в членстве в антисоветской организации «Союз Востока» и занимался шпионажем в интересах империалистических государств. Двадцатого октября 1938 года Военная коллегия Верховного

суда СССР вынесла смертный приговор Ч. Имомову [12].

Большая часть осужденных партийных и государственных деятелей республики, обвинялись в сотрудничестве с несуществующей организацией. Восьмого июля 1937 года по сфабрикованному делу, был арестован бывший председатель правительства Таджикской ССР А. Ходжибаев. А. Ходжибаеву вменяли в вину руководство национально - буржуазной, террористической организацией, целью, которой было свержение Советской власти в Таджикистане. Двадцать пятого января А. Ходжибаева решением Верховного суда приговорили к расстрелу.

По сфабрикованным уголовным делам были репрессированы старые партийные кадры, государственные деятели Таджикской ССР, которые в 1920-х годах отстаивали интересы таджикского народа в процессе становления союзной республики.

В июне 1937 года в антисоветской деятельности были обвинены и объявлены врагами народа видные государственные деятели Ш. Шохтемур, А.М. Кактин, Герасимов и Ширинов [3,38]. Кактин на тот момент занимал должность заместителя Совнаркома Таджикской ССР, а Шириншо Шотемур в период 1930-1937 года работал на должностях второго секретаря ЦК КП (б) Таджикской ССР, председателя Президиума ЦИК Таджикской ССР, член Совета национальностей ЦИК СССР.

Основной причиной гонений и политического давления на Ш. Шотемура была его принципиальная позиция по вопросу строительства нового государства и справедливого отношения к национальному вопросу в период создания союзных республик в составе СССР. Его позиция в отношении несправедливых обвинений видных партийных и государственных деятелей, вызывало недовольство Центральной власти в Москве. Критика вышестоящих органов власти было воспринято как антисоветское выступление.

Девятнадцатого июля 1937 года по указанию сверху, Бюро ЦК КП(б) Таджикистан Ш. Шохтемур был обвинен в антисоветской националистической деятельности, и исключён из рядов Коммунистической партии.

Двадцать первого октября 1937 года Решением коллегии Верховного Суда Ш. Шотемур был приговорён к смертной казни. Двадцать седьмого октября 1937 года приговор приведён в исполнение.

Видного государственного деятеля, стоявшего у истоков советской таджикской государственности, бывшего председателя ЦИК Таджикской ССР- Нусратулло Махсума, центральное руководство страны также решило подвергнуть репрессивным мерам. Начиная с 1934 года, путём клеветнических выступлений на всеобщем обозрении, его обвиняли в буржуазном национализме. Пантюркисты, во власти, враждебно относящиеся к созданию Таджикской ССР, обвиняли Н. Махсума в национализме. Сам Н. Махсум выступал за создание местных руководящих кадров для Таджикистана. Его цель и вся жизнь была посвящена объединению всего таджикского народа, экономическое и социальное развитие, сохранение духовных ценностей своего народа.

Четвёртого августа 1937 года Н. Махсума исключили из рядов ВКП (б), как врага народа, он был арестован органами НКВД. Военная коллегия Верховного суда ССР от 31 октября 1937 года обвинила Н. Махсума по статье 58 УК СССР – контрреволюционная деятельность и приговорила к высшей мере наказания - расстрелу. Чуть позже, двадцать пятого января 1938 года А. Ходжибаев по аналогичной статье был осуждён и приговорён к смертной казни [12].

Обвинения против лучших представителей руководства Таджикистана в годы репрессий нанесли непоправимый ущерб Таджикской ССР. Талантливые государственные и партийные деятели могли принести Таджикистану ещё большую пользу.

Жертвами репрессии и массовых преследований, организованных против руководящих кадров страны в 30-х годах XX века, стали видные партийные, государственные и общественные деятели - Н. Махсум, Ш. Шотемур, А. Ходжибаев, Ч. Имомов, А. Мухиддинов, А. Фозилов, А. Мавлонбеков, С. Абдуллоев, С. Носиров, Р. Бободжонов (Ходжи Рахматулло), А. Алиев, О. Окчурин, Г. Брайдо, Т. Рыскулов, Н. Туракулов, Ф. Ходжаев, Н. Юсуфзай Афгон, Ф. Афзалов и др [12].

Таким образом, репрессии 1930-х годов, показали всю нецелесообразность проведения государственного террора в стране. Трагедия событий тех лет заключалась в том, что молодому советскому государству ещё угрожали внутренние враги в лице пятой колонны коллаборационистов, и контрреволюционных элементов. Но меры по искоренению антисоветских сил были проведены с перегибами и с гибелью миллионов невинных людей. В период репрессий, только в 1937-1938 годах на всей территории СССР были арестованы свыше 1 миллиона 700 тысяч человек, из их числа 725 тысяч были приговорены к смертной казни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Верховский В. Враги таджикского народа//В. Верховский//Красный Таджикистан. -1937. -12 сентября.
2. Гафуров А.М. Ревкомы Таджикистана (1917-1924). -Душанбе: Ирфон, 2008. – 144 с.
3. За шпионах и предательство Родины – необходимо расстреливать//В помощь партийным пропагандистам. -1937. -№13. – 38 с.
4. Ленин В.И. Доклад об отношении пролетариата к мелкобуржуазной демократии (Собрание партийных работников Москвы. 27 ноября 1918 г.)//ПСС. Т. 37. – 590 с.
5. Масов Р. История топорного разделения. -Душанбе: «Ирфон». – 189 с.
6. Масов Р. История таджиков под грифом секретно. -Душанбе. – 1995. –208 с.
7. Оперативный приказ Народного комиссара внутренних дел СССР № 00447. Рассекреченный архив ЦА ФСБ РФ, Ф.66, Оп. 5. Д. 2 Л.155-174. [электронный ресурс] <http://vful8.pro>> 80-let-bolishomu terror.
8. Польковский М.И. Конец Мадаминбека (Записки о гражданской войне) [электронный ресурс] <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%9F/polikovskij-mark-iljich/konec-madamin-beka-zapiski-o-grazhdanskoj-vojne>.
9. Сталин И.В. За социалистическую литературу. -1933, -Т.13. – 218 с.
10. Султонов Ш. Абдукодир Мухиддинов//Правда истории. Черные пятна Таджикистана. С.158.
11. Табаров С. Мунзим. Темные пятна истории Таджикистана. -Душанбе: Ирфон, -1991. – 151 с.
12. Тилав Расулзаде. us. ozodi. org Враги по разнарядке. В Таджикистане вспоминают репрессированных в сталинские времена земляков [электронный ресурс], 30.10.2021.
13. Хотамов Н.Б. Свержение эмирского режима в Бухаре. Душанбе. - 2018.- 335 с.
14. Хотамов Н., Давлатходжа Д., Муллоджонов С., Исоматов М. История таджикского народа. Душанбе: Эр-граф, 2011. – 644 с.
15. Эркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. -Душанбе: Душанбе: Ирфон, 1971. – 695 с.
16. Эркаев М. Барпо ва мустахкам намудани Ҳокимияти Советӣ дар Тоҷикистон. -Душанбе, 1966. – 105 с.
17. Холиқзода А. Политическая история таджиков: от завоевания России до сегодняшнего дня. -Душанбе: Оли Сомон, -1994. – 120 с.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ В ТАДЖИКИСТАНЕ В 30-Х ГОДАХ XX ВЕКА

В данной статье проанализированы проблемы репрессивных мероприятий в Таджикистане в 1930-х годах. Раскрываются основные причины и последствия политических репрессий в условиях тоталитарного режима.

Молодое Советское государство на начальных этапах своего развития столкнулось враждебной деятельностью контрреволюционных и антисоветских элементов,

проникших с различные структуры государственного и партийного аппарата, а также в систему управления народно-хозяйственным комплексом страны.

Тот факт, что Советскому государству изнутри угрожала опасность со стороны антисоветских элементов, послужило поводом для руководства страны принять меры по разоблачению врагов народа среди кулачества, партийных и государственных работников. Политические репрессии проводились по всему СССР.

В Таджикской ССР, так же среди зажиточного кулачества, служащих государственных и партийных органов были элементы, скрытно проводящих враждебную деятельность против Советской власти.

Однако, в процессе проведения репрессивных мероприятий пострадало огромное количество невинных людей. В условиях тоталитарного режима, когда враждебным проявлением считалось любое инакомыслие и противоречие политической конъюнктуре коммунистической партии, и её идеологической доктрине.

Жертвами репрессий стали политические деятели, которые отстаивали интересы своего народа. Неблагонадёжными элементами объявлялись по ложным и сфабрикованным делам многие таджикские политические деятели – государственные и партийные работники, руководители предприятий, колхозов и совхозов.

В статье автор раскрывает сущность репрессивных мероприятий и её негативные последствия для Таджикской ССР. В ходе репрессий, Таджикистан потерял многих видных партийных и государственных деятелей, патриотов своего отечества, посвятивших свою жизнь служению своему народу.

Ключевые слова: *Политические репрессии, Советская власть, кулаки, государственные и партийные работники, Коммунистическая партия, дискредитация.*

POLITICAL REPRESSIONS IN TAJIKISTAN IN THE 1930S OF THE XX CENTURY

This article analyzes the problems of repressive measures in Tajikistan in the 1930s. The main causes and consequences of political repressions under the conditions of a totalitarian regime are revealed.

The young Soviet state at the initial stages of its development was confronted by the hostile activities of counter - revolutionary and anti-Soviet elements that penetrated into various structures of the state and party apparatus, as well as into the management system of the national economic complex of the country.

The fact that the Soviet state was threatened from within by anti-Soviet elements served as a pretext for the country's leadership to take measures to expose the enemies of the people among the kulaks, party and state workers. Political repressions were carried out throughout the USSR.

In the Tajik SSR, also among the prosperous kulaks, employees of state and party bodies, there were elements that secretly carried out hostile activities against the Soviet regime.

However, in the process of carrying out repressive measures, a huge number of innocent people suffered. Under the conditions of a totalitarian regime, when any dissent and contradiction to the political conjecture of the Communist Party and its ideological doctrine was considered a hostile manifestation.

The victims of repression were politicians who defended the interests of their people. Many Tajik politicians - government and party workers, heads of enterprises, collective farms and state farms - were declared unreliable elements on false and fabricated cases.

In the article, the author reveals the essence of repressive measures and its negative consequences for the Tajik SSR. During the repressions, Tajikistan lost many prominent party and state figures, patriots of their fatherland, who devoted their lives to serving their people.

Key words: *Political repressions, Soviet power, kulaks, state and party workers, communist party, discredit.*

ТАЪҚИБОТИ СИЁСӢ ДАР ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ 30 - ЮМИ АСРИ XX

Дар ин мақола мушкилоти ҷораҳои сарқубгарӣ дар Тоҷикистон дар давоми солҳои 1930 таҳлил шудааст. Сабабу оқибатҳои асосии таъқиботи сиёсӣ дар шароити режими тоталитарӣ муфассал ошкор карда шудаанд.

Давлати ҷавони Советӣ дар марҳалаҳои ибтидоии тараққиёти худ ба амалиёти душманонаи унсурони контрреволюсионӣ ва зиддисоветӣ, ки ба сохторҳои мухталифи дастгоҳи давлатӣ ва ҳизбиву инчунин ба системаи идоракунии комплекси хочагии халқ дохил шуда буданд, дучор омад.

Далелҳое, ки ба Давлати Шуравӣ унсурони зиддисоветӣ аз дохил таҳдид мекарданд, барои роҳбарияти мамлакат ҷиҳати фош кардани душманони халқ дар байни кулакҳо, ходимони ҳизбӣ ва давлатӣ баҳонае гардид. Дар саросари ИҶШС таъқиботи сиёсӣ гузаронида мешуданд.

Дар РСС Тоҷикистон низ дар байни кулакҳо, коркунони органҳои давлатӣ ва ҳизбӣ унсурҳое ҳастанд, ки ба муқобили Ҳокимияти Советӣ пинҳонӣ амалиёти душманона мебуданд.

Аммо дар рафти гузарондани ҷораҳои репрессивӣ шумораи зиёди одамони бегуноҳ зарар دیدанд. Дар шароити речаи тоталитарӣ, вақте ки ҳар гуна ихтилоф ва муҳолифат ба конъюктураи сиёсии Партияи Коммунистӣ ва таълимоти идеологии он зухуроти душманона ҳисоб меёфт.

Қурбонии таъқиб сиёсатмадороне буданд, ки аз манфиатҳои халқи худ дифоъ мекарданд. Аксар ходимони сиёсии тоҷик - ходимони намоёни давлатӣ ва ҳизбӣ, роҳбарони корхонаю муассисаҳо, колхозу совхозҳо аз рӯи парвандаҳои бардурӯғ ва бофта унсурони безътимод эълон карда шуданд.

Муаллиф дар мақола моҳияти ҷораҳои таъқибкунанда ва оқибатҳои манфии онро барои РСС Тоҷикистон кушода медиҳад. Дар солҳои репрессия Тоҷикистон бисёр ходимони намоёни ҳизбӣ ва давлатӣ, ватандӯстони асили худро, ки умрашро ба хизмати халқ бахшида буданд, аз даст дод.

Калидвожаҳо: *Репрессияҳои сиёсӣ, Ҳокимияти Шуравӣ, кулакҳо, коркунони ҳукумати ва ҳизбӣ, Ҳизби коммунист.*

Сведения об авторе: **Акрамов Муртазо Инамович**, кандидат исторических наук, исследователь Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониш

Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: (+992) 907144365. Электронная почта: akramov.murtazo@mail.ru.

Information about the author: Akramov Murtazo Inomovich - candidate of Historical Sciences, researcher of the Institute history, archeology and ethnography named after A. Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992) 907144365. E-mail: akramov.murtazo@mail.ru

УДК 78.071.4 (575.1) "20/21"

КОМПОЗИТОР АЗАМ СОЛИЕВ: ЖИЗНЕННЫЙ И ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ

УЛЬМАСОВ Ф.А.,

Таджикский государственный институт культуры и искусств
им. М. Турсунзаде

Азам Солиев (1941-2013), Заслуженный деятель искусств Таджикистана, вошел в историю новой таджикской профессиональной музыки как композитор, в творчестве которого ярко проявилось стремление в художественной форме отобразить процессы становления и развития современного Таджикистана, его динамику и устремленность к новому, выразить чувства и мысли соотечественников, свои размышления о драматических перипетиях древней и современной истории таджиков, музыкальными средствами отобразить чувствования нашей эпохи.

Начальный период его творческого становления относится к 60-м-70-м годам XX века, когда стало формироваться третье поколение таджикских композиторов, органичной частью которого он стал. Среди них отметим – Толиба Шахиди, Шодмона Пулоди, Дамира Дустмухаммедова, Заррину Миршакар, Кудратулло Яхьяева, Юниса Мамедова и др.

Азам Солиев родился в семье музыкантов 19 декабря 1941 года в Сталинабаде (ныне Душанбе). Его отец - Фозил Солиев - композитор, народный артист Таджикистана, один из основоположников новой национальной профессиональной музыки, автор одного из первых произведений для симфонического оркестра – «Таджикская рапсодия». Она была создана в 1946 году. Первое исполнение осуществлено в Москве Большим симфоническим оркестром СССР в 1947 году под управлением дирижера Геннадия Рождественского. Произведения Фозила Солиева – симфонические поэмы, рапсодии, кантаты, оратории, сюиты, музыкальные комедии и драмы, музыка к фильмам, песни и романсы, «Хандаи лаъли лабат», «Зебо Душанбе», «Бахор» и др. - вошли в золотой фонд таджикской профессиональной музыки. Особо отметим знаменитый вальс «Мепарварам», который в течении уже многих десятилетий звучит на всех

праздниках, демонстрациях, улицах и площадях, стал своеобразным музыкальным символом молодого нового Таджикистана.

В доме Солиевых всегда царила творческая атмосфера. Сюда приходили знаменитые таджикские поэты, композиторы, артисты, певцы и музыканты: М. Турсунзаде, А. Дехоти, Ф. Ансори, Я. Сабзанов, З. Шахиди, М. Цветаев, Х. Абдуллаев, Ф. Одинаев, Б. Рахимзаде, М. Халилов, Ф. Ниёзи, Б. Наматиев, Т. Фазылова, Н. Рахматова, М. Назаров, С. Хамраев, Ю.Г. Тер-Осипов, Д. Дустмухаммедов, С. Халилов, Т. Шахиди, Ф. Бахор, А. Хамдамов, М. Муравин, Н. Аминов, У. Мадъяров, С. Баласанян, А. Ленский.

В этой атмосфере проходило становление юного Азама Солиева, оформился его выбор жизненного и творческого пути как профессионального музыканта.

Путь к профессии начался с обучения в средней школе № 11 г. Душанбе (1948-1958), где Солиев приобрел первый опыт творческой деятельности, участвуя в составе школьного духового оркестра. Следующим важным этапом стало поступление в Душанбинское музыкальное училище, в стенах которого получили музыкальное образование композиторы трех поколений таджикских композиторов [7, 129].

У Азама Солиева начался новый этап жизни, определивший его дальнейшую судьбу. Он стал углубленно изучать современное мировое музыкальное искусство, таджикскую традиционную музыку, творчество таджикских композиторов. В этот период утвердилось желание стать профессиональным композитором, которое во многом было обусловлено воздействием на Азама музыкального творчества отца – Фозила Солиева. Педагогом по композиции становится преподаватель Душанбинского музыкального училища Юрий Григорьевич Тер-Осипов (1933-1986).

Известно, что молодые, начинающие композиторы А. Солиев, Т. Шахиди, Д. Дустмухаммедов, З. Миршакар, Ш. Пулоди своим становлением были обязаны во многом Тер-Осипову [2, 21]. Он был носителем высоких художественных традиций, переданных ему выдающимся азербайджанским композитором, Кара Караевым и профессором, заслуженным деятелем искусств Азербайджана и Узбекистана, композитором Борисом Исаковичем Зейдманом. Последний выпустил целую плеяду советских композиторов. Среди них Фикрет Амиров, Мурат Кожлаев, Румиль Вильданов, Рашид Хамраев, Энмарк Салихов и многие другие композиторы Средней Азии.

Первыми учениками по композиции у Тер-Осипова в Душанбинском музыкальном училище были Азам Солиев и Дамир Дустмухаммедов (1941-2003), будущий председатель Союза композиторов Таджикистана. Под руководством Юрия Григорьевича Азам Солиев написал свои первые сочинения в музыкальном училище: фортепианные пьесы, сонатина для фортепиано, ряд вокальных сочинений, камерно-инструментальные произведения и др. В качестве дипломных работ были подготовлены два произведения: симфоническая поэма «Нурек», посвященная строительству Нурекской ГЭС и симфоническая картина «Караван». В 1963 году под руководством прекрасного дирижера симфониче-

ского оркестра Таджикского академического театра оперы и балеты им. С. Айни Эдуарда Даниловича Айрапетянца была исполнена поэма «Нурек». В истории выпускников композиторов музыкального училища это был первый случай, чтобы дипломную работу исполнял симфонический оркестр.

В 1963 году Азам Солиев поступил в Ташкентскую государственную консерваторию им. М. Ашрафи в класс профессора Б.И. Зейдмана. Так сложилось, что в этом же году он был призван на службу в ряды Советской армии, после окончания которой Азам возобновил свою учебу в консерватории. Для него началась новая, интересная, полная бурных и прекрасных событий жизнь – знакомство с известными композиторами и музыкантами Узбекистана.

Учеба в консерватории стала превосходной школой освоения профессионального композиторского мастерства. Это были неповторимые и удивительные годы, когда судьба предоставила Азаму Солиеву все условия для непосредственного общения и знакомства с творчеством видных узбекских композиторов: С. Юдакова, М. Бурханова, М. Ашрафи, И. Акбарова, М. Левиева, А. Козловского, Р. Вильданова, Ф. Янов-Яновского и др. Повезло Азаму Солиеву также и с однокурсниками. Среди них отметим известных узбекских композиторов – Улугбека Мусаева, Мирсадика Таджиева, Хабибулло Рахимова, Рустама Абдуллаева, Мус-тафо Бафоева.

В Ташкентской консерватории, по сложившейся традиции, многие студенческие произведения исполнялись симфоническим оркестром Узбекской государственной филармонии под руководством дирижеров Захида Хакназарова, Куванчи Усманова, Гани Туляганова и других. Симфонические произведения Азама Солиева, написанные в период учебы в консерватории, были исполнены этим оркестром.

Председатель Союза композиторов Узбекистана, известный музыковед Ахмад Хамидович Джаббаров (1925-2018) был душой молодых композиторов. Он помогал исполнению сочинений молодых авторов на концертной эстраде. Благодаря ему прозвучали такие сочинения Солиева как «Патетическая увертюра» – исполненная на декаде литературы и искусства Таджикистана в Узбекистане в мае 1968 г. Другое произведение – симфоническая поэма «Памяти сердца» была исполнена на III Всесоюзном конкурсе молодых композиторов в Москве (1969).

Симфоническая поэма «Памяти сердца» отражала современную тему, которая была посвящена образу женщины - таджички. Здесь светлое песеннолирическое начало введено в контекст острых драматических соотношений, отражающих жизненный путь таджикской женщины, многообразие ее художественных образов: нежность, искренность, непосредственность лирического чувства, любовь, материнство, а также волевые и импульсивные мотивы [9, 247-248].

В конце 60-х годов сочиняется струнный квартет, который впервые был исполнен в 1970 году на прослушивании новых произведений в Союзе композиторов Узбекистана. Квартет получил высокую оценку среди известных и требовательных критиков-музыковедов и композиторов. После прослушивания пред-

седатель творческой организации А.Х. Джабаров рекомендовал этот струнный квартет записать на радио и оставить в фонде Узбекского радио.

Исследователь Б. Кабилова характеризует струнный квартет А. Солиева как произведение, отмеченное профессиональной зрелостью, в котором композитор ищет новые пути и методы тематического развития материала, вырабатывает свой индивидуальный стиль [3, 96].

Своего учителя Б.И. Зейдмана Азам Солиев ценил как проникновенного музыканта и композитора-мыслителя, мудрого и чуткого. По партитурам и клавирам его произведений он изучал различные формы отображения напряженной пульсации ритма современной жизни, настройку духовного мира человека второй половины XX века. Пришло понимание, что важно смело предлагать идеи, самостоятельно решать творческие проблемы, сохраняя верность национальным традициям своей народной музыки. Именно эта ориентация на динамичное, напряженное восприятие мира стало важной причиной выработки у Солиева своего художественного почерка, формирования активной гражданской позиции творца, доминирование в его произведениях драматической и героической направленности.

Совершенно не случайно проблемы современности, непосредственно связанные с борьбой народов за свою независимость и свободу, волновали Азама Солиева как художника и гражданина. Многие его произведения реализуют эту идейную художественную направленность: симфония «Летопись Аспанзода», симфония-поэма «Памяти сердца», оратория-поэма «Голос-Азии», «Патетическая увертюра», «Молодежная симфония».

Теме борьбы за мир, за освобождение народов Азии и Африки от колониального рабства посвящена оратория «Голос Азии» для чтеца, солистов смешанного хора и оркестра (1972), написанная на текст одноименной поэмы М. Турсунзаде. Смысловый контекст литературного первоисточника определил программу музыки. Это одно из редких в таджикской композиторской музыке произведений, в котором «звучат индийские и арабские темы, хотя в основном использован собственный мелодический материал с широким привлечением интонационных и метроритмических богатств таджикской народной музыки» [4, 228].

Отметим также «Сонатную триаду» (1974), которая представляет собой развернутый трехчастный цикл с традиционным назначением каждой части. «Самостоятельность каждой части подчеркивается названиями: Соната, Соната-элегия, Рондо-соната. Объединению частей в цикл способствует наличие общего лейтмотива – интонации вздоха, воплощающей образ скорби и печали» [6, 82].

На основе глубокого изучения и освоения симфонизма С. Прокофьева, Д. Шостаковича, Кара Караева, Равеля, Дебюси и Малера Солиев открывает особенности композиторской техники и музыкального мышления. В процессе этого изучения происходило понимание строгой логики разработки музыкальных процессов, внутренней динамики развития образов, силы идейно-

эмоциональных обобщений и стройности формы. В процессе изучения творческого опыта выдающихся композиторов мировой классики возрастало умение решать поставленные художественные задачи, придавать своим замыслам глубокую выразительность и ясность симфонического изложения. Желание и умение разрабатывать собственные мысли во многом обусловили то, что в своем творчестве Азам Солиев не пользовался приемом цитирования, а старался сочинять новые мелодии и ритмы, которые не противоречили бы национальной стихии таджикской музыки.

В период учебы в Ташкентской консерватории было написано много сочинений. Среди них отметим две симфонии, сюиты, песни, романсы, хоровые произведения и ряд камерно-инструментальных сочинений.

Наиболее разработанным и широко представленным в симфоническом творчестве таджикских композиторов в программном, содержательном отношении является историческая тематика, включающая в себя такие аспекты видения истории как героическое, эпическое, лирическое (лирико-драматическое, философское, романтическое). Таджикские композиторы, основываясь на реальных исторических событиях, а также преданиях, легендах, научных и литературных источниках, размышляют о прошлой и современной истории таджиков, о её сложных, порой трагических периодах.

В этом контексте определился выбор дипломной работы А. Солиева, что было связано с его заинтересованностью изучать различные исторические события прошлого. В 1969 году он знакомится с археологическими раскопками древнего – уникального городища в Пенджикенте. Впечатления от увиденного и услышанного от исследователей-археологов сформировали у композитора идею создать монументальное произведение, которое будет раскрывать образы трагической страницы истории борьбы предков таджикского народа – согдийцев против иноземных завоевателей. Тема для дипломной работы была окончательно определена. Началась интересная и кропотливая работа над созданием второй симфонии – «Летопись Аспанзода» (1971). Драматургия симфонии основана на трагических событиях, развернувшихся в начале VIII века – нашествие арабов на Пенджикент. Народ во главе с царем Диваштичем поднялся на борьбу за свою родину. Но силы были неравны. Город пал, был разграблен и предан огню, а народ жестоко истреблен. Аспанзод, один из приближенных Диваштича, чудом уцелевший в этой схватке, описал эту трагическую историю в летописи.

Героико-эпическое повествование о драматической истории согдийцев имеет свою художественную программу. Исторические сведения, дошедшие до наших дней в современной интерпретации и послужившие импульсом к созданию симфонии, определили программность каждой части: 1. Раздумья Аспанзода, 2. Праздник согдийцев и нашествие врагов. 3. Плач согдийцев [5, 89-90].

Как известно, в симфонической музыке 60-х - 80-х гг. программный симфонизм занимает большое место в творчестве таджикских композиторов. Помимо симфонии А. Солиева можно также назвать симфонию Т. Шахиди «Таджики»

(по книге Б. Гафурова), симфонические поэмы «Фрески древнего Пенджикента» Ш. Пулоди и «Мараканда» Ф. Бахора. С революционной и патриотической тематикой связана третья симфония А. Солиева – «Героическая» [1, 85].

После окончания консерватории в 1971 году Солиев возвращается в Душанбе, стал работать в музыкальном училище. Преподавал теоретические дисциплины, вел класс композиции, в котором у него учились и закончили в свое время такие известные таджикские композиторы как Павел Турсунов, Бениамин Юсупов, Талаб Сатторов, Амирбек Мусаев и другие музыканты. На протяжении ряда лет заведовал теоретическим отделением музыкального училища, избирался членом правления СК Таджикистана. В 2003 году, когда открылась Таджикская национальная консерватория им. Т. Сатторова, он начинает преподавать в этом новом образовательном учреждении.

Период после завершения учебы в консерватории вплоть до развала СССР стал для Солиева самым плодотворным в его жизни. Были созданы симфонические поэмы «Памяти Айни» (1980), «Возрождение Рогуна» (1981), третья симфония «Героическая» (1977), четвертая симфония «Памяти отца» (1989), струнный квартет № 2, посвященный Ф. Солиеву (1982), вокально-симфонический цикл «О Родине» (1973) и многое другое.

Симфония «Героическая» для струнных, фортепиано и литавр была посвящена памяти комсомольцев 20-х годов, основной художественной задачей явилось осмысление революции и её значения для таджикского народа. Симфония «воплощает в себе суровый драматический дух эпохи становления Советской власти в республике» [1, 103]. Имеет определенную программу, отраженную в названии частей трехчастного цикла: «Пробуждение», «Борьба», «Бессмертие».

В 2000-е годы композитором создается ряд интересных произведений: симфоническая поэма «Картины древнего Истравшана», цикл песен, посвященный 55-летию Победы на слова Абдулло Кодир, четыре романса – вокальный цикл по страницам таджикской классической поэзии, инструментальные пьесы для детских коллективов, пьесы для фортепиано, музыка для театрального спектакля «Хуршедсавор» (пьеса О. Сайфуллоева) и многое другое.

Азама Солиева всегда привлекали жанры симфонической музыки, он отдавал им предпочтение в своем творчестве. Произведения создавались в контексте общих устремлений композиторов Центральной Азии – обретение собственной, национальной симфонической традиции, ориентированной на максимальную актуализацию монодического потенциала в рамках осваиваемых симфонических жанров [10, 482]. В этом же контексте художественного процесса определились два стилевых направления – ориентальное и национально-специфическое, в соотношении которых реализовалось многообразие творческих устремлений таджикских композиторов [8, 563].

В жанрах симфонической музыки А. Солиев наиболее полно мог самовыразиться, раскрыть стилевые предпочтения. В своих произведениях он стремился отобразить динамические процессы современной эпохи, созидательный труд людей, искренне стремился откликнуться на остро волнующие проблемы. Темы

во имя любви к жизни, во имя свободы и счастья людей всегда волновали его. Эти темы актуальны и в настоящее время.

В течении многих лет своего творческого труда и совершенствования Азам Солиев выработал свой особый эмоционально приподнятый, насыщенный драматическими коллизиями, передающий проникновенный лиризм и праздничную торжественность художественных образов музыкальный язык. Его творчество занимает достойное место в процессе становления и развития новой профессиональной музыкальной культуры Таджикистана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гейзер Э. Инструментальная музыка композиторов Таджикистана (Традиции и современность). - Душанбе: Дониш, 1987. – 166 с.
2. Гейзер Э., Бахор Ф. Композитор – профессия замечательная! - СПб.: Алетейя, 2012. – 128 с.
3. Кабилова Б. История композиторского творчества в Таджикистане. – Душанбе, 2008. – 154 с.
4. Кабилова Б. Хоровая и вокально-симфоническая музыка //Таджикская музыка. –Душанбе, 2003. – С. 225-230.
5. Назарова Л. Таджикская симфоническая музыка. – Душанбе: Дониш, 1986. -160 с.
6. Попандопуло Т. Фортепианная музыка//Музыкальная жизнь Таджикистана. Вып.4. (1968-1978). – Душанбе, 2011. – С. 80-91.
7. Хасанова М. Музыкальная жизнь Таджикистана в конце XX - начале XXI вв. – Душанбе: Дониш, 2019. – 168 с.
8. Ульмасов Ф. Новые формы музыкальных традиций: к проблеме соотношения европейских и национальных аспектов в творчестве композиторов Центральной Азии //Музыкальная наука в контексте культуры. Музыковедение и вызовы информационной эпохи. М.: Российская академия музыки имени Гнесиных, 2020. – С. 563-572.
9. Ульмасов Ф. Симфоническая музыка //Таджикская музыка. - Душанбе, 2003. – С. 239-250.
10. Янов-Яновская Н. К вопросу о «Восточном симфонизме»//Борбад и художественные традиции народов Центральной Азии: история и современность. -Душанбе: Дониш, 1990. – С. 482-483.

БАСТАКОР АЪЗАМ СОЛИЕВ: ҲАЁТ ВА РОҲИ ЭҶОДИ

Мақола ба ифшои вижагиҳои ҳаёт ва роҳи эҷодии бастакори барҷастаи тоҷик Аъзам Солиев бахшида шудааст. Зикр мешавад, ки эҷодиёти падараш - бастакор, Ҳунарманди халқии Тоҷикистон Фозил Солиев ва воҳӯрӣ бо ду устод ва бастакорони боистеъдод – Ю. Тер-Осипов ва Б. Зейдман дар сарнавишти ӯ аҳаммияти зиёде доштааст. Ормонҳо ва дастовардҳои халлоқонаи бастакор баррасӣ гардида, авлавиятҳои ҳунарии ӯ дар иртибот ба намоиши ғояҳои озодӣ, истиқлол, мубориза ва дарки фалсафию таърихии сарнавишти халқи тоҷик тавсиф шудаанд. Тафсилоти таҳсилаш дар Омӯзишгоҳи мусиқии шаҳри Душанбе, Консерваторияи давлатии Тошканд ба номи Мухтор Ашрафӣ, хусусияти барномавии асарҳои асосии симфонӣ, вокалӣ-симфонӣ ва фортепианоӣ ӯ таъкид шуда, саҳмаш дар тарбияи бастакорони ҷавони тоҷик махсус қайд карда мешавад. Аҳаммияти эҷодиёти Аъзам Солиев дар фарҳанги мусиқии муосири Тоҷикистон мухтасар баён шудааст.

Калидвожаҳо: *Аъзам Солиев, Фозил Солиев, Ю. Тер - Осипов, Б. Зейдман, мусиқии симфонӣ, мавзӯҳои таърихӣ, барнома.*

КОМПОЗИТОР АЗАМ СОЛИЕВ: ЖИЗНЕННЫЙ И ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ

Статья посвящена раскрытию особенностей жизненного и творческого пути видного таджикского композитора Азама Солиева. Отмечается, что в его судьбе большое значение имело творчество его отца - Фозила Солиева, композитора, народного артиста Таджикистана, встреча с двумя высокоодаренными учителями и композиторами – Ю. Тер-Осиповым и Б. Зейдманом. Рассматриваются основные творческие устремления и достижения композитора, характеризуются его художественные приоритеты, связанные с отображением идей свободы, независимости, борьбы, с философским и историческим осмыслением судьбы таджикского народа. Раскрываются подробности его учебы в Душанбинском музыкальном училище, Ташкентской государственной консерватории им. М. Ашрафи, подчеркивается программность основных симфонических, вокально-симфонических и фортепианных произведений, его вклад в подготовку молодых таджикских композиторов. Формулируется значение творчества Азама Солиева в современной музыкальной культуре Таджикистана.

Ключевые слова: *Азам Солиев, Фозил Солиев, Ю. Тер-Осипов, Б. Зейдман, симфоническая музыка, историческая тематика, программность.*

COMPOSER AZAM SOLIEV: LIFE AND CREATIVE PATH

The article is devoted to revealing the features of the life and creative path of the prominent Tajik composer Azam Soliev. It is noted that the work of his father, Fozil Soliev, composer, People's Artist of Tajikistan, a meeting with two highly gifted teachers and composers, Y. Ter-Osipov and B. Zeidman, was of great importance in his fate. The main creative aspirations and achievements of the composer are considered, his artistic priorities associated with displaying the ideas of freedom, independence, struggle, philosophical and historical understanding of the fate of the Tajik people are characterized. The details of his studies at the Dushanbe Musical College, the Tashkent State Conservatory named after. M. Ashrafi, emphasizes the programmatic nature of the main symphonic, vocal-symphonic and piano works, his contribution to the training of young Tajik composers. The significance of Azam Soliev's creativity in the modern musical culture of Tajikistan is formulated.

Key words: *Azam Soliev, Fozil Soliev, Y. Ter-Osipov, B. Zeidman, symphonic music, historical themes, programming.*

Сведения об авторе: **Улмасов Фируз Абдушукурович** - доктор искусствоведения, профессор кафедры истории искусств и музыковедения Таджик-

ского государственного института культуры и искусств имени М. Турсунзаде. Электронная почта: firuz_ul@mail.ru. Телефон: (+992) 93-504-24-97.

Information about the author: Ulmasov Firuz Abdushukurovich, Doctor of Art History, Professor of the Department of Art History and Music Theory of the Tajik State Institute of Culture and Arts named after M. Tursunzade. E-mail: firuz_ul@mail.ru. Phone.: (+992)93-504-24-97.

УДК 314.15 (575.1): 911.3 (575.1)

МУҲОЧИРАТИ СОКИНОНИ КҶҲИСТОНИ МАСТҶОҲ БА ДАШТИ ДИЛВАРЗИН¹

ҚОЗИЗОДА Ш. Қ.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ

Моҳи майи соли 1948 Шурои Вазирони ИҶШС дар бораи нақшаи бо барқ таъмин намудани деҳот барои солҳои 1948-1950 қарор қабул кард. Дар қарор зикр шуда буд, ки хангоми бунёди нерӯгоҳҳои барқии деҳот бояд пеш аз ҳама ба иншооти гидротехникӣ, сарбандҳои мавҷуда, каналҳои обёрикунӣ ва дигар иншооти хоҷагии об таъяқ карда шавад [9, 83].

Дарёи Сир ва шоҳаҳои он сарчашмаи муҳимме барои обёрии ноҳияҳои асосии пахтакори водии Фарғона, даштҳои Мирзочӯлу Дилварзин ва ноҳияҳои дигари Осиёи Миёна гардид. Сохтмони обанбори Қайроққум имкон медод, ки на танҳо заминҳои гирду атрофи обанбор, балки заминҳои васеи пахтакори ҷумҳуриҳои ҳамсоя низ аз худ карда шаванд.

Азхуд кардани заминҳои Мирзочӯли тоҷик ва иншооти бузурги саноатӣ ва обёрикунандаи Қайроққум, яъне сохтмони нерӯгоҳҳои обию барқии дар он замон бузургтарини Осиёи Миёна – «Дӯстии халқҳо» ва «Баҳри Тоҷик» ҷараёни муҳочирати дохилиро суръат бахшиданд.

Лозим ба тазаққур аст, дар солҳои 50-уми асри ХХ, пеш аз ҳама, ташаббускори ба дашти Дилварзин кӯчонидани сокинони ноҳияи Кӯҳистони Мастҷоҳ, котиби аввали Ҳизби коммунистии Тоҷикистон, олими бузург, арбоби намоёни ҳизбиву давлатӣ Бобочон Ғафуров буданд.

Бояд зикр кард, ки академик Б. Ғафуров ба ҳама гуна сиёсати муҳочиргардонӣ розӣ набуд. Ӯ намехост, ки мардуми минтақаҳои шимоли Тоҷикистон иҷборан аз макону деҳаҳои обод ва заминҳои ҳосилхез кӯчонида шуда, дар он маҳалҳо обанбор созанд. Ин сиёсат ба эҷоди сохтмони обанбор ва пойгоҳи барқии бузургтарин нерӯгоҳи барқии оби ҳамонвақтаи Осиёи Миёна - Қайроққум иртибот дошт. Бунёди ин пойгоҳи барқӣ, на бо иродаи роҳбарони онвақтаи Тоҷикистон, балки ба хоҳиши Ҳукумати марказӣ, ба хотири рушди зироати пахта ва дигар соҳаҳои хоҷагии халқ буд. Комиссияи махсуси банақшагирии давлатии ИҶШС (Госплан) ба Комиссариати халқии хоҷагии кишлоқи СССР (Наркомзем) дастур медиҳад, ки соли 1947 тарҳи истифодаи захираҳои

¹ Мақола дар асоси лоиҳаи «Таърихи халқи тоҷик» (Тоҷикистон дар замони Шуравӣ), рақами кайди давлатӣ 0121 ТҶ 1200 навишта шудааст.

оби Сирдарёро ба мақсади рушди минбаъдаи соҳаҳои кишоварзӣ, моҳипарварӣ, сохтмони иншооти барқӣ ва киштгардонӣ лоиҳа пешниҳод намоянд. Пас аз чанд соли пешниҳоди тарҳи иншоот, бо иштироки ҷонишинони вазирони зироату техникии ИҶШС ва сарварони ҳукуматҳои Ўзбекистон, Тоҷикистон, Қазоқистон ва намояндагони вазорати оби ин ҷумҳуриҳо, комиссияи салоҳиятдор таъсис ёфт. Мувофиқи ҳисоби комиссия мебоист баъди анҷоми сохтмони иншооти бузурги Қайроққум 320 гектар заминҳои ҷумҳуриҳои Ўзбекистону Қазоқистон обёрӣ шуда, тавассути он чандин корхонаҳои саноатӣ сохта мешуданд [2,119].

Иншооти мазкур асосан ба манфиати Ўзбекистон ва Қазоқистон буд ва барои сохтани ин неругоҳ даҳҳо ҳазор гектар заминҳои ҳамвору ҳосилхези Тоҷикистон зери об монда дар соҳилҳои дарё обҳои зеризаминӣ рӯи замида, киштзорҳо низ зери об монданд, ки дар натиҷа муҳити атроф хароб шуд.

Амру дастури марказро дар он замон касе наметавонист рад созад. Аз ин рӯ, бо супориши Б. Ғафуров Ҳукумати Тоҷикистон дар доираи комиссияи номбурда ва тавассути он бо ҳукумати Иттиҳод ин мавзӯро баррасӣ намуда, тақозо кард, ки ба ивази заминҳои, ки зери обанбори Қайроққум мемонанд, аз ҳисоби заминҳои бекорхобидаи Ҷумҳурии Ўзбекистон, ки ба вилояти Ленинобод ҳамсарҳад аст, як миқдор замин ҷуброн гардад ва аҳолии аз манзилашон ҷудошуда ба заминҳои обёришуда ҳамвор ва киштбоб кӯчонида шаванд [7].

Дар ҷавоби ин дархостҳои Б. Ғафуров аз ҳукумати Иттиҳод Ҳукумати Ўзбекистон мебоист дар соли 1958 аз минтақаи Мирзочӯл ба Тоҷикистон зиёда аз 50 ҳазор гектар замини бекорхобида ҷудо мекард [6]. Аммо дар амал Ўзбекистон аз ҳисоби талу тепаҳои ноҳияҳои Бекободу Боёвут ва Ховости вилояти Тошканд барои Тоҷикистон бештар аз 40 ҳазор гектар замин ҷудо кард.

Ходими сиёсӣ ва донишманди тоҷик Б. Ғафуровро аз ҳисоби бунёди обанбори Қайроққум кам шудани заминҳои қорами вилояти Ленинобод ором намегузошт. Равшанфикрон ва пеш аз ҳама Б. Ғафуров дар замири ҳамеша фикру андешаи ободии даҳҳо ҳазор гектар заминҳои бекорхобидаи дашти Дилварзинро доштанд, ки дар сарҳади Ҷумҳурии Ўзбекистон воқеъ буд. Ободонии заминҳои нава имкон меёфт, ки захираи заминҳои қорами ҷумҳури зиёд, маҳсулоти кишоварзӣ афзун, қувваҳои қорӣ ҷалб шуда, сатҳи зиндагии мардум хубтар гардида, равоити иқтисодию фарҳангӣ ва техникӣ бо ҷумҳуриҳои ҳамсоя густариш ёбад.

Масъалаи дигаре, ки роҳбарияти ҷумҳуриро ба андешаи амиқ водор мекард, ин буд, ки тавассути қадом қувва ин заминҳо дар муддати кӯтоҳ бояд ободу обёрӣ гарданд. Пас аз таҳлил Б. Ғафуров ба ҳулосае омад, ки танҳо бо роҳи кӯчонидани аҳолии ноҳияҳои кӯҳии қамзамин ва аз лиҳози иҷтимоию иқтисодӣ ақибмонда, ин масъалаи ҳаётиро ҳаллу фасл кардан имконпазир аст. Ӯ замони сарвари кишвар буданаш, ба ҳама ноҳияҳои ҷумҳури сафар кардаву вазъи иҷтимоию иқтисодӣ ва маданияти мардумро аз наздик меомӯخت ва натиҷагирӣ мекард, ки қадом ноҳия ба муҳочирати дохилии ҷумҳури бештар ниёз дорад.

Б. Ғафуров бо дар назардошти бисёр омилҳо, масъалаи ба дашти Дилварзин муҳочир кардани сокинони ноҳияи Кӯҳистони Мастҷохро пеш гузошт. Ин ноҳия, бидуни кӯҳсору рӯдҳояш, бо тамоми сохти маъмурӣ, номҳои ҷуғрофӣ, хоҷагиҳои коллективӣ, мактабу муассисаҳои маданияту маърифатӣ, коргузорӣ, пурра ба дашти Дилварзин кӯчонида шуд. Б. Ғафуров бештар аз заҳматкаш будани мастҷоҳиён, ба мардуми бонангу номус буданашон эътимоду бовар дошт. Минбаъд чараҳои зиндагӣ дар ҳама ҷабҳаҳо ин пешбинии қотиби якумро собит кард. Дар пахтақорӣ ва парвариши дигар

зироатҳои хоҷагии кишоварзӣ на ҳама хоҷагиҳои ҷумҳурӣ бо мастҷоҳиён баробар буданд. Эътимоди Б. Ғафуровро мастҷоҳиён исбот карда, дар шароити номусоиди табию ҷуғрофии дашти Дилварзин қору пайкори суботқорона ба харҷ дода, заминҳои асрҳои аср бекорҳобидаро ба макони «тиллои сафед» боғу бӯстон табдил доданд.

Замоне фаро мерасад, пешгӯи карда буд ӯ, - мастҷоҳиён даштҳои Дилварзинро обод карда, сатҳи зиндағониашонро боло бардошта, баъдан Мастҷоҳи кӯхиро ҳам эҳё хоҳанд кард [2, 132]. Баъдан ин мардуми боиродату меҳнатдӯст Кӯҳистони Мастҷоҳро низ эҳё ва обод карданд.

Дар миёнаҳои солҳои 50-ум асри гузашта масъалаи ба таври нақшавӣ ва сифатноку сари вақт ҳаёти гардонидани сиёсати муҳочирати дохилиҷумҳурӣ, вобаста ба азхудкунии заминҳои бекорҳобидаи дашти Дилварзини вилояти Ленинобод (имрӯза вилояти Суғд. – Қ. Ш.) аҳаммияти зиёде пайдо кард. Маҳз дар ин давра нисбати солҳои гузашта шаклу намудҳои муҳочиргардонии дохилӣ такмил ёфта, ноҳияҳои баландкӯҳ, барои азхуднамудани заминҳо аз ҷониби деҳқонон хоҳишу дархостҳои ихтиёран ба водии обӣ кӯчидан хеле зиёд буда ва муҳочирон дар баланд бардоштани иқтисодиёт, ҳаёти маданияву маишии деҳотиён саҳмгузор шуданд.

Мувофиқи қарори Шурои Вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 январи соли 1956 «Дар бораи нақшаи муҳочиргардонӣ ва интиҳоби муташаккилонаи коргарон дар соли 1956 барномаи муҳочиргардонии колхозчиён» ва дигар қисмҳои аҳолии ноҳияи кӯҳиву баландкӯҳ ба колхозу совхозҳои пахтакори ҷумҳурӣ чунин ба ҷашм мерасид: дар вилояти Ленинобод соли 1956 аз ноҳияи Мастҷоҳ мувофиқи ин нақша ба даштҳои Дилварзин 1200 хоҷагии деҳқонон муҳочир карда мешуданд [1, 221].

Замоне ба даштҳои васеи Дилварзин муҳочир намудани мардум дар ин митақаи кӯҳӣ, нуҳ колхозии начандон калон арзи вучуд доштанд, ки майдони умумии кишти онҳо ба 4700 га мерасид, ки бештари ин майдонҳои кишти зироатҳои хоҷагиҳои кишоварзӣ, лалмикорӣ буда, бо васоили одитарини меҳнати дастӣ асос ёфта буданд. Дар ин ноҳия саноату сохтмон вучуд надошт, ягон намуди техникаи хоҷагии кишоварзӣ мавҷуд набуд, мардуми ин мавзъе асосан ба зироаткориву боғдорӣ ва чорводорӣ машғул буданд.

Масалан, даромади «умумии солони колхозҳо, – менависад профессор Р. Абулхаев, танҳо 4427 сумро ташкил мекард. Арзиши як рӯзи меҳнати колхозчиён дар миқёси ноҳия ҳамагӣ 1 суму 80 тин буд. Истеҳсоли чунин маҳсулоти соҳаи чорводорӣ: гӯшт, шир ва пашм дар колхозҳо ниҳоят кам буд. Масалан, соли 1953 дар ноҳия ҳамагӣ 180 тонна гӯшт, 397 тонна шир, 304 тонна пашм истеҳсол карда шуд» [2, 118].

Ҳар сол давлат ба ноҳияи Мастҷоҳ пул ҷудо мекард (дотатсия), дар фасли зимистон то баста шудани роҳҳо дигар минтақаҳои кӯҳистони ҷумҳурӣ ба ин ҷо ба таври таъҷили ҳӯрокворию молҳои саноатӣ меовард.

Ҳамаи ин шароитро ба назар гирифта, бо мақсади минбаъд баланд бардоштани сатҳи иқтисодиёту маданияти колхозу колхозчиёни ин ноҳияи баландкӯҳ, КМ ҶК Тоҷикистон ва Шурои Вазирони ҷумҳурӣ меҳнаткашони Мастҷоҳро даъват карданд, ки ба заминҳои дашти Дилварзин муҳочир шаванд. Ин даъвати хизбу Ҳукумати ҷумҳурӣ аз ҷониби меҳнаткашони ноҳия пурра дастгирӣ ёфт.

КМ ҶК Тоҷикистон ва Шурои Вазирони Тоҷикистон дар назди Кумитаи хизбӣ ва Комичроияи вилоятӣ дар бораи ба таври муташаккил ва сари вақт ба дашти Дилварзин кӯчонидани меҳнаткашони Кӯҳистони Мастҷоҳ вазифаҳои ниҳоят масъулиятнок гузоштанд.

Ба ин муносибат Кумитаи иҷроияи вилояти Ленинобод 28 март соли 1956 «Дар бораи чорабиниҳо дар бораи ба заминҳои нави дашти Дилварзин муҳочир гардонидани меҳнаткашони Кӯҳистони Мастҷоҳ» қарори махсус баровард.

Хоҳишу дархости заҳматкашони колхозҳои Кӯҳистони Мастҷоҳ оид ба кӯчонидан ба дашти Дилварзинро ба эътибор гирифта, дар қарори Комичроияи вилояти Ленинобод, аз ҷумла, зикр шуда буд: «Хоҳишу дархостҳои колхозчиёни колхозҳои ба номи «Ленин», «Молотов», «Жданов», «Орҷоникидзе», «Сталин», «Куйбишев», «Ворошилов», «Энгелс»-и ноҳияи Мастҷоҳро дар бораи кӯчидан ба заминҳои нав азхудкардашудаи дашти Дилварзин ҳамаҷониба дастгирӣ карда мешаванд» [2,133].

Аксарияти аҳоли бошад чунин хоҳиш надоштанд. Бюрои кумитаи ҳизбӣ ва комичроияи Шурои ноҳия, солҳои 1955-1956 мардумро ба кӯчидан тарғибу ташвиқ мекарданд. Барои ба муҳочират омода кардани колхозчиёни колхозҳои Кӯҳистони Мастҷоҳ саҳми фаъолони ноҳия Н. Салимов, Сайфуллоев, А. Муллоҷонов, Д. Сафаров, А. Азимов, Н. Охунов, Умаров, Пиров, Раҳимов, Ҷонмуҳаммадовҳо, С. Каримова, Х. Раҳимова ва бисёре аз дигарон назаррас буд.

То охири моҳи августи соли 1956 барои кӯчонидани 3058 оила ҳуҷҷатҳои лозима ба расмият дароварда шуданд ва дар навбати аввал 527 оила ба макони зисти нав кӯч бастаанд [3, 848].

12 сентябри соли 1956 кумитаи иҷроияи Шурои депутатҳои меҳнаткашони вилоят ва кумитаи партиявии вилояти Ленинобод «Дар бораи ташкили муҳочиркунии колхозчиёни ноҳияи Мастҷоҳ» қарор қабул намуда, штаби вилоятӣ муҳочиркунӣ ташкил гардид.

Моҳи декабри соли 1956 дар дашти Дилварзин нахустин конфронси ҳизбии ноҳияи Мастҷоҳ баргузор гардид. Дар қариб конфронс масъалаҳои минбаъд пурзӯр кардани қорҳои ҳизбию ташкилӣ ва ҳизбию сиёсиро ҳамчун шартӣ асосии ба даст овардани қомебиҳои хоҷагӣ, зудтар ба қор андохтани заминҳои ҳосилхези барои колхозчиён ҷудо кардашударо муҳокима карданд.

Худи ҳамон сол дар ташкили ноҳияи навбунёди Мастҷоҳ қорҳои зиёде анҷом дода шуд. Барои ба роҳ мондани ҳаёти осоиштаи аҳолии ноҳия дар назди Кумитаи ҳизбии ноҳияи Мастҷоҳ комиссияи ташкилӣ барпо гардид, ки ба ҳайати он қорқунони партиявӣ, советӣ, раисони колхозҳо, қотибони ташкилотҳои партиявӣ дохил гардиданд. Бо хоҳиши Комитети партиявӣ ва Комичроияи ноҳияи Мастҷоҳ барои тезонидани суръати сохтмони хонаҳои истиқоматӣ аз шаҳри Ленинобод ба дашти Дилварзин 50 нафар бинокорон - асосан дуредгарон ва хиштчинҳо, инчунин бисёр масолеҳи бинокорӣ, мошинҳои боркаш ва ғайра фиристонда шуданд. То омадани муҳочирон мавзеи дашти Дилварзин ба се участка тақсим карда шуда буд, ки дар ҳар кадоми онҳо бояд се колхоз ташкил мешуд. Ғайр аз ин, барои сохтмони маркази ноҳия низ ҷойи мувофиқ ҷудо гардид [7].

То ба ноҳияи Мастҷоҳи нав муҳочир кардани деҳқонон як зумра ҷавонон ихтиёран дар сохтмонҳои се қитъаи дашти Дилварзин, ки ноҳияи нав бунёд мегардид, бо дили гарму умеди зиндагии минбаъдаи осудаҳолона, бо муваффақият қору пайқор мекарданд. Аз ин зумра ҷавонон метавон номҳои диловарон аз қабилҳои Насим Салим, А. Қодиров, Д. Камолов, С. Азизов, Ш. Ниёзов, А. Ҳасанов, С. Охунов, Б. Ғозиев, К. Амонов ва бисёре аз дигаронро бо ифтихор номбар кард.

Намояндагони колхозҳо яққоя бо бинокорон ба сохтмони хонаҳои истиқоматӣ шуруъ карданд. Бо ёрии доимии ташкилотҳои бинокорӣ шаҳри Ленинобод тобистони

соли 1956 дар се участкаи бинокорӣ барои муҳочирон қариб 600 хонаи истиқоматӣ сохта, ба истифода доданд [4,36].

Дар чараёни муҳочиргардонӣ инчунин ба ғайр аз дигар чорабинӣҳои маишӣ - маданӣ ба мастҷоҳиёни муҳочиршаванда сари вақт хизмати тиббӣ расонида мешуд. Ба идораҳои дахлдор супориш шуда буд, ки дар вақти ҳаракати қаторҳои мошинҳои муҳочиркаш ду мошини ёрии таъҷили сафарбар карда, дар тӯли роҳи Мастҷоҳ - Дилварзин нуқтаҳои ёрии тиббӣ кушода шаванд. Дар макони нав бошад, ба муҳочирони мастҷоҳӣ ёрии тиббии доимӣ таъмин гардид.

Бояд зикр намуд, ки дар он солҳо ва дар шароити нисбатан душвори кӯҳистони баланд сарфи назар аз баъзе камбудиву норасогиҳо, чараёни муҳочиргардонии колхозчиёни колхозҳои ноҳияи Мастҷоҳ аз рӯи нақшаи пешақӣ муайяншуда, муташаккилу бо тантана сурат гирифта буд.

Дар он давра чараёни муҳочиргардонии сокинони кӯҳистони Мастҷоҳ ба дашти Дилварзин дар шароити ҷумҳурӣ яке аз масъалаҳои муҳимми рӯз маҳсуб ёфта, ба ҳалли мусбати он аз ҷониби ташкилотҳои ҳизбиву давлатӣ ва хоҷагӣ аҳаммияти калон ва доимӣ дода мешуд.

Масалан, танҳо давоми соли 1957 барои сари вақт ва муташаккил гузаронидани муҳочиргардонӣ ба ноҳияи Мастҷоҳ 120 млн сум, дар ҳаҷу андозаи пули он вақт маблағ ҷудо карда шуд. Ин маблағи ҷудогардида барои сохтмони хонаҳои истиқоматӣ, иншооти маданӣ-маишӣ, маъмурӣ ва ғайра сарф гардид [2,123]. Барои муҳочирати як оила танҳо хароҷоти нақлиёт ба ҳисоби миёна 112,8 сӯмро ташкил мекард [5, 25-29].

Ғайр аз ин, ба хонаводаҳои муҳочиршаванда ёрии пулӣ ва дафтарчаи муҳоҷират дода мешуд, ки ин ҳуҷҷати асосие буд ва соҳиби он ба гирифтани манзилу ҷой, заминҳои наздиҳавлагӣ, истифодаи имтиёзҳои дигари муқарраркардаи ҳукумат ҳуқуқ пайдо мекард. Дар солҳои 1956-1967 давлат ба муҳоричон ба тариқи ёрии яқбори пули 433,7 ҳазор сӯм (ба ҳисоби миёна ба ҳар оила 85,5 сӯм) дод [5, 26].

Дар заминҳои дашти Дилварзин бори нахуст дар соли 1957 пахта ва дигар зироати хоҷагии қишлоқ кошта шуда, ҳуди ҳамон соли самараи диллоҳ бахшида ва колхозҳои ноҳия ба давлат 4830 тонна, соли 1958 бошад ду баробар зиёд пахта истеҳсол намуданд [4, 39].

Аҳолии рустоҳои гуногун, аз ҷумла, 47 деҳаи Кӯҳистони Мастҷоҳ ба Дилварзин муҳочир шуданд. Масоҳати байни ноҳияи кӯҳистон ва ноҳияи нав аз 243 то 300 километрро ташкил мекард, Дар солҳои 1956-1967 барои ба ноҳияи нав овардани хонаводаи сокинони Кӯҳистони Мастҷоҳ 654,9 ҳазор сӯм ё ки ба ҳисоби миёна ба ҳар оила 119 сум сарф гардид.

Умуман, раванди комили муҳочиркунӣ: харчи нақлиёт ва ёрдампулӣ дар ноҳияи Мастҷоҳ 1088,6 ҳазор сӯм ё худ ба ҳисоби миёна ба ҳар оила 265 сӯмро ташкил кард, ки ин ба андозаи хароҷот ва имтиёзи муҳочиркунӣ мувофиқ буда инро Институти таҳқиқоти илмӣ хоҷагии қишлоқи Осиеи Миёна кор карда баромада буд [4, 39].

Колхозҳои ноҳияи Кӯҳистони Мастҷоҳ пас аз ба дашти Дилварзин муҳочир шудан, дар муддати нисбатан кӯтоҳ ба хоҷагиҳои сердаромад табдил ёфтанд.

Пас аз чанд соли ба дашти Дилварзин муҳочир шудани сокинони Мастҷоҳ ва қисми аз ҳақиқат кардани заминҳои солҳо бекорхобида ва ташналаб, қисме аз аҳоли дубора ба деҳаҳои кӯҳистони Мастҷоҳ бозгаштанд. Ба ин рафтори аҳоли роҳбарияти хирадманди онвақтаи ноҳия садди роҳ нагардиданд. Зеро онҳо низ бар он ақида буданд, ки маданияти зироаткорӣ, боғдорӣ, чорводорӣ, анъанаҳои бобой аз байн нараванд ва насли оянда аз онҳо бархурдор гардад. Имрӯз зиндагӣ нишон дод, ки он роҳбарони хирад-

манд дуруст таълим гирфта буданд. Онҳо мутаносибан барои ободу зебо гардонидани ду ноҳия дар навбати аввал Кӯҳистони Мастчоҳ ва Мастчоҳи нав кӯшиш ба харч дода, Кӯҳистони Мастчоҳро ба ноҳияи чорводорӣ, боғдорӣ ва кишти сабзавот табдил доданд. Имрӯз байни мардуми Кӯҳистони Мастчоҳ ва Мастчоҳи нав робитаи ногусастани иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маданияву фарҳангӣ мавҷуд аст.

АДАБИЁТ

- 1.Р. Абулхаев. Таърихи муҳочират дар Тоҷикистон (солҳои 1924-200)/Р. Абулхаев. -Душанбе: «Дониш», 2009. – 479 с.
- 3.Р. Абдулхаев. Вопросы новейшей истории таджикского народа (Сборник избранных статей и публикаций)/Р. Абдулхаев. – Душанбе: «Офсет-Империя», 2015. – 340 с.
- 3.Карим Абдулов. Дар ин дунё. Ҷилди 12. Мастчоҳ, китоби аввал/Абдулов Карим. – Душанбе: «Адиб», 2006. – 1029 с.
- 4.Парпиев С.М. Дашт гулистон гашт / С.М. Парпиев. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 48 с.
- 5.Х. Сангинов. Самари ба қор андохтани заминҳои ноқорами Дилварзин /Х. Сангинов//Ҳочагии кишлоқи Тоҷикистон. – 1970. – № 6. – С. 25-29.
- 6.Рӯзномаи «Коммунисти Тоҷикистон», 1958, 5 июн.
- 7.БМД ҶТ. Ф. 297. Р. 1566, Р.2, Д.4.
- 8.Ҷ. Юсуфӣ. Аз таърихи Мастчоҳ /Ҷ. Юсуфӣ. – Хучанд: «Р. Чалил», 1996. – 79 с.
- 9.Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5 т.: Сб. док. за 50 лет. Т. 2. 1941-1952 гг. / Сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков. – М.: «Политиздат», 1967. – 754 с.
- 10.М. Аҳмадов. Даҳсолагии фатҳ кардани дашти Дилварзин/ М. Аҳмадов//Ҳочагии кишлоқи Тоҷикистон. – 1975. – № 9. – С. 46-48.

МУҲОЧИРАТИ СОКИНОНИ КӢҲИСТОНИ МАСТЧОҲ БА ДАШТИ ДИЛВАРЗИН

Дар мақолаи илмии мазкур таҳқиқот дар бораи кӯчонидани аҳоли аз ноҳияи Кӯҳистони Мастчоҳ ба дашти Дилварзин мавриди баррасӣ қарор мегирад. Ин раванд дар шароити дигаргуниҳои муносири демографӣ ва иҷтимоии минтақа аҳаммияти илмиро доро мебошад. Муаллиф паҳлӯҳои гуногуни ин равандро, аз ҷумла сабабҳо, динамика ва оқибатҳои он, инчунин таъсири онро ба иқтисодиёт, фарҳанг ва экологияи минтақаи мавриди назарро таҳлил менамояд. Дар мақола таърихи ба заминҳои дашти Дилварзин кӯчонидани сокинони Кӯҳистони Мастчоҳ дар солҳои 50-уми асри гузашта, таҳлил карда мешавад. Муҳочир намудани аҳоли дар натиҷаи сохтмони обанбори Қайроққум, ки дар натиҷаи он заминҳои зиёди ҳосилхез, ки зерини об монда буд, ба амал омад.

Инчунин дар мақола ташаббуси котиби якуми ҲК Тоҷикистон Б. Ғафуров дар бобати ба амал баровардани ин муҳочират мавриди баррасӣ қарор гирифта, номбурда ҷонибдори ҷуброни заминҳои зеринмонда тавассути додани заминҳои истифоданашида ба Тоҷикистон дар ҷаҳорҷӯбаи созишнома бо Ёзбекистон буд. Дар ин ҳуҷҷат на танҳо роҳи ҳалли мушкилоти экологӣ, балки имконияти азхудкунии ҳудудҳои нав, зиёд кардани истеҳсоли маҳсулоти ҳочагии кишлоқ ва ҳамзамон баланд бардоштани дараҷаи зиндагонии аҳолиро низ меид.

Дар мақола, инчунин аҳаммияти муҳочиркунӣ ҳамчун роҳи ҳалли мушкилоти иҷтимоию иқтисодӣ ва мустаҳкам намудани робита бо ҷумҳуриҳои ҳамсоя таъкид шудааст. Б. Ғафуров талаботи минтақахоро бодикқат мавриди омӯзиш қарор дода, пешниҳод кард, ки аҳоли аз минтақаи кӯҳистон, ки дар он ҷо мардуми имконията-

шон махдуд барои кишоварзӣ зиндагӣ мекарданд, ба заминҳои ҳамвор барои кишоварзӣ мувофиқтар кӯчонида шаванд. Ҳамин тариқ, дар мақола замина ва ангезаҳои кӯчонидани аҳоли аз ноҳияи Кӯхистони Мастчоҳ ба дашти Дилварзин мавриди баррасӣ қарор гирифта, аҳаммияти он барои рушди минтақа ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум таъкид шудааст.

Калидвожаҳо: кӯчонидан, Мастчоҳи кӯҳӣ, дашти Дилварзин, тағйироти демографӣ, тағйироти иҷтимоӣ, сабабҳо ва динамикаи кӯчонидан, таъсири иқтисодӣ ва фарҳангӣ, таъсири муҳити зист, таърих ва обанбори Қайроқҷум, Б. Ғ. Гафуров, рушди минтақа.

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ ГОРНОЙ МАТЧИ В ДИЛВАРЗИНСКУЮ СТЕПЬ

Данная научная статья посвящена исследованию переселения населения из субрегиона Горной Матчи в Дилварзинскую степь. Этот процесс имеет большое значение в контексте современных демографических и социальных изменений в регионе. Автор анализирует различные аспекты этого процесса, включая его причины, динамику и последствия, а также его воздействие на экономику, культуру и экологию рассматриваемой территории.

Статья рассматривает историю переселения жителей горного района Матчи в равнинные земли Дилварзинской степи в 1950-е годы. Переселение было вызвано строительством Кайраккумского водохранилища, которое затопило значительные площади плодородных земель Таджикистана. Статья описывает инициативу Бободжана Гафурова, первого секретаря Коммунистической партии Таджикистана, по проведению этого процесса.

Б.Г. Гафуров выступил за компенсацию затопленных земель путем предоставления Таджикистану неиспользованных земель в рамках соглашения с Узбекистаном. Он видел в этом не только решение экологической проблемы, но и возможность освоения новых территорий, увеличения производства сельского хозяйства и улучшения качества жизни населения.

Статья также подчеркивает важность переселения как способа решения социально-экономических проблем и укрепления связей с соседними республиками. Б. Гафуров внимательно изучил потребности регионов и предложил переселение населения из горного района, где проживали люди с ограниченными возможностями для сельского хозяйства, на более подходящие для этой цели равнинные земли. Таким образом, в данной статье подчеркивается важность переселения жителей из горной Матчи в Дилварзинскую степь, для развития региона и улучшения качества жизни населения.

Ключевые слова: переселение, Горная Матча, Дилварзинская степь, демографические изменения, социальные изменения, причины и динамика переселения, экономическое и культурное воздействие, экологическое воздействие, Кайраккумское водохранилище, Бободжан Гафуров, развитие региона.

MIGRATION OF THE POPULATION FROM THE MOUNTAINOUS MASTCHO SUBREGION TO THE DILVARZINSKAYA STEPPE

This scientific article is dedicated to the study of the population relocation from the Mountain Matchi subregion to the Dilvarzin steppe. This process holds high significance in the context of contemporary demographic and social changes in the region. The author analyzes various aspects of this relocation, including its causes, dynamics, and consequences, as well as its impact on the economy, culture, and ecology of the examined area.

The article examines the history of relocating residents from the mountainous Matchi region to the plains of the Dilvarzin steppe in the 1950s. The relocation was prompted by the construction of the Kayrakkum Reservoir, which inundated significant areas of fertile land in Tajikistan. The article describes the initiative of Bobojon Ghafurov, the first secretary of the Communist Party of Tajikistan, in implementing this relocation.

B.G. Gafurov advocated compensation for the submerged lands by providing unused lands to Tajikistan through an agreement with Uzbekistan. He saw this as not only a solution to the ecological problem but also an opportunity to develop new territories, increase agricultural production, and improve the quality of life for the population.

The article also underscores the importance of relocation as a means to address socio-economic problems and strengthen ties with neighboring republics. B. Gafurov carefully studied the needs of the regions and proposed relocating the population from the mountainous Matchi region, where people had limited opportunities for agriculture, to more suitable plains. Thus, the article examines the context and motivation behind relocating the population from Mountain Matchi to the Dilvarzin steppe, emphasizing its importance for the region's development and the improvement of people's quality of life.

Keywords: *resettlement, Mountain Mascho, Dilvarzin steppe, demographic changes, social changes, causes and dynamics of resettlement, economic and cultural impact, environmental impact, history and the Kayrakkum reservoir, Bobojon Ghafurov, Development of the region.*

Сведения об авторе: Козизода Шухратджон Кози - докторант (PhD) Института истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. E-mail: kozizoda_1997@mail.ru

About the author: Qozizoda Shuhratjon Qozi - PhD candidate at the Institute of History, Archaeology, and Ethnography named after Ahmad Donish, National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 33. E-mail: kozizoda_1997@mail.ru

УДК 94 (575.1) (47-11) "1941/1945"

**САҲМИ МЕҲНАТКАШОНИ ХОҶАГИИ ДЕҶОТИ ШИМОЛИ
ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҶОИ ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНӢ
(1941-1945)**

БАҶОДУРОВА Ф.Ю.,

Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Ғалабаи мардуми Иттиҳоди Шуравӣ дар Ҷанги Бузурги Ватанӣ ба шарофати иродаи қавӣ, матонат ва фидокорию садоқатмандии намояндагони халқу миллатҳои мухталафи мамлакат ба даст оварда шуд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ қариб 300 ҳазор нафар фарзандони диловари Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон, дар қатори намояндагони дигар аз ҷумхуриҳои иттифоқӣ ба майдони набардҳои хунин сафарбар гардида, дар ҳифзи марзу буми Ватан ҷонбозиҳо намуданд [1, 67-96].

Бо оғози Ҷанги дуҷуми ҷаҳон (1941-1942) дар низоми ғаёолияти ҳамаи сохторҳои давлатии Иттиҳоди Шуравӣ дигаргуниҳои кулӣ ба амал омаданд. Ҳанӯз аз оғози амалиёти ҷангӣ, яъне 26 июни соли 1941 бо назардошти вазъи сиёсӣ ва ҳамзамон бо мақсади баланд бардоштани иқтисодии мудофиавии давлат, бо қарори Ҳукумати ИҶШС ҳамаи соҳаҳои хоҷагии мамлакат ба рӯзи кории ҳаштсоата гузашта, руҳсатҳои меҳнати коргарону хизматчиён бекор карда шуданд. Тартиби ғаёолияти меҳнатӣ дар ҳамаи корхонаҳои саноатӣ ва соҳаи кишоварзӣ, аз ҷумла, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи шароити ҷанг ташкил карда шуд.

Ягонагии хатти пеши набард ва ақибгоҳ, дӯстии байни халқу миллатҳои Иттиҳоди Шуравӣ аз омилҳои муҳим ва ҳалкунандаи ғалаба бар фашизми Германия буд. Табиист, ки дар замони ҷанг масъалаи таъмини мардум ва аскарон, махсусан коргарони корхонаҳои саноатӣ бо маводи хӯрокворӣ, аз масъалаҳои мураккаби давлат мегардад. Ҳукумати Шуравӣ дар рӯзҳои фавқуллодаи ҷанг тамоми қувваро зидди душман сафарбар намуда, бо мақсади боз ҳам мустаҳкам кардани ақибгоҳ ҷораҳои очилӣ андешид [2, 47].

Бо саршавии ҷанг кишоварзони ҷумхуриӣ бо маҳсулоти зарурӣ, аз ҷумла пахта, пилла ва дигар ашёи стратегӣ таъмин намудани корхонаҳои саноатӣ, зиёд намудани истеҳсоли маҳсулоти хӯроквориро вазифаи бузургу пурмасъулияти худ дониста, новобаста аз нарасидани қувваи корӣ ва кам будани техникаи кишоварзӣ, барои кумак ба ҷанговарон содиқона меҳнат мекарданд.

Дар шароите, ки мардон ба ҷанг даъват шуда буданд, қувваи асосии кориро дар корхонаҳои саноатӣ ва соҳаи кишоварзӣ асосан мӯйсафедон ва занону кӯдакон ташкил медоданд. Нарасидани қувваи корӣ ва техникаи зарурӣ, корношоям гардидани иншооти обтаъминкунӣ кори кишоварзонро то андозае душвор мегардонд, зеро дар ҷунин вазъ сатҳи обҳои зеризаминӣ баланд шуда, за-

минҳои барои кишти пахта чудошударо аз кор мебароварданд, ки ин ба паст шудани ҳосилнокии меҳнат оварда мерасонд [3,131-199].

Меҳнаткашони Тоҷикистон, аз он ҷумла, вилояти Ленинобод (ҳоло вилояти Суғд) ба хубӣ дарк мекарданд, ки ҳар ғалабаи онҳо дар меҳнат, ҳар ҳосили чамъовардаи онҳо мамлакатро ба ғалаба наздик мекунад. Аз ин лиҳоз, ақибгоҳ ҳам гуфтан мумкин аст, ба майдони қаҳрамоноҳо табдил ёфта буд. Соли 1942 кирмакпарварони вилояти Ленинобод нақшаи парвариши баҳории кирмакро барзиёд иҷро карда, дар ҷумхурӣ якумин шуда нақшаи парвариши тобистонии кирмакро 136% иҷро намуданд. Кирмакпарварони ноҳияи Чкаловски вилояти Ленинобод берун аз нақша 12 ҳазор киллограмм пилла ба давлат супориданд.

Бо мақсади рушд бахшидан ба фаъолияти соҳаи кишоварзӣ Шурои Коммисарони халқӣ 17-уми ноябри соли 1941 «Дар бораи нақшаи корҳои хоҷагии қишлоқ дарои соли 1942» қарор қабул намуда, дар он барои кишоварзони минтақаи осиемиёнагии мамлакат вазифаҳои муҳим – зиёд намудани заминҳои қорам, инчунин баланд бардоштани ҳосилнокии кишти ғалла, зироатҳои техникӣ, сабзавот ва картошқаро муайян кард.

Кишоварзони шимолӣ Тоҷикистон барои пешрафти соҳа, беш аз пеш рӯёнидан ва омода кардани маҳсулот пайваста меҳнат мекарданд. Натиҷаи фаъолияти шабонарӯзии меҳнаткашон буд, ки суръати ба давлат супоридани ашёи хом хеле афзоиш ёфт [4,3].

Колхозчиёни колхозӣ ба номи Максим Горкийи ноҳияи Чкаловск (раисаш Саидхӯча Урунхоҷаев) нақшаи солони давлатии супоридани гӯшт, пашм, шир, тухм, сабзавотро пурра иҷро намуда, ба супоридани гӯшт ба ҳисоби соли 1942 шуруъ карда буданд. Чунин пешравиро дар самаранокии 19 колхозӣ дигари вилояти Ленинобод низ мушоҳида кардан мумкин буд, ки маҳсулотро ба ҳисоби соли 1942 омода карда ба давлат месупориданд [5.2].

Бо таъсири чунин ҳаракатҳои зарбдорона, аз ҷумлаи колхозҳои пешқадами вилояти Ленинобод колхозӣ «Қизил юлдуз» ба ҷойи 122,5 сентнери нақшаи пешбинигардида ба давлат аз ҳисоби уҳдадорӣ нақшавӣ 169 сентнер ғалла чамъоварӣ карда, дар супоридани ин навъи маҳсулот яке аз аввалинҳо гардид. Хоҷагиҳои дигар низ дар чамъоварии маҳсулот масъулияти баланд нишон дода, 20 адад колхоз нақшаи чамъоварӣ ва омода кардани беда ва 30 колхозӣ дигар нақшаи супоридани ширро барзиёд иҷро намуда, аз ҳисоби соли 1942 дар маҷмуъ 6384 литр шир супориданд. Дар супоридани меваҳои хушккардашуда ҳамаи колхозҳои нақшаҳояшонро пурра иҷро намуданд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки Ҳукумати мамлакат ба парвариш ва рӯёнидани маҳсулоти стратегӣ муҳим – пахта диққати махсус меод. Дар ин самт низ кишоварзони вилоят меҳнати суботкорона нишон дода, дар соли 1941 ба ҷойи 44 293 тоннаи нақшаи солони Ҳанӯз то санаи 10-уми ноябр ба давлат 44.813 тоннаи пахтаи хушсифат супориданд.

Даромади пулии колхозҳои вилояти Ленинобод аз 135 миллиону 38 ҳазор сӯми соли 1940 дар соли 1941 ба 185 миллиону 49 ҳазор сӯм расид, шумораи колхозҳои миллионер аз 27 то 50 адад афзуд [6. ф.9, ф.2, п.1].

Матбуот, ки аз тарғибгари асосии ҳимояи Ватан, паҳнкунандаи корномаҳои ҷангиву меҳнатии мардуми мамлакат маҳсуб меёфт, дар ташкили меҳнати садоқатмандона нақши муҳим дошт. Дар рӯзномаҳои «Правда», «Известия», «Коммунист Таджикистана», «Тоҷикистони Сурх», «Стахановец», «Стахановчӣ» ҳар рӯз оид ба рафти ҷанг дар фронтҳо ва рафти кор дар ақибҳо хабарҳо ба ҷоп мерасиданд [7, 66-76]. Меҳнаткашонӣ тоҷик тамоми қуввашонро ба он равона карда буданд, ки силсилаи қаторою вагонҳои пур аз хӯрока ва либосвориро ба ҷабҳа равона кунанд. Ба хатти пеши ҷанг беш аз 150 вагон ғаллаю дигар маҳсулоти озуқаворӣ, 532 ҳазор либосҳои гарму пойафзолҳои чармин, 128 ҳазору 80 адад пӯсти гӯсфанд, 993,4 килограмм пашм, зиёда аз 25000 метр матои абрешимӣ, металлҳои ранга ва нодир, маъдан, таҷҳизоти гуногуни таъйиноти ҳарбидошта фиристода мешуданд.

Дар баробари маҳсулоти дар боло номбаршуда колхозҳои вилоят танҳо дар соли 1941 ба суратҳисоби фонди мудофия 26 миллиону 789 ҳазор сӯм пул гузарониданд, ки ин дар муқоиса бо соли 1940 7 миллиону 48 ҳазор сӯм зиёд мебошад.

Аз сарчашмаҳои омории солҳои аввали ҷанг бармеояд, ки хоҷагидорони вилояти Ленинобод соли 1941 уҳдадорихоии истеҳсоли гӯштро дар ҳаҷми 100%, ғалларо 100%, ширро 93% иҷро намуданд. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки робитаи доимии ҷабҳаю ақибҳо муҳим буда, дар таъмини аскарон бо лавозимоти зарурӣ хоҷагиҳои мамлакат дорои имконоти васеи истеҳсолӣ буданд.

Ин гуна натиҷаҳо ва бо маводи зарурӣ таъмин кардани хатти пеши ҷанг дар соли 1942 низ идома ёфтанд. Дар ин давра меҳнаткашонӣ хоҷагии кишлоқи вилояти Ленинобод дар ихтиёри худ 1942 адад таҷҳизоти зерин: 3869 адад сипор, 3671 адад мола, 54 адад тухмипошаки ғалла, 18 адад техникаи ғалладарав, 122 адад олоти алафдаравӣ, 3 адад ғаллақӯбак ва монанди инҳоро доштанд. Аз сабаби он ки солҳои ҷанг маблағгузорӣ ба соҳаи хоҷагии кишлоқ, хусусан вобаста ба иншооти обёрӣ ва обтаъминкунӣ хеле кам гардид, аксари хоҷагиҳо аз нарасидани ҷунин таҷҳизоти барои соҳаи кишоварзӣ зарурӣ танқисӣ мекашиданд.

Новобаста аз ин, чи хеле ки дар ҷабҳа зикр гардид, кишоварзони вилоят аз имкон ва захираҳои мавҷуда истифода намуда, барои истеҳсоли маҳсулоти барои мардум ва ҷабҳа зарурӣ тадбирҳои судмандро амалӣ менамуданд.

Мавриди зикр аст, ки дар солҳои ҷанг дар вилоят ба рушди соҳаи кирмакпарварӣ диққати махсус дода мешуд. Соли 1942 дар хоҷагиҳои вилоят наздик 23000 қуттӣ тухми кирмаки пилла тақсим карда шуда, ҳаҷми пиллаи колхозу совхозҳо 34% афзуд, ҳол он ки ин нишондиҳанда дар соли 1940 ба 7% баробар буд. Албатта, рушд кардани ин соҳа имкон медод, ки корхонаҳои саноатӣ, махсусан коргоҳҳои истеҳсоли либосҳои ҳарбӣ, бо ашёи хоми аълосифат таъмин карда шаванд.

11 декабри соли 1942 «Дар бораи ҷамъ намудани маблағ барои сохтани колоннаи танкии «Колхозчии Тоҷикистон» қарор қабул карда шуд ва аз ҳамаи колхозчиёни ҷумҳурӣ даъват ба амал оварда шуд, ки ин иқдомро дастгирӣ кунанд ва дар ҷамъ кардани маблағи зарурӣ саҳмгузор бошанд. Раиси колхозии «Болшевик» – ин ноҳияи Ленинобод Д. Холматов ин ташаббуси ватандӯстонаро ҷонибдорӣ намуда, барои ташкили ин колонна 140 ҳазор сӯм ва колхозчии колхозии ба номи Телмани ноҳияи Нов (ҳоло Спитамен) Р. Эшонкулов 15 ҳазор сӯм маблағ супориданд [8, 76].

Меҳнати фидокоронаи мардуми тоҷикро фақат бо як мисол... тасдиқ кардан мумкин аст: соли 1943 дар ҷумҳури 700 ҳазор тонна ғалладона истеҳсол карда шуд. Ҳатто тасаввур кардани ин миқдор ғалладона ҳайратовар аст.

Новобаста аз ҷунин ҳаҷми ҳосилнокӣ, 25 март соли 1944 Шурои Комиссарони Халқи Тоҷикистон «Дар бораи нақшаи корҳои хоҷагии қишлоқ ва тракторӣ дар соли 1944 дар ҶШС Тоҷикистон» қарор қабул намуд, ки мутобиқи он дар назди меҳнаткашони ҷумҳури вазифа гузошта шуд, ки барои ҳамачониба афзоиш додани ҳосилнокии ғалладона, коркарди самараноки заминҳои кишти ғалла чораҳои зарурӣ андешанд.

Лозим ба тазақкур аст, ки меҳнаткашони соҳаи хоҷагии қишлоқи шимоли Тоҷикистон ҷанговаронро бо тухфаҳои шахсӣ ва инҷунин дастранҷи худ низ дастгирӣ ва рӯҳбаланд менамуданд. Соли 1943 аз вилояти Фарм 796 тухфа, аз вилояти Ленинобод 4800 кг меваи хушк, 8518 кг мавиз ва 247 кг чормағз фиристоданд.

Дар вилояти Ленинобод соли охири ҷанг дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии вилоят тамоюли болоравии истеҳсолот ба мушоҳида расид. Дар ҳамин давра пахтакорони вилоят нахустин шуда 27-уми октябри соли 1945 дар хусуси иҷрои пеш аз муҳлати нақшаи солонаи ҷамъоварӣ ва ба давлат супоридани пахта ҳисобот дода, илова ба нақша 6 ҳазор тонна пахтаи аълосифат истеҳсол карданд. Мувофиқи маълумоти омории солҳои ҷангӣ, пахтакорони Тоҷикистон дар тӯли Ҷанги Бузурги Ватанӣ ба хирмани мамлакат беш аз 500 ҳазор тонна пахта супориданд, ки зиёда аз 20% - и он ба пахтакорони вилояти Ленинобод тааллуқ дорад.

Соҳаи дигаре, ки дар ин давра рӯ ба инкишоф ниҳод, соҳаи боғдорӣ ва тоқпарварӣ буд, ки боғҳо асосан дар минтақаи Исфара ҷойгир буданд. Умуман, боғу тоқпарварӣ асосан дар вилояти Ленинобод ҷойгир гашта буданд, ки якҷоя 67% - и боғу тоқзорҳои ҷумҳуриро ташкил медоданд. То 1 январи соли 1944 дар ҳудуди вилояти Ленинобод 4466, 2 гектар тоқзорҳои колхозӣ ва 1777, 7 гектар тоқзори шахсӣ мавҷуд буданд.

Дар вилоят барои дӯхтани либоси гарм барои ҷанговарон бригадаҳои зарбдор ташкил карда мешуданд, ки онҳо бо тайёр намудани ҷуроб, дастпӯшак ва гарданбанд машғул буданд. Дар солҳои ҷанг барои муҳофизони Ватан 11500 пӯстинча (пӯстини кӯтоҳи қадаш то зону) ва камзӯлчаи пашмин, 12600 ҷуфт мӯзаи намадӣ, 93 000 ҷуфт дастпӯшаки бепанча, дасткашаку дастпӯшаки якангуштаи гарм, 39000 шиму нимтанаҳои пахтагӣ, 55000 телпаки гӯшакдор, 50000 ҷуфт либоси тағ, 192000 ҷуроби пашмин ва амсоли инҳо ғундошта шуда буд [9,70].

Кишоварзони вилояти Ленинобод новобаста аз душвориҳои замони ҷанг, вазифаҳои дар наздашон гузошташударо дар тамоми тӯли Ҷанги Бузурги Ватанӣ сарбаландона иҷро намуданд. Фаъолият намудан дар солҳои ҷанг барои колхозу совхозҳои вилоят, ки дар панҷсолаи пешазҷангӣ таъсис ёфта буданд, санҷиши ҷиддие гардид.

Заҳматкашони хоҷагии қишлоқи вилоят бо меҳнати фидокоронаи худ корхонаҳои саноатиро бефосила бо ашёи хоми зарурӣ таъмин намуда, бо ин дар кори наздикозии ғалаба сахми арзишманди худро мегузоштанд.

Ҷанги Бузурги Ватанӣ нишон дод, ки иттиҳоди халқҳо қувваи бузург буда, қодир аст ҳар амали таҷовузкоронаро решақан намояд [10,128].

Бояд қайд намуд, ки меҳнатдӯстони хочагии деҳот ба душворихо нигоҳ накарда, дар таъмини амнияти озукавории мамлакат саҳми арзанда гузоштанд. Меҳнати фидокоронаи онҳо дар соҳаи хочагии деҳот, махсусан дар солҳои вазнини ҷанг, нигоҳ доштани устувории иқтисодиёт гардид.

На танҳо шароит ва воқеаҳои таърихӣ барқарор карда мешавад, балки ҳиссаи қаҳрамононаи меҳнатдӯстони хочагии деҳоти Шимоли Тоҷикистон дар ғалаба дар мубориза ба муқобили таҷовузи Олмони фашистӣ қайд карда мешавад. Ин қорнамоии онҳо сазовори эътироф ва эҳтироми наслҳои оянда аст.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев Р. Меҳнатқашони Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ. – Душанбе: Ирфон, 1994, саҳ. 67-96.
2. Аҳмадов Ш. Саҳми Тоҷикистон дар фронт ва ақибгоҳ (1941-1945). – Хучанд: Ношир, 2010. -190 с.
3. Аҳмадов Ш. Саҳми қормандони саноати Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941-1945). Хучанд, - 2000, саҳ 131-199.
4. Коммунист Таджикистана. 24 февраля 1942 года. № 45. 3 с.
5. Ш. Аҳмадов. Саҳми қормандони саноати Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ 1941-1945. Хучанд, 2000. – 201 с.
6. Бойгонии вилояти Суғд, фонд. 9 оп 2.д.1.
7. Б. Ғафуров, Н. Прохоров. Тоҷикон ва талошҳои таърихии онҳо барои озодии Ватан. -Душанбе: «Адиб», 2012. 66-76 с.
8. Коммунистическая партия Таджикистана в период Великой Отечественной войны. – Душанбе, 1983, саҳ. 76 с.
9. Очерки истории колхозного строительства в Таджикистане, 1917-1965. – Душанбе, 1968. саҳ.70.
10. Сечкина Л.П. Таджикистан в год годы Великой Отечественной войны 1941-1945. – Душанбе, До-ниш. 1989. – С. 120-132.

САҲМИ МЕҲНАТҚАШОНИ ХОҶАГИИ ДЕҲОТИ ШИМОЛИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНӢ (1941-1945)

Дар ин мақола фаъолияти меҳнатқашони хочагии кишлоқи шимоли Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941-1945) дар таъмини сарбозони ҷабҳа бо маводи зарурӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Кишоварзони вилояти Ленинобод новобаста аз душворихои замони ҷанг, вазифаҳои дар наздашон гузошташударо дар тамоми тӯли Ҷанги Бузурги Ватанӣ сарбаландона иҷро намуданд. Фаъолият намудан дар солҳои ҷанг барои колхозу совхозҳои вилоят, ки дар панҷсолаи пешазҷангӣ таъсис ёфта буданд, санчиши ҷиддие гардид.

Заҳматқашони хочагии кишлоқи вилоят бо меҳнати фидокоронаи худ қорхонаҳои саноатино бефосила бо ашёи хоми зарурӣ таъмин намуда, бо ин дар қори наздиксозии ғалаба саҳми арзишманди худро мегузоштанд.

Кишоварзони Шимоли Тоҷикистон барои пешрафти соҳа, беш аз пеш рӯендан ва омода қардани маҳсулот пайваста меҳнат меқарданд. Натиҷаи фаъолияти шабонарӯзии меҳнатқашон буд, ки суръати ба давлат супоридани ашёи хом хеле афзоиш ёфт. Инчунин зарурат ва аҳамияти ташкили дурусти меҳнат, натиҷаи меҳнати фидокоронаи заҳматқашони хочагии кишлоқи ҷумҳури дар мисоли колхозу совхозҳои вилояти Ленинобод (ҳоло вилояти Суғд) махсусан қайд гардидааст.

Қалидвожаҳо: *ҳоҷагии кишлоқ, соҳаи кишоварзӣ, колхозу совхозҳо, маҳсулоти хоҷагии кишлоқ, мусобиқаҳои меҳнатӣ.*

ВКЛАД РАБОТНИКОВ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА СЕВЕРА ТАДЖИКИСТАНА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941-1945 гг.)

В данной статье рассматривается деятельность трудящихся сельского хозяйства Северного Таджикистана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) по обеспечению фронтовиков необходимыми материалами.

Трудолюбивые земледельцы Ленинабадской области, несмотря на трудности войны, на протяжении всей Великой Отечественной войны с гордостью выполняли возложенные на них задачи. Работа в годы войны стала серьезным испытанием для колхозов и совхозов области, созданных за пять довоенных лет.

Сельскохозяйственные труженики области своим самоотверженным трудом непрерывно обеспечивали промышленные предприятия необходимым сырьем, внося тем самым ценный вклад в дело приближения победы.

Земледельцы Севера Таджикистана непрерывно работали для развития отрасли, выращивая и заготавливая продукцию больше, чем раньше. В результате повседневной деятельности рабочих скорость сдачи сырья государству значительно возросла. Также особо отмечается необходимость и важность правильной организации труда, результата самоотверженного труда работников сельского хозяйства республики, на примере колхозов и совхозов Ленинабадской области (ныне Согдийская область).

Ключевые слова: *сельское хозяйство, аграрный сектор, колхозы и совхозы, сельскохозяйственная продукция, трудовые соревнования.*

CONTRIBUTION OF AGRICULTURAL WORKERS NORTH OF TAJIKISTAN DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR (1941-1945)

This article examines the activities of agricultural laborers in northern Tajikistan during the Great Patriotic War (1941-1945) to provide front-line soldiers with the necessary materials.

The hardworking farmers of the Leninabad region, despite the difficulties of the war, proudly carried out the tasks assigned to them throughout the Great Patriotic War. Work during the war became a serious test for collective and state farms in the region, created in the five pre-war years.

Agricultural workers of the region, with their selfless labor, continuously provided industrial enterprises with the necessary raw materials, thereby making a valuable contribution to the approach of Victory.

Farmers in northern Tajikistan have worked continuously to develop the industry, growing and harvesting more produce than before. As a result of the daily activities of workers, the rate of delivery of raw materials to the state has increased significantly. The need and importance of proper organization of labor, the result of the selfless labor of agricultural workers of the republic, is also particularly noted, using the example of former collective and state farms in the Leninabad region (now the Sughd region).

Key words: *agriculture, agricultural sector, collective and state farms, agricultural products, labor competitions.*

Сведения об авторе: Баходурова Фарангис Юсуфходжаевна - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, соискатель кафедры истории и религии. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 мкр, здание 1. Телефон: 8 (3422) 2-05-63. Электронная почта: vestnik-tsulbp@mail.ru

Information about the author: Bahodurova Farangis Yusufkhojaevna - Tajik State University of Law, Business and Politics, researcher of the Department of History and Religion. Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, micro district 17, building 1. Phone: 8 (3422) 2-05-63. E-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

УДК 339 (571.13) "19/20"

ФИНАНСОВО - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ИНДИИ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА

**ХОТАМОВ Н.Б., АБДУРАЗЗОКОВ Ш.Р.,
Институт истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша**

Экономические отношения в торговле Средней Азии периода конца XIX- начало XX вв. в основном имели два направления – торговля с Индией и с царской Россией и в обоих случаях эти отношения были связаны с противостоянием двух держав – Англии и России. Но кроме этих стран, в торговле с среднеазиатскими ханствами активно участвовали такие страны как Иран, Афганистан, Китай, которые привозили свои товары на рынки Бухары. Рынок Бухары был расположен в селение Чорсу (утром), а в дневное время торговля продолжалось на площади Регистана [4, 484].

Согласно данным таможи Оренбурга, в Бухаре работали 10 караван-сараев, которые были предназначены для иностранных купцов [6,100].

Негры А. указывает на то, что в городе находились 14 караван-сараев. Он, в частности, указывает на такие каравансараи как Марагул, Абдулладжон, Нугой, Фишин, Кушбеги, Ургендж и другие [9, 116].

Мейендорф отмечая форму каравансарая в городе Бухаре указывает на то, что они имели два этажа и на втором этаже был расположен склад. Оплата за склад и комнату составляло 16 рублей ежемесячно. Н.В. Ханыков указывает на то, что в городе были 38 караван-сарая [6,100].

Вамбери указывает 30 караван-сараев, в которых жили купцы и хранили там же свой товар [8,182].

О масштабе торговли говорит тот факт, что в летний период, только из Афганистана в Бухару прибывали 3500 караванов. Эти же караваны привозили ткани из Индии, которые в основном покупал Бухарский эмират. Часть товара привезенный из Индии, в частности ткани, бухарские купцы брали и вывозили в русские города. В Бухаре было много индийских торговцев, живших в отдельных аулах города, численность которых достигало более 300 индийских торговцев [7,14].

В торговле с Россией, для купцов из Средней Азии, особое место занимал импорт железа. До начала XIX века, импорт железа из России находился под строгим контролем и только по просьбе бухарского правительства разрешался ввоз металла в Среднюю Азию. Например, в 1731 г. с разрешения российского правительства в Бухару было ввезено 3000 пудов (1 пуд = 13 кг) меди [7,14].

Еще в начале наступления России в Среднюю Азию, в 1867 году, со стороны Степной комиссии, был разработан проект «Временного положения», согласно которому регулировался ввоз металла.

В 1885 году, Министерство внутренних дел России разработало «Положение об управлении Туркестанским краем», принята в 1886 году. Уже в этот период приходилось решать вопросы сельского хозяйства и промышленности. В Среднюю Азию также прибывали переселенцы из Сибири и Центральной России, которые составляли опору царской власти в Туркестане.

Управление завоеванными территориями Средней Азии претерпело несколько модификаций и получил окончательный вид в 1899 году, согласно которому в состав Туркестанского генерал-губернаторства входили пять областей: Сырдарьинская, Дальневосточная, Самаркандская, Семиреченская и Закаспийская области.

В начале 1880-х годов в Среднюю Азию были завезены семена американского хлопка, в результате которого в течение периода 1884-1889 годы, в два раза увеличился посев новых сортов хлопка [5,193]

В результате доход от сельскохозяйственного производства в Средней Азии обеспечивался сбором хлопка, доля которого в общем урожае составило 50 процентов.

Однако военное управление торгово-финансовыми и экономическими делами в русских владениях в Туркестане, не способствовало их бурному росту и поэтому постепенно отдельные министерства открыли свои собственные централизованные учреждения в Средней Азии. Так, например, в регионе открылись филиалы банков и финансовых центров, которые подчинялись напрямую своим министрам.

В частности, свою деятельность в регионе начал «Государственный коммерческий банк» (ГКБ) созданный по приказу императора Александр I Манифестом от 17 мая 1817 года. Образование этого банка было связано с созданием телеграфа, при помощи которого перевод денежных средств приняло характер безналичного перевода денег.

Уже к 1860 году, в больших городах России и в том числе в городе Ташкенте открылись филиалы этого банка. В период с 1862 по 1872 годы, открылись 31 акционерных, 11 акционерных земельных и к 1873 году в России действовали 222 городских общественных банков.

К государственным относились такие банки как:

1. Государственная комиссия по погашению долга;
2. Банк России;
3. Земельно-дворянский банк;
4. Земельно-крестьянский банк;
5. Сохранная казна;
6. Ссудная казна [2, 48].

Открытие филиала банка в Средней Азии приостановило вывоз российского золота в Индию, поскольку теперь оно в больших количествах скупалось у купцов банковскими учреждениями. Скупалось также золото у местного населения, которое добывало его кустарными способами в устьях рек. Одно бухарское золото стоило около 4 рублей, а российская серебряная монета скупалась по цене 15-20 копеек.

На рынках открылись обменные пункты, в которых стоимость монеты многократно росла и падала в течение одного дня. Это оказало значительное влияние на стоимость русских кредитных денег. Именно поэтому российские бизнесмены и торговцы неоднократно просили российское правительство вытеснить бухарскую монету с внутреннего рынка Бухары и ввести вместо нее российский рубль [3,42].

Начиная с 1891 года, русское правительство вело переговоры с бухарским правительством по вопросу, внедрения единой валюты – рубля по всей территории Средней Азии, включая Бухарский эмират. Эти переговоры продолжались до 1900 года, и бу-

харский эмир, был вынужден принять предложение России и таким образом, в декабре 1900 года бухарское правительство приостановило чеканки своих монет.

Российское правительство, напротив, обязалось скупить все оставшиеся в обращении в бухарском хозяйстве монеты - по 15 копеек за монету. Таким образом, находившиеся в обращении бухарские монеты должны были быть полностью изъяты из обращения. В 1901-1903 гг. российское правительство закупило 24 млн. монет, которые находились в 1902 г., о чем предварительно договорились с императором в Санкт-Петербурге [3,48].

Кустарный метод добычи золота, которым в основном занимались в дельтах горных рек, приносило доход не только золотоискателям, но и администрации региона и банковским служащим, которые имели доход с разницы купли - продажи золота.

Различные домыслы и рассказы о бесчисленных богатствах региона, несомненно, притягивали внимание великих держав к этому региону. Еще в начале XVIII века, посол Петра I в Бухаре – Флорио Беневени, отмечал, что проводится добыча золота и серебра на реке Сырдарья. В письме императору Беневени указывал на то, что золото в этих местах не рудное природное и добывали его из песка.

В 1795 году житель Ташкента по имени Н. Хасанов сообщил о добыче золота промывкой песков реки Чирчик, которая, начавшись в горах Алатау, протекает через ташкентские владения и соединяется с Сырдарьей в Киргизской степи. Жители производили «эту стирку на шерстяных коврах, вытянув лохматый бок вверх, установленных в каркасе с некоторым наклоном. Один человек насыпает на ковер песок, другой льет воду, из которой песок водой уносится, а на ковре остается золото, и листьев меньше, чем в крупинках. Высушив ковер, встряхните золото. Четыре человека вымывают золото от 10 до 30 золотников (золотников) за 4 дня [1,67].

Известно, что в маленькой Бухаре под рекой, которая течет по Яркенду, добывали золото. Это было в период весны, когда снег начал таять в горах. В этот период жители извлекали с берега золотой песок. В конце XIX века, золото добывали бекствах Дарваза, Бальджуана и Куляба, а также в Каратыгине. Золотодобытчики были обязаны сдавать часть золото в казну за аренду участка, где они работали. В частности, в эти территории входили следующие участки добычи золота:

1. Бальджуан, побережье Мазарсу и Яхсу, верховья реки Талбар, впадающей в реку Шугноб, Сафеддара, Пулдара и другие земли;

2. Северная часть Кулябского бекства, приток реки Сари Об, участок в кишлаке Сагирдашт;

3. Юго-западная часть Дарвазского бекства, долина реки Чорку и земли вблизи селения Равноб.

По наблюдениям жителей, из серой конгломератной смеси было найдено золото, которую они перемешивали, затем промывали и получали кремень. В селе Калай Ходжи добыча конгломератов велась не только по открытой дороге, но и по штольням.

Везде промывка золота была одинаковой и неразвитой. Лишь кое-где при промывке золота применяли деревянные чаши. Такой устаревший способ добычи золота был причиной потерь золота в больших количествах. Добыче золота в основном занимались местные жители, проживавшие вблизи рек. Они объединялись в группы по 3 - 9 человек и создавали своеобразный кооператив с равными правами на добычу и его разделения.

После прихода русских, добыча золота приняла масштабный характер. По исследованиям Крафта, в 1894 году, добычей золота занимались 1604 группы мастеров с

8000 рабочих, добыча которых составляла 10 пудов золота примерно на сумму 200 000 рублей. Начиная, с 1865 года, многие русские чиновники предприниматели получали разрешение на добычу золота [1, 67].

Стоит также отметить, что тема распространения золотодобывающего промысла широко освещалась в журналах, книгах и средствах массовой информации того времени, что еще больше увеличивало тягу к этому делу [11,3]. Еще в 1827 году, Г. Спасский опубликовал в «Горном журнале» статью о кустарном способе добычи золота в степях и побережье рек в Средней Азии [10,12].

Некоторыми авторами приводятся факты о выдаче разрешении подполковнику К. Кулибану на добычу золота, разрешение Платер-Плохтскому в добыче золота и руды в Туркестанском крае, разрешение на поиск золота купцу Владимиру Кузнецову из Оренбурга, купцу Михаилу Федорову об открытии золотых россыпей в Наманганском уезде, которые были выданы в период с 1865 по 1875 годы [1,67].

При этом не разрешалось использовать иностранный т.е. западный капитал при добыче золота.

Таким образом, официальная оценка фактической стоимости бумажных рублей, ввозимых по этим каналам, несомненно, что ввоз российской валюты в Индию намного превышал оценки, показанные в ежегодных торговых отчетах Ладакха.

Представление об этой торговле дает тот факт, что за короткий период первых трех месяцев 1920 года в государственные казначейства в Сринагаре и Лехе было вложено около миллиона рублей. Индия из Китайского Туркестана через Кашмир в период с 1897 по 1919 год.

Противостояние Англии и России привело к тому, что в результате запрета Великобритании на торговлю рублями России, а запрет на английские товары в Средней Азии привел к ускорению валютного кризиса на рынках Индии и Средней Азии, что в свою очередь привело к росту цен на золото и на импортные товары как в Средней Азии так и в Индии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тураева, С. Обзор истории золотопромышленности в Центральной Азии (XVI - XIX вв.) / С. Тураева // Журнал критических обзоров. - 2020. - Т. 7, № 1. - Дата доработки: 09.12.2019. - Дата принятия: 01.01.2020. – Режим доступа: <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>. - DOI: <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.01.35>.
2. Топорнин, Н.Б. Некоторые аспекты организационно-правового развития банковского дела в Российской империи // История учений о праве и государстве. Право и государство: теория и практика. – 2017. – № 5(149). – С. 42-48.
3. Халикова, Р.Е. Экономический статус Бухары в конце 19 - начале 20 вв. // Palarch's Journal Of Archaeology Of Egypt / Egyptology. - 2020. - Т. 17, № 6. - С. 112-116.
4. Burnashev, T.S. (1851). Pоеzdka Burnasheva i Pospelova v Tashkent v 1880 g. s primeganiyami Ya. Khanikova; Trade relation between Bukhara and Russia in the second half of the XVIII century // International Journal of Theoretical and Applied Finance. - Май 2019. - Т. 73, № 05. - С. 484-487.
5. Bregel, Y. "Central Asia in the 18th -19th centuries", Encyclopædia Iranica foundation, V/2, pp.193-205, <http://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-vii>.
6. Meyendorf, E.K. (1875). Puteshestvie iz Orenburga v Bukharu. Moscow. – С. 116.
7. Mikhaleva, G.A. (1991). Uzbekistan v XVIII – pervoy polovina XIX vekaremeslo, torgovlya i poshliny. Tashkent: Fan. 1991. - С. 14.
8. Vamberi, A. (1865). Puteshestvie po Sredney Azii. Spb. С. 182.
9. Trade relation between Bukhara and Russia in the second half of the XVIII century // International Journal of Theoretical and Applied Finance. - Май 2019. - Т. 73, № 05. - С. 484-487.
10. Spassky, G. On the existence of gold-bearing sands and most deposits of gold in the Kirghiz-Kaisat steppe and especially in the adjacent countries // Gornyi Zhurnal. KH II. - SPb. 1827. - С. 64.
11. Gold industry in the Bukhara Khanate // Turkistan Newspaper, -1897. No. 49. - С. 6.

МУНОСИБАТҲОИ МОЛИЯВИЮ ИҚТИСОДӢ ВА ТИҶОРАТИИ КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МИЁНАӢ ҲИНДУСТОН ДАР ОХИРИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX

Дар ин мақола муаллифон масоили муносибатҳои молиявию иқтисодӣ ва тиҷорати кишварҳои Осиеи Миёнаю Ҳиндустон дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX таҳлил намуда, ҳамзамон нақши минтақаи мазкурро дар самти тиҷорат мавриди баррасӣ қарор додаанд.

Муаллифони матлаб махсусан шароити хуби минтақаи Осиеи Миёна ва инчунин таъсиси роҳҳои тиҷорати Осиеи Миёна ва Ҳиндустонро мухтасар инъикос намуда, зимнан қайд мекунанд, ки дар охири асри XIX - аввали асри XX муносибатҳои молиявию иқтисодӣ ва тиҷорати Осиеи Миёна ва Ҳиндустон хеле рушд намуда ва тоҷирони минтақа дар таъсиси институтҳои молиявию иқтисодии ва тиҷорати Осиеи Миёна ва Ҳинд нақши боризи худро гузошанд.

Лозим ба тазаққур аст, ки ҳамин тариқ баррасии масъалаи муносибатҳои молиявию иқтисодӣ дар самти равобити тиҷорати байни Осиеи Миёна ва Ҳиндустон дар интиҳои асри XIX ва ибтидои асри XX ба давлатҳои наздисарҳадӣ дар замони худ як амри воқеӣ маҳсуб ёфта, ҳамзамон бемуҳобот минтақаи Осиеи Марказӣ дар самти тиҷорат ва инчунин муносибатҳои молиявӣ - иқтисодӣ мавқеи хоссаро ишғол менамуд.

Калидвожаҳо: *муносибатҳо, масъалаи молиявию иқтисодӣ, тиҷорат, Осиеи Марказӣ, Ҳиндустон, тоҷирон.*

ФИНАНСОВО - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ИНДИИ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В данной статье авторы материала проанализировали вопросы финансово-экономических и торговых отношений между странами Средней Азии и Индией в период конца XIX – начала XX века, и в то же время обсудили роль этого региона в направлении торговли.

Авторы статьи кратко отражают хорошие условия Среднеазиатского региона, а также налаживание торговых путей между Средней Азией и Индией и отмечают, что в период конца XIX - начала XX в. Финансовые, экономические и торговые отношения между Центральной Азией и Индией получили большое развитие, и в этот период бизнесмены этого региона сыграли значительную роль в создании финансовых, экономических и коммерческих институтов Центральной Азии и Индии.

Следует отметить, что рассмотрение вопроса финансово-экономических отношений в направлении торговых отношений между Средней Азией и Индией в конце XIX - начале XX века считалось в свое время настоящим императивом для приграничных государств, и в то же время Центральноазиатский регион в развитие торговли, а также финансово-экономические отношения занимали особое положение.

Ключевые слова: *отношения, вопрос финансово-экономический, торговля, Средняя Азия, Индия, торговец.*

FINANCIAL - ECONOMIC AND TRADE RELATIONS CENTRAL ASIAN AND INDIAN COUNTRIES IN XIX - NACHALE XX CENTURY

In this article, the authors of the material analyzed the issues of financial, economic and commercial relations between the countries of Central Asia and India in the period of the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, and at the same time discussed the role of this region in the direction of trade.

The authors of the article briefly reflect the good conditions of the Central Asian region, as well as the establishment of trade routes between Central Asia and India, and note that during the period of the late XIX - early XX centuries. Financial, economic and trade relations between Central Asia and India developed greatly and during this period the businessmen of this region played a significant role in the creation of financial, economic and commercial institutions of Central Asia and India.

It should be noted that consideration of the issue of financial and economic relations in the direction of trade relations between Central Asia and India at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries was considered at one time a real imperative for border states, and at the same time the Central Asian region was not involved in the development of trade, as well as financial and economic relations occupied a special position.

Kew words: *relation, Central Asia, India, financial and economic, trade, trader.*

Сведения об авторах: Хотамов Намоз Басарович - доктор исторических наук, главный научный сотрудник отделом новейшей истории Института истории, археологии и этнографии имени Ахмади Дониш Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. Телефон: (+3772) 21-20-93, (+992) 918-21-55-36 (мобильный). Электронная почта: namoz.hotamov@mail.ru.

Абдураззоков Шухратджон Рузибоевич - аспирант Института истории, археологии и этнографии имени Ахмади Дониш Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: (+992) 501252525. Электронная почта: abdurazzokov.2020@mail.ru.

Information about the authors: Namoz Basarovitch Khotamov is a Doctor of Historical Sciences, the Chief Researcher of the Department of Modern History at the Institute of History, Archaeology, and Ethnography named after Ahmad Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 33. Phone: (+3772) 21-20-93, (+992) 918-21-55-36 (mobile). E-mail: namoz.hotamov@mail.ru.

Shukhratjon Ruziboevich Abdurazzokov is a postgraduate student at the Institute of History, Archaeology, and Ethnography named after Ahmad Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992) 501252525. E-mail: abdurazzokov.2020@mail.ru.

ТАЪРИХНИГОРӢ ВА МАЪХАЗШИНОСӢ - ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ - HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY

УДК 737.3 (55) (082. 2)

ТАҲҚИҚИ СИККАҲОИ СОМОНӢ ДАР ЭРОН¹

ШАРИФЗОДА А.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ

Дар асри X вилоятҳои шарқии Эрони имрӯза (ЦИЭ) ба қаламрави давлати Сомониён ворид мешуданд ва ду маркази асосии сикказании Сомониён – шаҳрҳои Нишопур ва Муҳаммадия дар ҳамин ҳудуд ҷойгир буда, бахши муҳимми сикказанӣ ва муомилоти пулии Сомониён ба ҳисоб мераванд. То имрӯз доир ба сиккаҳои сомони дар Эрон ёфтшуда таҳқиқоти фарогири алоҳида анҷом наёфта ва асари ҷудогона ҳам рӯйи ҷопро надидааст. Аммо ин маъноӣ онро надорад, ки дар Эрон сиккаҳои сомонӣ таҳқиқ нашудаанд. Мақолаи мазкур фарогири муҳтасари ҷигунагии таҳқиқи сиккаҳои сомонӣ дар Эрон мебошад.

Аз ҳудуди Эрон ба таври тасодуфӣ ва дар рафти қовишҳои бостоншиносӣ миқдори муайяни сиккаҳои сомонӣ кашф шудаанд. Ҷунҷунҷи соли 1991 тасодуфан аз шаҳри Рай як ганҷинаи қалони сиккаҳои қуфӣ кашф мешавад. Қашфи ин ганҷина ба таҳқиқи сиккаҳои сомонӣ дар Эрон тақдирӣ ҷиддӣ медиҳад. Ганҷинаи мазкурро қатбақатбақ ва сиккақатбақ машҳур Абдуллоҳи Қучонӣ таҳқиқ намуда, соли 2004 натиҷаи таҳқиқи он бо номи «Ганҷинаи сиккаҳои Нишопур мақшуфа дар Рай» ба ҷоп мерасад [1]. Муаллиф дар пешгуфтори китобаш доир ба ҷигунагии қашфи ин ганҷина иттилоъ медиҳад. Тибқи навиштаи ӯ барои анҷоми қорҳои сохтмонӣ ҳоки ҳавлии Пажӯҳишгоҳи Шаҳид Раҷоии шаҳри Рай бо хоҳиши шаҳрдорӣ ба боғи Дайламон интиқол меёбад. Шаҳрвандони дар боғ буда ҳангоми ба боғ рехтани ҳоки ҳавлии пажӯҳишгоҳ сиккаҳои тиллоиро мушоҳида намуда, онҳоро аз худ менамоянд. Аз ин ҳодиса роҳбарияти Созмони мероси фарҳангии Техрон огоҳ шуда, ду масъули худро ба боғи Дайламон сафарбар менамояд ва онҳо ба зудӣ аз ҳоки ба боғ кӯчондашуда 244 динор ва ду фалсро ёфта, ба Техрон интиқол медиҳанд. Дар як вақт мақомоти дахлдор дар як муддати кӯтоҳ аз шаҳрвандони сиккаҳои ин ганҷинаро азхудқарда 1700 сиккаи тиллоӣ дигарро қамъоварӣ қарда, онҳоро ба мувозинаи Бонки марказии Техрон ворид менамоянд. Инчунин масъулини амниятӣ боз 248 динори ин ганҷинаро аз қочқчиёни осори таърихӣ гирифта, ба ихтиёри Созмони мероси таърихӣ Техрон месупоранд. Мутаассифона, 300 динори ин ганҷина тавассути тиллофурӯше харидорӣ ва сипас гудохта шуда, ба шимш (слитка) табдил дода мешаванд. Дар умум, тибқи навиштаи А. Қучонӣ 2202 адад сиккаи ин ганҷина қамъоварӣ мешаванд, ки 1800 сиккаи он дар заробхонаи шаҳри Нишопур зарб шудаанд [1,4]. Дар таркиби ин ганҷина сиккаҳои умавӣ, аббосӣ, сомонӣ, олибӯя, фотимӣ, илоқхонӣ, Расулиёни Яман, ғазнавӣ, салҷуқӣ ва хоразмшоҳӣ мавҷуд будааст.

¹ Мақола дар асоси лонҷан «Таърихи илм ва техникаи халқи тоҷик аз давран қадим то замони ҳозира», рақами қайди давлатӣ 0121ТJ1273 навишта шудааст.

А. Кучонӣ ганчинаи Райро таҳқиқ намуда, дар асари зикршудааш сиккаҳои амирони Сомонӣ, аз ҷумла, 4 динори Аҳмад ибни Исмоил, 78 динори Насри II ибни Аҳмад, 66 динори Нуҳи II ибни Наср, 26 динори Абдулмалик ибни Нуҳ, 12 динори Мансури I ибни Нуҳ, 2 сиккаи Нуҳи III ибни Мансур ва аз ҳокимони сомонӣ 21 динори ал-Валӣ Муҳаммад ҳамчун коргузори Мансур ибни Нуҳ, 27 динори ал-Валӣ Муҳаммад ҳамчун коргузори Нуҳ ибни Мансур, 33 динори Ҳисомуддавла Тош, 1 динори Абулҳасан Фоиқ, 8 динори Абуалӣ ибни Симчур, 1 динори Сабуктегин, 5 динори Абулфаворис Бектузун, 12 динори Маҳмуди Ғазнавиро ҷоп кардааст [1, 272-370]. Равиши таҳқиқи А. Кучонӣ чунин аст, ки ӯ дар аввал доир ба зиндагӣ ва давлатдории амирон ва ҳокимони Сомонӣ бо таъя ба ахбори сарчашмаҳои хаттӣ ва маводи сиккашиносӣ иттилои мушаххас дода, сипас, ахбори ин ду сарчашмаи муҳимро бо ҳам муқоиса менамояд. Чунончи Ибни Касир санаи ғавти Насри II ибни Аҳмадро соли 301 ҳ.қ./922 зикр кардааст, дар ҳоле ки ин сана соли ба тахт нишастани Насри II мебошад [1, 17]. Дар ҷойи дигар ӯ бо баррасии динорҳои Нуҳ ибни Наср ибни Аҳмад боз як иштибоҳи Ибни Касирро ошкор кардааст. Ӯ менависад, ки Ибни Касир «сухани аҷиб» гуфтааст ва тибқи навиштаи Ибни Касир Абуалӣ ибни Сино амири Сомонӣ Нуҳи II ибни Насро табобат карда, ба ивазаш ба китобхонаи машҳури Сомониён роҳ ёфт ва ҳатто мудире он таъйин гардид [1, 20]. Дар асл ин хабарии Ибни Касир асоси воқеи надорад. Зеро Нуҳ ибни Наср соли 343 ҳ.қ./964 ғавтид ва Ибни Сино бошад соли 980 ба дунё омадааст. Нақли Нуҳ ибни Мансурро табобат кардани Ибни Сино аз рисолаи «Саргузашт» машҳур аст. Ин нуктаро академикҳои маъруф Б. Ғафуров, Н. Неъматов ва дигарон борҳо ёдрас кардаанд [3, 384], [4, 207]. Муҳаққиқи амриқой Ф.С. Старр дар китоби машҳураш - «Маърифати гумшуда. Асри тиллоии Осиёи Марказӣ аз истилои араб то Темурланг» доир ба ин ҳодиса амири сомонӣ - Нуҳро ном мебарад, аммо кадом Нуҳ будани ӯро аниқ накардааст [2, 300].

А. Кучонӣ дар баробари хондан ва таҳлили катибаҳои ҳар як динори сомонӣ вазну қутри онро аниқ намуда, дар таърихи сиккашиносии сомонӣ нахустин шуда зикр гардидани номи қолибсозони сиккаҳоро ошкор менамояд ва ин мавзӯро дар боби алоҳида муфассал бо овардани акси катибаҳои сиккаҳо шарҳ медиҳад. Ӯ дар баррасии ин мавзӯ танҳо ба сиккаҳои сомонӣ ва сиккаҳои Ганчинаи Рай маҳдуд намегардад. Чунончи вай сиккаҳои сомони китобхона ва осорхонаи ба номи Малики Эронро таҳқиқ намуда, аз байни сиккаҳои ин осорхона ду фалси нодирро муайян менамояд, ки яке аз онҳо соли 358 ҳ.қ./969 дар Фарғона бо амри Аҳмад ибни Мансур зарб шуда, дар катибаи он номи зарроб - Абунаср ва дар фалси зарби ҳамин соли Бухоро номи масъули зарби сикка Абубакр ал-Муҳаррич зикр шудаанд [1, 171]. Кашфи номи зарроб дар сиккаҳои сомонӣ як кашфиёти ҷузъӣ, вале муҳим ба ҳисоб мераванд. Ин ҷо бояд қайд намоям, ки «ал-Муҳаррич»-ро олими дигари эронӣ Боғбедӣ, ал-Муҳаззиҷ хондааст ва он ба назари мо саҳеҳтар мебошад [5, 347-348].

Дигар вижагии таҳқиқи А. Кучонӣ ин аст, ки ӯ динорҳоеро, ки дар катибаҳои онҳо номи ғулому ғулумзодагонии пешини турк ва фармонравоёни пасони Сомонӣ, мисли Тош, Фоиқ, Бектузун ва дигарон зикр шудаанд, на ба амири Сомонӣ, балки ба ҳокимони мазкур мутааллиқ медонад. Ба ин навиштаҳои А. Кучонӣ метавон илова намуд, ки зикри ҳокимони турктабор дар дираму динорҳои сомонӣ далели

котеи иқтидори рӯзафзуни онҳо ва баръакс гувоҳи сустшавии иқтидори давлати Сомониён мебошад. Кор то чое мерасад, ки баъзе ҳокимон номи амирони Сомони-ро дар сиккаҳояшон зикр накарда, худро маволии халифа эълон менамоянд.

А. Қучонӣ теъдоди умумии сиккаҳои сомони ин ганчинаро дар китоби «Ганчинаи сиккаҳои Нишопур макшӯфа дар Рай» зикр накардааст. Аммо ӯ дигар мавзӯҳои муҳимми сиккашиносӣ, аз ҷумла масъалаҳои марбути рӯй ва пушти сикка, арзиши онҳо, ҳарфҳои рамз дар сиккаҳо, тақсимбандии ҷаҳон тибқи иттилои сиккаҳо, сиккаҳои қароза (буридашуда), хаффоф, сабук ва пайвандро баррасӣ ва натиҷагирии амиқ менамояд. Қадимтарин сиккаи сомони муайянкардаи А. Қучонӣ фалси сомони зарби соли 191 ҳ.к. мебошад, ки дар он номи Нух зикр шудааст [1, 42].

Бо ҷопи асари мазкур таҳқиқи Ганчинаи Рай аз ҷониби А. Қучонӣ анҷом намеёбад. Ҷунончи соли 1999 дар китоби дастаҷамъии «Номаи Оли Сомон» мақолаи ӯ «Иқтидори Сомониён дар баробари хулафои Аббосӣ» ҷоп мешавад ва муаллиф дар ин мақолааш доир ба Ганчинаи Рай иттилои нав дода, баъзе мавзӯҳо, аз ҷумла сабаби дар сиккаҳои сомонӣ ба ҷойи халифаи Аббосии дар курсӣ буда, зикр шудани халифаи аз мансаб барканоршуда ё фавтидаро шарҳ медиҳад. Дар ин мақола муаллиф теъдоди сиккаҳои Ганчинаи Райро 2500 адад мегӯяд. А. Қучонӣ менависад, ки ҷун иқтидори Оли Бӯя пурзӯр шуда буд, бинобар ин ҳар гоҳ мехостанд як халифаи аббосиро барканор карда, ба ҷояш аббосии дигарро ба курсии хилофат мешинонданд. Ҷунончи Оли Бӯя соли 334 ҳ.к./ ал-Мутеъ Лиллохро ба ҷои халифа Мустақфӣ Биллоҳ, соли 363 ҳ.к. ал-Тоъеъ Лиллохро ба ҷои ал-Мутеъ Лиллоҳ, соли 381 ҳ.к. ал-Қодир Биллохро ба ҷойи ал-Мутеъ Лиллоҳ иваз намуданд. Ин амали Оли Бӯя эътирози Сомониёнро ба вучуд меорад. Ӯ дар ин мақолааш менигорад, ки дар Ганчинаи Рай 27 динори Нух ибни Насри II ва Абдулмалик ибни Нух, 9 динори Мансур ибни Нух ва Нух ибни Мансур мавҷуданд ва дар ин сиккаҳои сомонӣ ба ҷойи халифаи ҳукмрон халифаи барканоршудаи Аббосӣ зикр шудааст. Яъне ҳарчанд ки амирони Оли Бӯя халифаҳоро барканор мекарданд, Сомониён номи ин халифаҳои барканоршударо аз сиккаҳояшон барнамедош-танд. Ин ҳол на нишонаи эҳтироми Сомониён ба халифаи барканоршуда, балки эътироз ба сиёсати Оли Бӯя ва ё эътироз бар халифаи нав мебошад.

Дар солҳои 344 ҳ.к. ва 345 ҳ.к. Абдулмалик ибни Нух аз сиккаҳояш номи халифа ал-Мустақфиро бардошт ва ал-Мутиъ Лиллохро ҳам зикр накард. Аммо дертар Абдулмалик ибни Нух дар сиккаҳои соли 345 номи ал-Мутиъ Лиллохро зикр мекунад, ба зудӣ бо фармони халифа ба фармонравоеӣ атроф нома фиристода, онҳоро аз ин иқдоми амири Сомонӣ хабардор месозанд. А. Қучонӣ дар ҷойи дигар менависад, ки «пас аз исрори Сомониён бар зикри номи Ал-Мустақфӣ Биллоҳ рӯйи сикка баъд аз халъ, ҳуккоми Оли Бӯя дар соли 343 ҳ.к. ал-Мутиъ Лиллохро аз хилофат халъ ва ба ҷойи ӯ ат-Тоъиъ Лиллохро бар маснади хилофат нишонданд ва масъалаи қаблӣ як бори дигар такрор шуд ва Сомониён аз зикри номи ат-Тоъиъ Лиллоҳ ба унвони халифа рӯйи сикка имтиноъ карданд. Ал-Мутеъ Лиллоҳ соли 344 ҳ.к. фавт шуд, аммо Сомониён пас аз фавти ӯ низ ба зикри номи ӯ бар сиккаҳо идома доданд» [6, 205]. Ин амалкарди Сомониён ба фармонравоеӣ сулолаҳои дигар, аз ҷумла баъзе ҳокимони Оли Бӯя таъсир мерасонад ва онҳо дар баъзе ҳолатҳо дар сиккаҳояшон халифаи барканоршударо зикр менамоянд [6, 207].

Ҳасанризои Боғбедӣ аз олимони дигари Эрон аст, ки саҳми ӯ дар таҳқиқи сиккаҳои сомонӣ басо ҳам назаррас мебошад. Соли 2014 китоби пураарзиши ӯ бо номи «Сиккаҳои Эрон дар давраи исломӣ аз оғоз то баромадани Салҷуқиён» ба нашр расид. Муаллиф бобҳои 9 ва 10-и ин китобро ба сиккаҳои сомонӣ ва ҳокимони замони Сомониён бахшидааст [5, 269-463]. Дар аввал Боғбедӣ хостгоҳ ва таърихи сиёсии Сомониёро мавриди баррасӣ қарор дода, онҳоро бозмондагони фармонравоеи зурдуштӣ гуфта, Сомонхудодро аз табори Бахроми Чубина медонад [5, 269]. Ӯ ҳам баъди зикри мухтасари таърихи сиёсӣ доир ба ҳар як амири Сомонӣ иттилоъ дода, мисли А. Кучонӣ ҳамон вижагии сикказании Сомониён, ки дар сиккаҳояшон номи халифаи барканоршуда ё фавтидаро зикр мекарданд, таҳлил намуда, менависад, ки «ин амрро бояд муҳолифати Сомониён бо Оли Бӯя донист [5, 271].

Боғбедӣ динор ва дирҳамҳои давраи аввали ҳукмронии Наср ва Исмоил ибни Аҳмадро (то соли 281-ро), ки дар Шош ва Самарқанд зарб шудаанд, бо сабаби дар онҳо зикр нашудани номи амири Сомонӣ сиккаҳоро аббосӣ медонад. Ӯ менависад, ки дар динору дирҳамҳо номи амири Сомонӣ ҳамчун омили халифаи Аббосӣ бе ҳеҷ лақабе дар паҳлуи халифа навишта мешавад, аммо дар фалсҳо Сомониён худро «амир» ва «малик» номидаанд, ки ин аз мустақилияти онҳо гувоҳӣ медиҳад [5, 273]. Вай иёри сиккаҳои сомониро ҳам баррасӣ менамояд ва ба ин мавзӯ аҳаммияти чиддӣ медиҳад ва зарробхонаҳои Бухоро, Самарқанд, Шош, Нишопур ва Ҳиротро зарробхонаҳои аслии Сомониён медонад. Аммо ӯ фаъолияти зарробхонаҳоро яксон намебинад ва таҳаввулоти кори онҳоро давра ба давра баррасӣ намуда, дар умум 63 зарробхонаи Сомониро ном мебарад. Баъд аз зарробхонаҳо ӯ вижагии хаттии катибаҳои сиккаҳоро таҳлил намуда, мавҷудияти ҳарфҳои куфӣ дарҳамтанидаи сиккаҳои сомониро таъкид менамояд. Ин таъкиди вай барои таҳқиқи таҳаввулоти хатти даврони Сомониён муҳим аст. Боғбедӣ зикр шудани номи зарробро дар сиккаҳои сомонӣ низ қайд кардааст. Як вижагии тавсифи сиккаҳои сомонӣ аз ҷониби Ӯ. Боғбедӣ ин аст, ки ӯ ба такрор омадани матни катибаи сиккаҳо нигоҳ накарда, матни катибаи ҳар як сиккаро пурра зикр менамояд. Аммо вазн ва қутри сиккаҳоро ёдрас намешавад. Чунончи ӯ дар ин асараш акс ва матни 6 фалси Нуҳи I ибни Асад (зарробхонаҳои Шош, Бинкас, Хучанд), 4 фалси Аҳмад ибни Асад (зарробхонаи Самарқанд), 7 фалси Яҳё ибни Асад (зарробхонаи Бинкас (Бинкат, Ш.А.) ва Шош), 10 фалси Насри I ибни Аҳмад (зарробхонаҳои Самарқанд ва Шош), 7 сиккаи Яъқуб ибни Аҳмад (зарби Бинкас ва Шош), 2 фалси Аҳмад ибни Ҳасан ибни Насри I (зарби Хучанд), 3 фалси Нуҳи II ибни Асад (Шошу Хучанд), 5 динор, 11 дирҳам ва 11 фалси Исмоил ибни Аҳмад (Андароба, Самарқанд, Шош, Балх, Нишопур, Бухоро, Усрушана), 5 динор ва 14 фалси Аҳмад ибни Исмоил (Андароба, Нишопур, Маъдин, Самарқанд, Шош, Биёр, Марв, Банҷхир), 35 динор, 56 дирҳам ва 30 фалси Насри II ибни Аҳмад (Самарқанд, Шош, Нишопур, Муҳаммадия, Гургон, Қазвин, Омул, Шош, Марв, Андароба, Балх, Хуттал, Маъдин, Бадахшон, Фарвон, Бухоро, Ахсикат, Фарғона, Хучанд, Илок, Пороб, Узканд, Навкаси Илок, Фарох) 16 динор, 34 дирҳам ва 26 фалси Нух ибни Наср (Муҳаммадия, Сова, Қазвин, Нишопур, Кум, Омул, Балх, Шош, Самарқанд, Маъдин, Бухоро, Ҳирот, Фарғона, Навкаси Илок, Насробод), 9 динор, 17 дирам ва 13 фалси Абдулмалики I ибни Нух (Бухоро, Нишопур, Омул, Самарқанд, Ҳирот, Балх, Шош, Маъдин, Насробод, Хуканд, Қуббо), 14 динор, 35 дирҳам ва 42 фалси Мансури I ибни Нух (Нишопур,

Ҳирот, Самарқанд, Бухоро, Шош, Омул, Балх, Рошт, Бадахшон, Кураи Бадахшон, Маъдин, Фарғона, Ахсикас, Қуббо, Чағониён, Насробод), 23 динар, 44 дирҳам ва 41 фалси Нӯҳи III ибни Мансур (Бухоро, Нишопур, Ҳирот, Бухоро, Балх, Шош, Самарқанд, Валволич, Тойикон, Хуттал, Фарғона, Фарвон, Ҳирот, Узканд, Хучанд), 3 динар, 1 дирҳам ва 4 фалси Мансури II ибни Нух (Нишопур, Ҳирот, Бухоро), 3 динар ва 3 фалси Абдулмалики II ибни Нух (Нишопур, Бухоро), 3 динар ва 3 фалси Исмоили II ибни Нух (Нишопур ва Бухоро) дар умум 541 сиккаи сомониро таҳқиқ намуда, гоҳе матни катибаи онҳоро тавзеҳ медиҳад [5, 279-374]. Боғбедӣ акси сиккаҳоро дар тарафи рости варақ ва матни катибаҳои онҳоро дар тарафи чап ҷо намуда, матни тавзеҳоти зеро акси сикка навиштааст. Ӯ Бинкатро Бинкас ва Ахсикатро Ахсикас донистааст. Ин тарзи тавсифи сикка, ки Ӯ. Боғбедӣ дар асари мазкураш ба кор бурдааст, аз равиши тавсифи сиккашиносони классик ба мисли Д.Х. Френ [6], П. Савелев [7], В. Григорев [8], Б. Тизенхаузен [9], А. Марков [10] фарқ мекунад.

Равиши дигари таҳқиқоти Ӯ. Боғбедӣ дар таҳқиқи сиккаҳои сомонӣ ин аст, ки ӯ сиккаҳои ҳокимони маҳаллӣ ва муддаиёни ҳокимияти даврони Сомониён, аз қабилҳои Абудовудиён, Сомониёни Ахсикат, Соҷиён (дар Озорбойҷон ва Арманистон, ки ниёшон аз Мовароуннаҳр буд), Афшини Усрушана, Африғиёни Хоразм, дирҳамҳои тақлидии аврупоиён, амирони Мултон, Исҳоқ ибни Аҳмад, Саълукиёни Муҳаммадия, Аҳмад ибни Саҳл, Маттиён дар Испичоб, Лайлӣ ибни Нуъмони Дайламӣ, Яҳё ибни Аҳмади Сомонӣ, Илёсиёни Кирмон, тарафдорони Сомониён дар баробари Зиёриён, Солориёни Дайлам, Муҳтоҷиён ё Оли Муҳтоҷ, Чуландиён, Чустониёни Дайлам, амирони Буст, Алӣ ибни Кома дар Муҳаммадия, Ҷаъфариёни Гурҷистон, Раводиён дар Озорбойҷон, ҳокимони Андароба ва Панҷхир, Маъмуниён дар Гургон, Ҳаббориён дар Синд, Ҳошимиёни Дарбанд, хонадони Ҳасанавия дар ғарби Эрон, Шадлодиён дар Арманистон, Симҷуриёни Давотиро бо тартиби солшуморӣ баррасӣ намуда, дар асари зикршудааш онҳоро ба таври алоҳида баъд аз сиккаҳои сомонӣ ҷо намудааст. Аз ин ҷост, ки боби марбути ин асар «Сиккаҳои ҳокимони маҳаллӣ ва муддаиёни ҳукумат дар давраи Сомонӣ» ном дорад [5, 375-461].

Соли 1377 ҳ.ш. китоби «Дору-з-зарбҳои Эрон дар давраи исломӣ», ки онро олими эронӣ А. Ақилӣ таълиф карда буд, ба ҷоп мерасад. Муаллиф дар ин асараш доир ба 563 сиккаҳонаҳои исломии Эрон бо истифода аз осори ҷуғрофӣ ва маводи сиккашиносӣ иттилоъ медиҳад, ки аз ин теъдоди 55 сиккаҳонаҳо ба Сомониён мутааллиқанд [12].

Дар ҳамин сол асари олими шинохта Абулҳусайни Заринкуб бо номи «Таърихи мардуми Эрон аз поёни Сосониён то поёни Оли Бӯя» ба ҷоп мерасад ва муаллиф дар ин китобаш сикказаниҳои Сомониёнро баррасӣ намекунад ва танҳо таърихи сиёсӣ онҳоро хеле хуб инъикос карда, аз анҷоми сикказаниҳои Сомониён ва бардошташудани номи онҳо аз хутбаи намози одина баъди тақсимшудани қаламравашон байни Қарахониён ва Ғазнавиён хеле мухтасар сухан мегӯяд [13,229].

Ҷаводи Ҳиравӣ дар асари хеш – «Эрон дар замони Сомониён. Таърихи Сомониён аз оғоз то салтанати Насри дувум»-ро, ки соли 1372 ҳ.ш. ҷоп шуда буд, «аввалин таҳқиқи ҷомеъ дар мавриди хонадони Сомонӣ дар забони форсӣ» медонад [14]. Асари мазкур соли 1998 бо ибтиқори профессор С. Сулаймонӣ ба хатти сирилик

баргардон ва чоп мешавад [15]. Муаллиф заминаҳои ривочи сикказании Сомониёнро дар чойгиршавии онҳо дар «роҳҳои иқтисодӣ ва сиёсии Шарқ ва Ғарб» дида, дар ин асараш менависад, ки «фаъолияти зарби сикка бидуни иттилои халифаи Бағдод набудааст. Ӯ аз ҳафт сиккаи сомонӣ дар Осорхонаи Остони Қудси Ризавӣ ва Осорхонаи Эрмитажи давлатии Русия ёдрас шуда, ривочи сикказании Сомониёнро ба Исмоили Сомонӣ марбут медонад ва дар ин мавзӯ иттилои кам доштани худро таъкид карда, умедвор мешавад, ки ин мавзӯ дар оянда бештар таҳқиқ мегардад [15,127-129].

Соли 1382 ҳ.ш. асари дигари ин олим – «Таърихи Сомониён. Асри тиллоии Эрон баъд аз ислом» рӯйи чоп меояд ва муаллиф дар ин асар аз иҷтиноби амирони сомонӣ аз зикри лақаб бар сиккаҳояшон таъкид карда, ин амалро «намунаи бебадал дар таърихи сиёсии Эрон ва ҳаёти иҷтимоии мардуми ин марзу бум» эълон доштааст, ки ин хулосаи ӯ дуруст намебошад [14,72]. Зеро баъзе амирони Сомонӣ дар сиккаҳояшон алқоби хешро дарҷ менамуданд. Аммо Ҷ. Ҷиравӣ зикр нашудани номи халифаҳои Аббосиро дар сиккаҳои сомонӣ натиҷаи рақобати Сомониён бо Оли Бӯя медонад, ки ин хулосаи ӯ дуруст аст [14,97].

М. Ҷамолзода, ки таърихи равобитаи байни Эрон ва русҳоро таҳқиқ кардааст, пайдо шудани ояти 40-и сураи Ҷаҷро дар катибаҳои сиккаҳои давраи Сомонӣ ба ҳучуми русҳо ва қатлу ғоратгарии русҳо дар ҳудуди Эрон марбут медонад [16,21]. Аз олимони Эрон М. Ночӣ аз ҳама бештар таъриху фарҳанги замони Сомониёнро дар китоби «Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён» ба таври ҷомеъ таҳқиқ ва чоп намуда, дар фасли панҷуми ин асар, ки «Зиндагии иқтисодӣ» ном дорад, муносибатҳои тичоратӣ ва пулии Сомониёнро баррасӣ намудааст. Муаллиф дар таҳқиқи сикказании Сомониён асарҳои Наршаҳӣ, Истаҳрӣ, Ибни Фазлон, Ибни Хурдодбех, Ибни Ҳавқал, Мақдисӣ, Берунӣ, Ибни Фақеҳ, «Худудул-олам»-ро ҳамчун сарчашмаҳои асосӣ истифода кардааст ва ин бартарии таҳқиқоти М. Ночӣ мебошад [17, 603] Аммо ин дар таҳқиқи сиккаҳои Сомониён навгонии илмӣ нест. Зеро ҳануз дар нимаи аввали асри XIX олимони Русия, ба вижа Х.Д. Френ (1782-1851) ин мавзӯро таҳқиқ ва баррасӣ карда буданд. Инчунин ӯ сиккаҳои мусайябӣ, ғитрифӣ ва муҳаммадиҳо зарби даврони Сомонӣ доништа, тасаввур кардааст, ки сиккаи ғитрифӣ дар ҳақиқат сиёҳранг аст [17,603]. Гап сари ин аст, ки ин навъи сикка сиёҳ набуд ва ин номро олимони шуравӣ бо сабаби паст будани иёри фулузаш бар ин навъи сикка гузошта буданд. Костагии ҷиддии кори М. Ночӣ дар таҳқиқи ин мавзӯ ҳамин аст, ки осори илмии сиккашиносони Аврупо, Амрико, Русия ва Осиёи Миёнаро дар таҳқиқи сикказании Сомониён истифода накардааст. Иловатан ӯ дар тавсифи матни катибаҳои сиккаҳои сомонӣ ба иштибоҳи ҷиддӣ роҳ додааст [17, 611]. Ба ин нигоҳ накарда, аз таҳқиқи асари мазкури М. Ночӣ маълум мешавад, ки ӯ бо истифода аз сарчашмаҳои муътабарӣ хаттӣ масъалаҳои муносибатҳои тичоратӣ ва пулии Сомониёнро нисбат ба аксари олимони Эрон бештар таҳқиқ кардааст.

Соли 2019 сомонишиноси эронӣ Ҷ. Ҷиравӣ доир ба сомонишиносии Тоҷикистон дар давраи шуравӣ ва истиқлол мақолаи муфассали интиқодиро бо номи «Вокӯбии рӯйкарди таърихпаҷухони муосири Тоҷикистон ба ҳукумати Сомониён» ба чоп мерасонад. Муаллиф сабабҳои рӯ овардани олимони тоҷикро ба таъриху фарҳанги замони Сомониён аз маҳрумиятҳои таърихӣ, ҳувиятҷӯӣ, ҳувиятсозӣ ва

бегонаситезии тоҷикон доништа, дар баробари ин беҳабарии ҳешро аз таҳқиқи сиккаҳои сомони дар Тоҷикистон ошкор месозад [18].

Солҳои охир дар сиккашиносии сомони Эрон пешрави беҳтаре ба назар мерасад ва баъзе муҳаққиқони эронӣ ба таҳқиқи мавзӯҳои мушаххаси марбут ба сикказании Сомониён рӯ оварданд [19], [20]. Аммо ин таҳқиқоти онҳо падидаи нав набуда, масъалаҳои баррасинамудаи онҳо дар сиккашиносӣ кайҳо ҳалли худро ёфтааст.

Доир ба феҳристсозии сиккаҳои сомони дар Эрон ва наشري онҳо мо иттилои мушаххасе надорем. Аммо маълум аст, ки дар осорхонаҳои Эрон, ба хусус дар осорхонаҳои соҳавӣ теъдоди муайян ва муҳимми сиккаҳои сомони ҷамъоварӣ шудаанд ва бисёр зарур аст, ки онҳо бештар таҳқиқ ва нашру муаррифи гарданд.

Аз таҳқиқи мавзӯи мақолаи мазкур вобаста ба адабиёти дастрасшуда маълум шуд, ки дар Эрон таҳқиқи сиккаҳои сомони нисбат ба Аврупо, Русия ва Осиёи Миёна дертар оғоз шудааст. Дар Эрон аз ҳама бештар ва беҳтар дар ин самт А. Кучонӣ ва Ҳ. Боғбедӣ саҳми бориз гузоштаанд. Ин олимони машҳур сиккаҳоро ҳамчун сиккашинос ҳудашон бевосита таҳқиқ намуданд. Осори М. Ночӣ доир ба сиккаҳо ва сикказани Сомониён аз нигоҳи муаллифи ин мақола бештар тавсифӣ буда, дар он таҳлили илмӣ камтар ба назар мерасад. Олими сомонишиносии эронӣ Ҷ. Ҳиравӣ бошад ба масъалаҳои сикказании Сомониён камтар тавачҷуҳ намудааст. Аз таҳқиқи адабиёти дастраси илмӣ маълум шуд, ки дар сиккашиносии Эрон ба масъалаҳои метрологӣ ва топографии сиккаҳои сомони аҳамият дода намешавад.

АДАБИЁТ

1. Кучонӣ Абдуллоҳ. Ганҷинаи сиккаҳои Нишопур мақшуфа дар Рай. -Техрон, 1383, – 450 с.
2. Старр С.Ф. Маърифати гумшуда. Асри тиллоии Осиёи Марказӣ аз истилои араб то Темурланг //Тарҷумаи А. Мамадназаров. – Душанбе, 2018, – 692 с.
3. Гафуров Б. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. -Москва, 1972, – 425 с.
4. Неъматов Н. Давлати Сомониён//Тарҷумаи Валиев А. – Душанбе, 1980, – 204 с.
5. Боғбедӣ Ҳ. Сиккаҳои Эрон дар давраи исломӣ аз оғоз то баромадани Салҷуқиён, – Техрон, 1393 х.ш. – 745 с.
6. Кучонӣ Абдуллоҳ. Иқтидори Сомониён дар баробари ҳулафои аббосӣ//Номаи Оли Сомон. Мачмуаи мақолот. Бо кӯшиши А. Шердӯст ва Қ. Сулаймонӣ, – Техрон, 1378/ С. 201- 218.
7. Fraehn Ch. M. Recensio numorum muhammedanorum Academiae imp. scient. inter prima Academiae imp. saecularia edita-Petropoli. – Petropoli, 1826 - 743 с.
8. П. Савелев. Савельев П. Топография кладовъ съ восточными монетами и изделиями VII, VIII, IX, X и XI века, въ России и При-Балтийскихъ странахъ, объясненная историческими свидетельствами о торговле северо-востока Европы въ эпоху основания и утверждения Русскаго государства. – Санкт-Петербургъ, 1846. -180 с.
9. Григорьев В.В. О куфическихъ монетахъ находимыхъ въ России и Прибалтийскихъ странахъ, какъ источника для древнейшей отечественной истории/ Туркестанский сборникъ. Собрание сочинений о Туркестанскомъ крае вообще и сопредельныхъ съ нимъ странъ Средней Азии. Составляемый В.И. Межовымъ - Санктпетербургъ. 1878. Томъ 119. -С.107-169.
10. Тизенгаузен В. О саманидских монетах /В. Тизенгаузен//Труды восточного отделения Императорского археологического общества. Часть первая. – Санкт - Петербург, 185г. - 520 с.
11. Марков А.К. Инвентарный каталог мусульманских монет Имп. Эрмитажа. - Санкт-Петербург, 1896, - 879 с.
12. Ақилӣ А. Дору-з-зарбҳои Эрон дар давраи исломӣ, – Техрон, 1377 х.ш. - 520 с.
13. А. Заринқӯб. Таърихи мардуми Эрон аз поёни Сосониён то поёни Оли Бӯя, -Техрон, 1377 х.ш. – 605 с.
14. Ҳиравӣ Ҷ. Таърихи Сомониён. Асри тиллоии Эрони баъд аз ислом, -Техрон, 1382 х.ш. - 536 с.

15. Ҳиравӣ Ҷ. Эрон дар замони Сомониён. Таърихи Сомониён аз оғоз то салтанати Насри дувум – Душанбе, 1998, – 176 с.
16. Ҷамолзода М. Таърихи равобити рус ва Эрон, -Техрон, 1358 ҳ.ш. – 249 с.
17. Ночӣ М. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён//баргардон ва тасҳеҳи Л. Бойматов, – Душанбе, 2011, –1212 с.
18. Ҳиравӣ Ҷ. Воқоии рӯйкарди таърихпаҷухони муосири Тоҷикистон ба ҳукумати Сомониён// Таърих-нигарӣ ва таърихнигорӣ, –Техрон, №24, 1398 ҳ.ш. - С. 257-279.
19. 1398 Ройгонӣ И., Саодатмеҳр М. Паҷуҳише дар сиккаҳои шохис аз Наср ибни Аҳмади Сомонӣ (зарбшуда ба соли 301 қ. Дар Самарқанд) бо хонише нав аз таърихи сиёсии он давра// Паҷуҳишҳои улуми таърихӣ, -Техрон, №1, 1398 ҳ.ш. С.73-92.
20. Саодатмеҳр М., Андарӯзӣ Ҳ., Ҳошимӣ Ҳ., Ачвзӣ З. Оғози аморати Исҳоқ ибни Аҳмади Сомонӣ (301 х.к.) дар Самарқанд бо истинод бар шавоҳиди сиккашиносӣ//Паҷуҳишҳои бостоншиносии Эрон, -Техрон, №27, 1399 ҳ.ш. С. 173-188.

ТАҲҚИҚИ СИККАҲОИ СОМОНӢ ДАР ЭРОН

Мақолаи мазкур фарогири мухтасари таҳқиқи сиккаҳои сомонӣ дар Эрон мебошад. Муаллиф муайян кардааст, ки дар таҳқиқи сиккаҳои сомонӣ дар Эрон аз ҳама бештар ва беҳтар Абдуллоҳ Қучонӣ ва Ҳасанризои Богбедӣ саҳм гузоштаанд. М. Ночӣ бевосита сиккаҳои сомониرو таҳқиқ накарда, итгиллои сарчашмаҳои хаттӣ ва баъзе адабиёти илмиро доир ба муомилоти пулии Сомониён таҳлил кардааст. Олими сомонишиносии эронӣ Ҷ. Ҳиравӣ дар таҳқиқоти худ ба сиккаҳои сомонӣ камтар таваҷҷуҳ кардааст. Олимони эронӣ дар таҳқиқи сиккаҳои сомонӣ ба масъалаҳои метрологӣ ва топографии сиккаҳо аҳамият надидаанд. То имрӯз дар Эрон доир ба сиккаҳои сомонӣ асари ҷиддӣ ҷудоғона ҷоп нашудааст. Инчунин дар осорхонаҳои Эрон сиккаҳои сомонӣ ҷамъоварӣ шудаанд, аммо Феҳристи сиккаҳои сомониӣ Эрон то ҳол ҷоп нашудааст. Дар муқоиса бо Аврупо, Русия ва Осиёи Миёна сиккаҳои сомонӣ дар Эрон камтар таҳқиқ шудаанд.

Калидвожаҳо: *Сиккаҳои сомонӣ, ганҷинаи сомонӣ, муомилоти пулӣ, заррбхонаҳои сомонӣ, Эрон, А. Қучонӣ, Ҳ. Богбедӣ, А. Ақилӣ, М. Ночӣ, Ҷ. Ҳиравӣ, сарчашмаҳои хаттӣ, масъалаҳои метрологӣ ва топографӣ, Феҳристи сиккаҳо.*

ИЗУЧЕНИЕ САМАНИДСКИХ МОНЕТ В ИРАНЕ

Данная статья представляет собой итог исследования саманидских монет в современном Иране. Автор определил, что наибольший вклад в изучение саманидских монет в Иране внесли Абдулла Кучани и Хасанриза Богбеди, М. Ноджи непосредственно не исследовал саманидские монеты, а анализировал данные письменных источников и некоторую научную литературу о денежных обращениях Саманидов. Иранский саманидовед Дж. Хирави в своих исследованиях уделял меньше внимания саманидским монетам. Иранские ученые при изучении саманидских монет не уделяли внимания метрологическим и топографическим вопросам монет. На сегодняшний день в Иране о саманидских монетах не издано отдельный капитальный труд. В музеях Ирана собрано определенное количество саманидских монет, однако то сих пор сводный каталог саманидских монет Ирана не издан. По сравнению с Европой, Россией и Средней Азией, саманидские монеты в Иране менее исследованы.

Ключевые слова: *Саманидские монеты, саманидские клады, саманидские монетные дворы, Иран, А. Кучани, Х. Богбеди, А. Акили, М. Наджи, Дж. Хирави, письменные источники, метрологические и топографические вопросы, каталог монет.*

STUDY OF SAMANID COINS IN IRAN

This article represents the result of a study of Samanid coins in modern Iran. The author determined that the greatest contribution to the study of Samanid coins in Iran was made by Abdullah Kuchani and Hasanriza Boghbedi. M. Noji did not study the Samanid coins, but analyzed these written sources and some scientific literature about the Samanid money circulation. Iranian Samanid scholar J. Hiravi paid less attention to Samanid coins in his research. Iranian scientists, when studying somoni

coins, did not pay attention to metrological and topographical issues of coins. To date, no separate major work has been published in Iran on Samanid coins. A certain number of Samanid coins have been collected in Iranian museums, but a consolidated catalog of Samanid coins in Iran has not yet been published. Compared to Europe, Russia and Central Asia, Samanid coins in Iran are less studied.

Key words: *Samanid coins, Samanid treasures, Samanid mints, Iran, A. Kuchani, H. Boghbedi, A. Akili, M. Naji, J. Hiravi, written sources, metrological and topographical issues, coin catalog.*

Сведения об авторе: Абдували Шарифзода – кандидат исторических наук, заведующий отделом истории науки и техники Института истории, археологии и этнографии им А. Дониша НАНТ. Tel.: 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

Information about the author: **Abduvali Sharifzoda** - Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of History of Science and Technology of the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Tel: 900-55-75-75. E-mail: abduvali05@mail.ru

УДК 911.37 (5-17) "634"

ТАВСИФИ ҶУҒРОФИЁИ - ТАЪРИХИИ СИСТОН ДАР САРЧАШМАҶОИ ТАЪРИХӢ¹

САФАРЗОДА Н.Ш.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии
ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Систон номи сарзамини таърихист, ки ҳудуди он имрӯз вилоятҳои ҷанубу шарқии Эрон, ҷанубу ғарбии Афғонистон ва ҷанубу ғарбии Покистонро фаро гирифтааст.

Қуҳантарин номи ин сарзамин ба шакли «Ҳаитумант» дар Авасто [фаргарди 1, банди 14; 5, 30] дида мешавад. Дар лавҳҳо ва катибаҳои замони давлатҳои Аккад (ҳазораи 3 то милод) ва Элом (солҳои 2400–550 то мелод) ба шаклҳои «Заранго», «Серонко» ва дар катибаҳои шоҳ Дориюши аввал (522-486 то милод) дар Бесутун ба гунаи «Зарко» ва «Зарнако» хонда шудаанд [9:2, 1571, 1656; 5, 30-31].

Ҳама номҳои зикршуда ишора ба ҷуғрофиёи табиӣ макондоранд. Яъне вожаи Заранко ё Заранк аз паҳлавии «зрәя» реша гирифта, маънии дарё (бахр)-ро дорад ва ҳадаф аз он дарёчаи Зара (х) ё кӯли Ҳомун аст [18:1, 847].

Ба қавли баъзе донишмандон қавмҳои сақӣ дар давраи Ашкониён аз шимолу шарқи Эрон ба ҳудуди Систон ҳичрат карданд ва ба ҳамин сабаб ин сарзамин Сакистон ном гирифт [20, 11; 21, 185–186; 1, 82; 5, 32].

Аммо донишмандони эронӣ Мусавӣ Ҳочӣ ва Ризо Меҳрофарин бар ин назаранд, ки ҳузурӣ сақӣҳо дар Систон тибқи таҳқиқоти бостоншиносӣ таъйид нашудааст ва ба ҳамин сабаб аз номи Сакистон реша гирифтани Систонро наметавон пазируфт [22, 80–96].

Андешаи дигар ҳам вучуд дорад, ки Сакистон маънии хостгоҳи сарбозони шӯҷоъ ва ё нуруи низомиро дорад [9, 1656; 20, 153; 5, 32–34].

¹ Мақола дар асоси лоиҳаи «Таърихи халқи тоҷик (асри III-аввали асри XX), рақами кайди давлатии 0121TJ1211 навишта шудааст.

Аз давраи Хусрави Анӯшервон (531–579) қаламрави давлати Сосониён дар умум ба чаҳор баҳш – шимол, ҷануб, ғарб ва шарқ тақсим шуд ва баҳши шарқии он Хуросон ном гирифт. Систон баҳше аз Хуросон шуд, вале чун дар ҷануби Хуросон буд, ба номи Нимрӯз (яъне ҷануб) маъруф гардид. Дар сарчашмаҳои арабии замони баъди густариши ислом ин сарзамин бо номҳои «سجستان» – Сичистон, «سگستان» – Сагистон, «سکستان» – Сакистон ва дар манобеи форсӣ бештар ба шакли «سیستان» Систон ба ҷашм мерасад [7; 10; 11; 13; 14; 15; 16; 19].

Дар осори илмии донишмандони Тоҷикистон номи ин сарзамин ба шаклҳои Систон ва Систон навишта шудааст [3, 186-188; 4, 275-279], ки мо тариқи дувумро ба кор бурдем.

Бо вучуди он ки Систон ҳамчун зодгоҳи Рустами Дастон – паҳлавони миллии мардумони ориёӣ дар навиштаҳои асотирӣ бисёр васф мешавад, таҳқиқоти бостоншиносӣ қадимтарин осори тамаддунии ин сарзаминро марбути асри IV то милод маънидод кардаанд. Таҳқиқоти бостоншиносӣ дар қаламрави Систони таърихӣ асосан дар ҳудуди харобаҳои Шаҳри Сӯхта (тақрибан 60 километрии ҷанубу ғарби Зобули имрӯзӣ) сурат гирифтаанд. Осори дар пайи таҳқиқот ёфтшуда далели ҷойгоҳи муҳим доштани Систон дар давраи Ҳахоманишиён, Селевкиён ва Ашкониён мебошанд [20, 11-12; 22, 25-33].

Аҳаммият ва ҷойгоҳи Систон дар давраи Сосониён боз ҳам афзунтар гашт, зеро валиаҳди тахти шоҳӣ ё яке аз намояндагони хонадони шоҳ дар ин сарзамин воли таъйин мешуд [6:1, 156-162; 5, 33, 35].

Замони густариши ислом маъмулан навоҳии болооби рӯди Ҳирмандро, ки асосан кӯҳистонӣ буд, Зобулистон ва навоҳии поёноби онро, ки дашту ҳамворӣ буд, Систон ва Нимрӯз мегуфтанд [17,358]. Дар сарчашмаҳои таърихӣ истифодаи номи як баҳши ин сарзамин барои ифодаи ҳама қаламрави он ҳам дида мешавад [10; 13; 19]. Аммо аз давраи Ғазнавиён истифодаи вожаи Нимрӯз бар Систон бартарӣ касб кард ва номи тамоми баҳшҳои Систон гашт [5, 37]. Минбаъд Систон асосан минтақаи поёноби рӯди Ҳирманд ва навоҳии атрофи шаҳри Заранҷро ифода мекард. Зеро дар осори ҷуғрофиёнависони асримиёнагии мусулмон дида мешавад, ки зимни овардани номи вилоятҳо дар баробари Систон ҳамчунин Рухач, Фарох, Буст низ зикр мешаванд, дар ҳоле ки инҳо худ баҳше аз Систони таърихӣ буданд [15, 297, 299; 19, 252–254]. Шояд қаламрави ин сарзамин амдан ба дасти волиёни Хуросон тақсим шуда бошад, то ҳукмронӣ бар он осонтар гардад. Дар осори ҷуғрофиёнависони ин давра ҳамчунин ихтилофҳо зимни навиштани ному шумораи шаҳрҳо ва рустоҳои Систон низ дида мешавад. Дар ҳар сурат шаҳрҳо ва вилоятҳои муҳимтарини Систон дар ин давра аз ғарб ба шарқ инҳо будаанд: Заранҷ, Ҷувайн, Фарох, Хош, Зобулистон, Заминдовар, Буст, Фирӯзканд, Қандаҳор, Руххач [10, 281; 13, 50; 19, 252-253].

Агар ба навиштаҳои муаллифи «Таърихи Систон» таваҷҷуҳ кунем, қабл аз фатҳи Систон ба дасти лашкари мусулмонон, бар замми минтақаҳои зикршуда ҳамчунин Кобул, Бачастон, Лаволистон, Ғур ва Кашмир низ аз ноҳияҳои тобеи Систон будаанд [7, 24–26].

Дар замони лашкаркашиҳои мусулмонон ба навоҳии Систон шаҳри Заранҷ ба ҷойи Ромшаҳристон маркази маъмурии ин сарзамин мешавад. Навиштаи Табарӣ,

ки фатҳи Систонро ба дасти мусулмонон соли 23 ҳичрӣ / 643 милодӣ гуфтааст, бо дигар сарчашмаҳои таърихӣ, ки ин рӯйдодро соли 30 ҳичрӣ / 650 мелодӣ гуфтаанд, ихтилоф дорад [8,1837-1838]. Фатҳи Систон дар замони волии ин ҷо будани Рабеъ Ҳорисӣ ва Абдурахмон ибни Самура давоми солҳои 650–670 сурат гирифта ва ба анҷом расидааст [16, 554-558; 10, 66-70; 7, 84-85, 89-94; 5, 18-21].

Аз соли 671, ки Рабеъ Ҳорисӣ аз вилоятдории Систон барканор шуд, волиёни минбаъдӣ ин сарзамин дар аксари мавридҳо то 3 сол ҳукумат мекарданд, аммо сиёсати умумии хилофат дар масъалаи ҷангҳои пайваста бо Рутбили Занбил (ҳокими Кобулшоҳиён) барои густариши қаламрави ҳукумати хилофат дар самти шимолу шарқ ва шарқ (яъне дар ҳудуди Синд) бетағйир монд. Яъне агар аз дидгоҳи сиёсӣ назар кунем, Систон дар ин давра вилояти марзии хилофат дар шарқ буд.

Дар пайи лашкаркашиҳои арабҳо муҳочирати баъзе қабилаҳои араб ба Систон сурат гирифта, аз замони волии Ироқ таъйин шудани Ҳачҷоҷ ибни Юсуфи Сақафӣ ва шикасти хаворич дар Ироқ, пайравони ин тоифа ба Систон паноҳ бурданд ва сабабгори ошӯфтагӣ дар вазъи ин вилоят гаштанд. Ҳамчунин, ихтилоф миёни қабилаҳои арабии дар Систон сокиншуда ноамнии вазъро шиддати бештар мебахшид. Аҳолии бумии минтақа ҳам ночор ҷонибдори волиёни халифа ӯ муҳолифони онҳо (маъмулан хаворич) мешуданд. Омили дигар даҳолати ҳокими давлати Кобулшоҳиён буд, ки бахше аз сарзaminaшро дар минтақа аз даст дода буд ва ба оташи ихтилофи дохилии ҳокимони Хуросон раваған мерехт.

Аз мушоҳадаи ҳаводиси таърихӣ, ки дар Систон қариб давоми сад сол (680-780) ҷараён доштаанд, дида мешавад, ки ин сарзамин як муддати тӯлонӣ амнияти комил надоштааст. Дар масъалаи тақсими маъмурӣ, ин вилоятро дар давраи Умавиён волиёни Хуросон идора мекарданд. Аз соли 758 халифа Мансури Аббосӣ иқдом кард Систонро аз тобеияти ҳокимони Хуросон ҷудо ва ба он ҷо волии алоҳида таъйин кунад. Сабаби ҷунин тасмим дар сарчашмаҳо дида намешавад, вале эҳтимол ҷунин тақсими «ичборӣ» ба сабаби хавф аз истиқлолҳои Хуросон бошад, зеро ин қор вақте сурат гирифтааст, ки аз қатли Абумуслим замони бисёре нагузаштааст.

Аммо ин иқдом ҳам натавонист Систонро зери итоати Бағдод нигоҳ дорад, ки ниҳоят халифа Ҳорунаррашид (786-809) аз соли 794 Систонро аз нав дар тобеияти маъмурии волии Хуросон қарор дод. Аммо ин иқдом ҳам натавонист ошӯбҳои мудовими Систонро хомӯш кунад.

Волиёну ҳокимони таъйинкардаи халифаҳои Умавӣ ва ҳам Аббосӣ ҳама барҳоста аз қабилаҳои арабӣ буданд ва касе аз бумиён ба ҷунин мансаб таъйин намешуд. Нотавонии волиёни хилофат дар масъалаи таъмини амният, сабаби зуҳури табақае ҳарбиёни маҳаллӣ бо номи «айёрон» дар охири асри ҳаштуми милодӣ гашт. Бо вучуди хидматҳои шоён дар ҷангҳо ба муқобили душманони хилофат, айёрон натавонианд соҳиби ҳуқуқ ва имтиёзҳои баробар бо сипоҳиёни араб шаванд. Ҷунин таъйиз сабаби тадричан ба душмани халифа ва волиёни ӯ табдил шудани айёрон гашт ва онҳо пас аз чанд ошӯб, дар ниҳоят ҳукумати Систонро дар ихтиёри худ гирифтанд.

Дар миёни худ айёрон ду гурӯҳ барои соҳиби ҳукумат шудан мубориза мебарданд, ки яке дар Заранҷ ва дигар дар Буст фаъолият доштанд. Соли 864 айёрони Заранҷ бо сарвари Яъкуби Лайс шаҳри Бустро фатҳ карда, саранҷом давлати

Саффорӣёнро таъсис доданд. Ин давлат нахустин давлати комилан мустақили тоҷикон (эронӣён) пас аз забткориҳои арабҳо буд. Дар пайи ҳукумати Систонро дар ихтиёр гирифтани хонадони бумӣ ин сарзамин ба маркази давлати бузурге табдил шуда, дучори пешрафту равнақи бесобиқае гашт.

Дар давраи ҳукмронии Яъқуби Лайс (864-869) ҳудуди Систон аз лиҳози маъмуриӣ дар самти шарқ ва шимол густариш ёфта, то водии Кобулро фаро гирифт. Дар хусуси густариши давлати Саффорӣён дар замони Яъқуб мақолаи дигаре ҳам таълиф кардаем ва ба ҳамин лиҳоз тафсилоти бештар дар ин маврид ин ҷо лозим намендонем.

Соли 900 Исмоили Сомонӣ (892–907) амири давлати Саффорӣён Амри Лайсро (879-901) дар ҷанг шикаст дод ва дар пайи ин рӯйдод Систон тобеи давлати Сомонӣён шуд. Аммо соли 913 дар пайи ошӯбе ин вилоят аз итоати Сомонӣён баромад. Аммо пас аз дарёфти ҳаққи худидоракуниӣ дар соли 923 аз нав тобеи давлати Сомонӣён шуд ва то соли 963 сулолаи маҳаллие бо додани хироҷ ба Бухоро бар он ҳукумат мекард.

Дар мавриди марзҳои маъмуриӣ Систон дар самти шимолу ғарб дар сарчашмаҳои таърихӣ ва осори ҷуғрофиёии асримиёнагӣ баъзе ихтилофи назарҳо дида мешавад. Аз ҷумла, Истаҳрӣ дар ҷое рустои «Дара»-ро аз ҷумлаи ноҳияҳои тобеи ба Ҷирот мегӯяд, аммо дар ҷойи дигар на танҳо Дара, балки русто ва шаҳрҳои шимолтар аз он – Қастон ва ҳатто Фарохро, ки маъмулан тобеи Ҷирот махсуб мешуданд, аз ҷумлаи Систон гуфтааст [1, 84; 19, 252, 262].

Бояд гуфт, ки аз лиҳози сиёсӣ марзҳои Систон дар замонҳои мухталиф пайваста тағйир ёфтаанд. Вале аз дидгоҳи ҷуғрофиёӣ аксари донишмандон водии рӯдҳои Фарох, Ҷилманд ва Хошрӯдро, ки дар ниҳоят ба кӯли Ҷомун мерезанд, қаламрави Систон доништаанд [1, 84-85; 10, 66-67].

Дар давраи Маҳмуди Ғазнавӣ (998-1030) ва пас аз ӯ Систон дар пайи лашкаркашӣ ва ошӯбҳои мунтазам, инчунин дар пайи ҷангҳои Ғазнавӣён ва Салҷуқӣён барои тасаллут бар ин сарзамин дучори харобӣ ва ноамнӣ гашт. Ҳатто баъзе донишмандон мегӯянд, маҳз дар пайи ҷангҳои Салҷуқӣён ва Ғазнавӣён Заранҷ ҳамчун шаҳри марказии Систон аз миён рафт ва дар ҷойи он шаҳри кӯчаки дигаре бо номи «шаҳри Систон» маркази маъмуриӣ ин вилоят шуд [22, 80-96].

Вале дар хусуси мунтазам хароб гаштани шаҳрҳои Систон баъзе донишмандони дигар омилҳои табиӣ - ҷуғрофӣ минтақаро асос овардаанд. Истаҳрӣ аз бодҳои башиддат дар Систон ёдовар мешавад, ки неруи онҳо барои гардондани осибҳо ба қор бурда мешуд [19, 258]. Ҳамчунин хокборишҳои бузурге дар пайи таъсири ин бодҳо бархоста, киштзорҳои хароб мекарданд. Борон дар ин минтақа низ гоҳе чунон бошиддат меборид, ки сабабгори обхезиҳо гашта, шаҳру деҳаҳои хароб мекард. Баъзан вақт аслан боришоте сурат намегирифт, ки дар пайи он бисёр киштзорҳои хароб мешуданд ва сокинон ночор тарки маҳалли қаблии сукунат карда, дар ҷойҳои наве маскан мегиританд [1, 86-87].

Баҳше аз рӯди Ҷилманд, ки миёни Буст ва Заранҷ воқеъ буд, қобили киштиронӣ буда, амирони Саффорӣ чандин пул рӯи он сохта буданд. Садде ҳам болотар аз шаҳри Заранҷ бунёд шуда буд, ки Банди Рустам ном дошт ва соли 1383 Темур онро хароб кард [1, 88; 19, 253-254].

Роҳи бузурги тичоратӣ дар чануб Эрон ба Ҳиндустон аз чануби шаҳри Буст мегузашт. Дар ду чониби рӯди Ҳилманд аз мавзеи Хоҷаалӣ то кӯли Ҳомун харобаҳои чандин қалъа ва осори боқимондаи корезҳои як замон вучуддошта дида мешавад. Яке аз харобаҳо Қалъаи Фатҳ ном дорад, ки тибқи ривоятҳо гӯё пойтахти давлати Каёниён будааст [1, 90].

Дар наздикии Буст рӯди Арғандоб ба Ҳилманд мерезад, ки рӯдхонаи онро ба шохобҳояшро донишмандон вилояти таърихии Арахозия медонанд [1, 91]. Дар ин макон ду роҳе, ки аз Осиёи Ғарбӣ ба Ҳинд мерафтанд, ба ҳам пайваста, яке ба шимол – қисмати шимолии Панҷоб ва дигар ба чануб – ба самти Мултон ва резишгоҳи рӯди Ҳинд мебуданд.

Дар асри X ин вилоятро чуғрофиёнависон бо номи «Руххач» ёд кардаанд, ки ба андешаи донишмандон бархоста аз номи қадимии он – «Ҳарахува (и) ти» мебошад [1, 91; 17, 359] ва юнониён онро ба шакли «Арахозия» сабт кардаанд. Дар роҳ аз Қандаҳор ба Ҳирот наздик ба гузаргоҳ аз рӯди Ҳилманд қалъаи Гиришк воқеъ аст, ки дар асрҳои миёна дар ҷойи он шаҳри Фирӯзванд воқеъ буд ва нахустин манзилгоҳи миёни Буст ва Заминдовар ва Ғазна маҳсуб мешуд [19, 258, 260; 17, 360]. Исми Қандаҳорро ба шакли имрӯзӣ аз миёни чуғрофиёнависони асримиёнагӣ танҳо Балозӯрӣ, Яъқубӣ ва Масъудӣ зикр карда, дигарон аз шаҳре бо номи Такинобод ёдовар мешаванд, ки донишманди англис Андерсон мегӯяд, он ҳамон Қандаҳор аст, ки замони Ғазнавиён ба шаҳри муҳимме табдил шуда ва чунин ном гирифт [1, 91; 10, 66, 72, 74; 16, 434].

Марзҳои чанубу шарқии Систон дар асрҳои миёна, тавре аз тавсифи сарчашмаҳои таърихӣ дида мешавад, дар ҳудуди шимолу шарқи Балучистон бо биёбоне, ки имрӯз Каловали ном дорад, маҳдуд мешавад. Пас аз он ҳудуди сарзамине бо номи Турон оғоз мешавад, ки мулки мустақиле бо марказияти шаҳри Ҳуздор дошт [1, 92].

Давоми солҳои 1037-1225 ҳукумати Систонро сулолаи Насриён (ё подшоҳони Нимрӯз) дар ихтиёр гирифта, бо созиш қардан бо ҳукумати Салҷуқиён ва баъдан Хоразмшоҳиёну Ғуриён тавонистанд ин сарзаминро дар амну тараққӣ нигоҳ доранд [7, 362-365].

Соли 1225 ҳокими дастнишондаи Хоразмшоҳиён дар Кирмон – Янолтагин ба Систон ҳамла карда, охири намояндаи хонадони Насриёнро ба қатл расонд ва қаламрави Систонро тахти тасарруф даровард. Пас аз даҳ сол муғулҳо бо ҳамлаҳои пай дар пай Янолтагинро кушта, шаҳри Систонро хароб қарданд ва 100 ҳазор нафар аҳолии онро ба қатл расониданд [3, 628-631].

Баъди ҳамлаи муғулҳо ҳокимият дар Систон дар шакли воҳид вучуд надошт. Ҳатто соли 1255 амири Ҳирот Шамсуддини Курт бо ризояти Манғуқо он ба Систон ҳамла карда, ҳокими он чоро қатл ва минтақаро тасарруф кард. Аммо ҳокимони Курт ҳам натавонистанд ба сурати комил Систонро дар тобеияти худ нигоҳ доранд. Ниҳоят соли 1370 Темурланг Ҳуросон ва дар пайи он Систонро ба тасарруф даровард. Соли 1409 дар замони ҳукумати Шохруҳи Темурӣ ҳокими Систон Қутбуддин эълони истиқлол кард. Чун лашкаркашии Шохруҳ натиҷа надод, ӯ саддҳоеро, ки маҷрои рӯди Ҳирмандро баста, заминҳоро обёрӣ мекарданд, хароб кард, то он ки бисёр киштзорҳои атрофи шаҳри Систон ба даштҳои ноқорам табдил шуданд ва минтақаро қаҳтии азим фаро гирифт. Дар пайи ин ҳодиса Қутбуддин ночор тобеият

ба Темуриёро пазируфт, аммо шаҳри қаблии Систон дигар барқарор нашуд ва мардум дар макони дигаре сокин шуданд ва он ҷо шаҳри нав бунёд карданд [4, 282-285; 7, 392-395].

Дар давраҳои баъдӣ Систонро Шайбониён ва пас аз он Сафавиён тобеи худ карда, волиёни худро он ҷо ғумошта буданд. Аз ҷумла, шоҳ Исмоили Сафавӣ (1501-1524) вақте Ҳиротро аз дасти Шайбониён дар соли 1510 гирифт, барои идро-раи он ҷо ва сарзаминҳои муҷовир ҳазор нафар қизилбошҳоро фиристод. Дар пайи истисмори мардуми Систон аз ҷониби қизилбошҳо сокинони ин вилоят ба таври оммавӣ ба Ҳиндустон ҳиҷрат карданд. Ҳамчунин ҷангҳо байни Сафавиён ва Шайбониён, инчунин ихтилофҳои дохилии байни ҳокимон ва ақвому сокинони маҳалҳои алоҳидаи Систон ин сарзаминро ба як харобазор табдил дода буд [5, 149-151].

Тахминан аз оғози ҳукмронии шоҳ Аббоси II Сафавӣ (1642-1667) Систон мавриди ҳамлаҳои ғоратгаронаи қabilaҳои балуч ва афғон қарор гирифта, тадриҷан тасаллутӣ онҳоро дар ин вилоят дар пай дошт. Дар замони Нодиршоҳи Афшор (1736-1747) ҳокимони маҳаллии Систон чунон заиф шуда буданд, ки дигар наметавонистанд аз ҳамлаҳои афғонҳо ва балучҳо худро муҳофизат кунанд.

Аз замони вафоти Нодиршоҳ ва ҳукумати минтақаҳои шарқии давлати ӯро дар ихтиёр гирифтани яке аз сарлашқаронаш Аҳмадшоҳи Дурронӣ (1747) аввал сарзаминҳои шимол ва ғарби Ҳиндустон ва сипас Хуросон ва Систон (1752-1754) тобеи давлати Дурронӣ шуданд.

Заминаи тасаллутӣ балучҳо ва афғонҳо бар Систон аз иқдоми Маҳмуди Ғазнавӣ сарчашма мегиранд, ки зимни тасаллут бар сарзаминҳои ин ду қавм хангоми лашқарқашӣ ба Ҳинд, бисёре аз онҳоро чун асирони ҷанг ба Ғазна овард ва ба ин тариқ роҳе барои зиндагӣ ва тохтутози онҳо боз кард [12, 67-68].

Бо гузашти чанд аср мебинем, ки афғонҳо бар сокинони бумии Систон аз лиҳози шумор бартарии бештар пайдо карда, дар замони ҳукмронии Зандихо (1753-1794) ҳатто ҳокими вилоятҳои Кирмон ва бахши ғарбии Систонро аз миёни афғонҳо таъйин карданд, ки минбаъд дар замони Фатҳалишоҳи Қочор (1797-1834) аз итоат ба ҳокимони марказии Эрон сарпечӣ намуда, эълони истиқлол карданд. Машғул будани Фатҳалишоҳ ба ҷанг бо русҳо (1804-1813) имкон надод, ки ӯ дар мавриди Систон иқдоми ҷиддие бигирад ва ба ин сабаб дасти ғорати қabilaҳои балуч ва афғон ба Систон бештар боз шуд. Шикасти Эрон дар муқобили Русия (1813) ва тавачҷуҳи Бритониё ба тасаллут бар Ҳинд сабаби афзудани ихтилофоти дохилӣ дар Систон ва дар ниҳоят тақсими иҷбории он гашт. Дар сатҳи маҳаллӣ Систон масъалаи баҳсӣ миёни ҳокимони Қандаҳор ва Ҳирот буд [1, 89].

Аз омӯзиши маълумоти ҷуғрофӣ - таърихӣ сарчашмаҳо дар бораи Систон метавон чунин хулоса кард:

- Систон чун хостгоҳи паҳлавони «Шоҳнома» – Рустами Дастан дар адабиёти мардуми ориётабор нақши маънавии шоистае дорад;

- Аз қадим қabilaҳои сақой маскун дар минтақаи мазкур буданд ва бо часорату далерии ҳосе дар замони Ҳахоманишиён, Ашқониён ва Сосониён аз онҳо ёд шудааст;

- Ба сабаби рӯҳияи баланди истиқлолхоҳӣ ва озодимехварии мардуми Систон арабҳо чанд хонавода аз қabilaҳои Тамим ва Бакр ибни Воилро ба ин ҷо муҳоҷир

карданд ва аз миёни онҳо ҳокимони Систонро таъйин намуданд, то тасаллуташон бар минтақа таъмин шавад. Вале дар ниҳоят миёни худ ин қабоиلى араб барои расидан ба ҳукумат муборизаҳои тӯлонӣ оғоз шуд, ки дар ниҳоят сабаби Систонро дар ихтиёр гирифтани табақаи «айёрон» бо роҳбарии Яъқуби Лайс гардид;

– Давраи шукуфоии Систон дар тамоми таърихи он замони ҳукумати Саффо-риён (861–901) ба шумор меравад. Дар ин давра ин вилоят ба маркази давлати қудратманде табдил шуда буд, ки аз Ироқ то Ҳиндро зери итоат дошт.

– Табиати носозгор, аз чумла, хоки номуносиб, боронгарихои пуршиддат, бодҳои саҳт ва ниҳоят ҷангҳои дохилии мунтазам сабабгори рӯ ба харобӣ овардани бисёре аз шаҳрҳои қадимии Систон ва муҳоҷирати қисме аз аҳолии муқимии он гаштаанд;

– Тадричан дар шумора бартарӣ пайдо кардани афғонҳо бар аҳолии бумии Систон (сичзиён), нотавонии волиёни Қирмон ва Хуросон, инчунин ҳокимони марказии Эрон низ дар хифзи марзҳои ҷанубии худ аз ҳамлаҳои қабоиلى балуч боиси сарнавишти минтақаро ба ихтиёри худ гирифтани афғонҳо ва балучҳо гардида, хичрати систониҳои бумиро ба минтақаҳои шимолтар, аз чумла, Ҳирот ва Нишопур дар пай дошт.

– Охириҳои асри XIX давлати Бритониё бар Ҳинд ва Афғонистон тасаллут пайдо кард ва қаламрави таърихии Систонро ба нафъи худ миёни Афғонистон, Эрон ва Ҳинд (ҳоло Покистон) тақсим кард. Чунин тақсимои сабаби чанд бархӯрди марзӣ миёни давлатҳои номбурда гашта, ҳамчунин тақсими дурусти оби рӯди Ҳирмандро ба масъалаи баҳсие табдил дод, ки то имрӯз ҳалталаб аст.

– Ҳоло баҳши асосии Систони таърихӣ миёни ҷумҳуриҳои Афғонистон ва Эрон тақсим шудааст, ки дар яқумӣ вилояти Нимрӯз ва дар дувумӣ устони Систон ва Балучистон номида мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Бартольд В.В. Работы по исторической географии и истории Ирана//Соч. Т.7. М., Наука, 1971. - 661 с.
2. Фафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна. Душанбе, 1998. -413 с.
3. Амиршоҳӣ Нурмуҳаммад. Давлатдорӣ тоҷикон дар асрҳои IX-XIV. Душанбе, 1998. -1008 с.
4. Ҳамза Камол. Авомили ба сари ҳокимият омадани Сомониён. Баррасии ҳаводиси таърихии садаҳои VII–IX-и Хуросони Бузург дар асоси манобеи таърихӣ. Душанбе, 2022. –324 с.
5. Босворт. К.Э. Мусулманские династии. М.: Наука, 1971. – 324 с.
6. Минҳоч Сирочи Ҷузҷонӣ. Табақоти Носирӣ. Техрон, 1363 ҳ. – ۴۹۱ с.
7. Таърихи Систон. Душанбе: «Бухоро», 2014. – 352 с. ISBN 978-9975-42-40-3.
8. Табарӣ, Муҳаммад ибни Чарир. Таъриху-р-русул вал мулук. Дар 8 китоб. Китоби 3. Душанбе. 2014. –758 с.
9. Ҳасани Пирниё. Таърихи Эрони бостон. –Техрон, 1375 ҳ. ш. 907 с.
10. Аҳмад ибни Абиъқуб ибни Возех ал-Яъқубӣ. Ал-Булдон. Тарҷумаи доктор Муҳаммадиб-роҳими Оятӣ. Баргардонкунанда аз хатти форсӣ ба кириллӣ Некрӯз Сафарзода. Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи миллии тоҷик, Душанбе, 2022. –220 с. ISBN 978-99986-0-013-6.
11. Абусаъид Абулхай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-л-аҳбор. Ба эҳтимоми Раҳим Ризозодаи Малик. – Техрон: Анҷумани осор ва мафоҳири фарҳангӣ, 1384 ҳ. –708 с. ISBN 964-7874-98-7.
12. Август Мюллер. История ислама: от мусулманской Персии до падения мусулманской Испании. Пер. с нем. Том 2, – М.: ООО «Издательство Астрель», 2004. – 894 с.
13. Ибни Хурдодбех Убайдуллоҳ ибни Абдуллоҳ. Масолик ва мамолик. Тарҷумаи Саъид Хокранд. Баргардонкунанда аз хатти форсӣ ба кириллӣ Некрӯз Сафарзода. Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи миллии тоҷик, -Душанбе, -2022. –232 с. ISBN 978-99986-0-012-9.
14. Худуду-л-олам мина-л-Маширик ила-л-Мағриб. Душанбе, 2015. –415 с.
15. Муқаддасӣ, Муҳаммад ибни Аҳмад. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л-ақолим. Тарҷумаи Алинакии Мунзавӣ. Техрон, 1361 ҳ.ш. –286 с.

- 16.Балозурӣ. Футуху-л-булдон. Техрон: Интишороти илмию фарҳангӣ. 1371 х.ш. –322 с.
- 17.Ле Стренч Гай. Ҷуғрофияи таърихии сарзаминҳои Хилофати Шарқӣ. Мутарҷим Маҳмуди Ирфон. Техрон, 1393 х.ш. – 609 с.
- 18.Мухаммад ибни Ҳасан ибни Халафи Бурҳон. Бурҳони қотей. Чопи Мухаммад Муъин. –Техрон, 1342 х.ш. -252 с.
- 19.Истаҳрӣ, Абуисҳок Иброҳим. Масолик ва мамолик. Тарҷумаи Мухаммад ибни Асад ибни Абдуллоҳи Тустарӣ. Бо эҳтимоми Эраҷи Афшор. Техрон, 1373 х.ш. –579 с.
- 20.Кристенсен А.Э. Эрон дар замони Сосониён. Тарҷумаи Ҷуломризо Рашид Ёсамӣ. –Техрон, 1385 х.ш. – 464 с.
- 21.Фрай Р.Н. Мероси Осиёи Марказӣ. Тарҷума аз англисӣ Б. Ализода. Душанбе, 2000. –274 с.
- 22.Расул Мусавӣи Ҳоҷӣ ва Ризо Меҳрофарин. Ҷусторе дар ҷуғрофияи таърихии Систон: аз оғоз то садаи нуҳуми х.к. – Зоҳид, 1388 х.ш. –166 с.
- 23.Неъматов Н/ Давлати Саффорӣён. Энциклопедияи Советии Тоҷик, ҷилди 2, с. 197–198.

ТАВСИФИ ҶУҶРОФИЁИ - ТАЪРИХИИ СИСТОН ДАР САРЧАШМАҲОИ ТАЪРИХИ

Систон ҳамчун сарзамини таърихӣ худуди густардаеро дар чанубу шарқи Хуросони Бузург фаро гирифта, дар шарқ бо Синд, дар шимол бо Тахористон, дар чануб бо Балучистон ва баҳри Умон ва дар ғарб бо Кирмон ҳаммарз буд. Ин вилояти таърихӣ дар таърихи миллати тоҷик ва дигар қавмҳои ориёитабор ҷойгоҳи бисёр муҳим дорад, зеро зодгоҳи паҳлавони «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ - Рустами Дастон ба ҳисоб меравад. Ин сарзамин ҳамчунин макони суқунати қабилҳои сақӣ доништа мешавад, ки яке аз қабилҳои бузурги ориёӣ буданд. Систон сарзамине буд, ки дар асри IX забони тоҷикӣ (форсӣ) аз ҷониби Саффорӣён мавриди пуштибонӣ дар сатҳи давлатӣ қарор гирифт ва минбаъд мақому ҷойгоҳи бисёр шоистае касб кард. Муаллиф бо таҳлили ахбори сарчашмаҳои муътамади таърихӣ ва таълифоти муосири илмӣ, инчунин бо дарназардошти таъсири омилҳои ҷуғрофияӣ ва сиёсӣ масъалаи ҷуғрофияи таърихии Систонро мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Калидвожаҳо: *вилоят, вилоят, Систон, Хуросон, Хилманд, дарё, даҳон, водӣ, Кирмон, Саффорӣён, хилофат, марзҳо.*

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ СИСТАНА В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Как историческая земля, Систан занимал большую территорию на юго-востоке Великого Хорасана, гранича с Синдом на востоке, Тахористаном на севере, Белуджистаном и Оманским морем на юге и Керманом на западе. Этот исторический регион занимает очень важное место в истории таджикского народа и других арийских племен, поскольку считается родиной борца «Шахнаме» Фирдавси – Рустами Дастана. Эта земля также считается местом расселения сакских племен, которые были одними из великих арийских племен. Систан был землей, где таджикский (персидский) язык был поддержан на государственном уровне саффаридами в 9 веке, а впоследствии занял весьма достойное положение. Автор исследовал вопрос исторической географии Систана путем анализа информации достоверных исторических источников и современных научных трудов, а также с учетом влияния географических и политических факторов.

Ключевые слова: *область, провинция, Систан, Хорасан, Хильменд, река, устье, долина, Керман, Саффариды, халифат, границы.*

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL DESCRIPTION OF SISTAN IN HISTORICAL SOURCES

As a historical land, Sistan covered a wide area in the southeast of the Great Khorasan, bordering Sindh in the east, Takhoristan in the north, Baluchistan and the Sea of Oman in the south, and Kerman in the west. This historical region has a very important place in the history of the Tajik nation and other Aryan tribes, because it is considered the birthplace of the wrestler «Shahnoma» of Ferdavsi - Rustam

Daston. This land is also considered to be the place of settlement of the Sakai tribes, which were one of the great Aryan tribes. Sistan was the land where the Tajik (Persian) language was supported at the state level by the Saffarians in the 9th century, and later gained a very worthy position. The author has investigated the issue of historical geography of Sistan by analyzing information from reliable historical sources and modern scientific writings, as well as taking into account the influence of geographical and political factors.

Key words: *region, province, Sistan, Khorasan, Helmand, river, mouth, valley, Kerman, Saffarids, caliphate, borders.*

Сведения об авторе: Сафарзода Некруз Шоди – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела древней, средневековой и новой истории Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. А

к. Раджабовых, 7. Тел.: (+992) 985880810. E-mail: nekruz_tj@mail.ru.

Information about the author: Safarzoda Nekruz Shodi – Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher of the Department of Ancient, Medieval and Modern History of the Institute of History, Archeology and Ethnography named after A. Donish NAST. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Ak. Rajabovs, 7. Mobile phone: (+992) 985880810. E-mail: nekruz_tj@mail.ru.

УДК 94 (571.1/8) "19"

АЛЕКСАНДР ЛЮДВИГОВИЧ КУН ВА НАҚШИ Ӯ ДАР ТАҲҚИҚИ ТАЪРИХ ВА ФАРҲАНГИ ТОЧИКОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX¹

ОДИНАЕВ А.Н.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ

Дар нимаи дуюми асри XIX дар Осиёи Миёна, ки он вақт бештари қаламраваш зери итоати империяи Россия буд, дигаргуниҳои азиме ба амал омаданд, ки ба сарнавишти тоҷикон низ бетаъсир намонд. Дар ин давра муҳаққиқон, аз ҷумла шарқшиносон дар омӯзиши таърих ва фарҳанги ин минтақа саҳми муҳимме гузоштанд. Яке аз олимони барҷастае, ки осори ӯ дар фаҳмиши таърихи халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX таъсири назаррас гузоштааст, А.Л. Кун мебошад.

А.Л. Кун шарқшинос ва муҳаққиқи барҷастаи рус буд, ки фаъолияти самарабахши ӯ дар нимаи дуюми асри XIX дар таърихнигории мо ва дигар манотиқи Осиёи Миёна осори амиқе гузоштааст. Таҳқиқот, нашрияҳо ва корҳои бойгонии ӯ дониши моро дар бораи рӯйдодҳои таърихӣ, хусусиятҳои фарҳангӣ ва дигаргуниҳои иҷтимоие, ки дар ин давраи ин минтақа ба амал омадаанд, васеъ мегардонанд. Дар ин мақола мо саҳми назарраси А.Л. Кунро дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX мавриди баррасӣ қарор хоҳем дод.

Муаррих, бостоншинос, коллекционер, забоншинос ва шарқшиноси рус Александр Людвигович Кун (1840-1888)¹ бо таҳқиқот ва ҷамъоварии ашёи қадима, аз

¹ Мақола дар асоси лонҳан «Таърихи халқи тоҷик» (асри III- аввали асри XX) рақами кайди давлатӣ 0121TJ1211 навишта шудааст.

чумла, дастхатҳо ва дигар амволи атиқа дар Осиёи Миёна машғул гардида, дар таҳқиқи илмии ин минтақа нақши муҳимме гузоштааст.

Ӯ яке аввалин шарқшиноси рус буд, ки соли 1867 ба маъмурияти генерал-губернатор К.П. Кауфман дар Осиёи Миёна пайваст. Дар давраи фаъолияти худ А.Л. Кун дастхатҳоеро, ки бо забонҳои форсӣ, туркӣ ва арабӣ таълиф гардидаанд, чамбоварӣ ва ба китобхонаву бойгонии Ҳукумати подшоҳии Русия ирсол намудааст [5, 151; 28, 78]. Бар замми ин ӯ бо аз худ намудани *забони яғнобӣ* аз зумраи пешсафони замони худ гашт.

Қобили қайд аст, ки то ҳоло осори илмӣ ва маводи чамбоваринамудаи ин шарқшинос ба таври пурра омӯхта нашудааст. Фақат баъзе аз масоили чудогонаи онҳо дар осори таърихшиносон, адабиётшиносон ва забоншиносон инъикос гардидаанд, чунонки дар осори худ академикон Б. Ғ. Ғафуров [8, 315], В.В. Бартолд [6, 124-125], профессорон М.С. Андреев, М.Н. Боголюбов, Б.В. Лунин [16] ва А.Л. Хромов [25] доир ба хидматҳои ӯ ишора намудаанд. Аз чумла Б.В. Андрианов бойгонии шахсии ин шарқшиносро омӯхта, мақолаеро зери унвони «Бойгонии А.Л. Кун» дар маҷаллаи «Советская этнография» соли 1951 ба нашр расонид. Аҳамияти мақолаи мазкур дар он аст, ки доир ба бойгонии ин шарқшинос маълумоти муътамад ироа намуда, муаллиф тазаккур медиҳад, ки он фарогири хуччатҳои пурарзиш ва мухталифи марбут ба таҳқиқот ва чамбоварии мавод оид ба шумораи аҳоли ва гурӯҳҳои этникӣ дар давраҳои гуногуни замон мебошад. Инчунин, таъкид гардидааст, ки дар парвандаи №3 дастнависҳо ва хуччатҳои марбут ба сабтҳои сафар ва рӯзномаҳои А.Л. Кун, инчунин маводи марбут ба «Экспедитсияи Искандаркӯл» мавҷуданд [5, 150-153]. Ин сабтҳо барои омӯзиши таърихи хонии Хива ва таърихи мардумшиносии Осиёи Миёна муҳим буда, дорои арзиши илмиву таърихианд.

Дар маҷмуъ, метавон гуфт, ки маводи ин бойгонӣ дорои мундариҷаи арзишманди таърихӣ, мардумшиносӣ ва оморӣ буда, онҳо имкон медиҳанд, ки хусусиятҳо ва виваҷҳои таърихи Осиёи Миёна ва хонии Хива, инчунин қавмҳо, тобишҳои фарҳангӣ ва тарзи зиндагии ин минтақа дар давраҳои мушаххаси таърихӣ муайян карда шавад [5]. Номзади илмҳои филологӣ О.М. Ястребова силсилаи мақолотеро дар бораи ҳаёт ва фаъолияти ин донишманд ва коллексияҳои чамбоваринамудаи ӯ дар зимни экспедитсияҳои Ҳукумати подшоҳии Россия дар Осиёи Миёна, аз чумла «Экспедитсияи Искандаркӯл» ба нашр расонидааст [28; 29; 31]. Пажухишгари тоҷик Р. Чумбаев дар асари худ «Яғнобмарз ва мардуми он» доир ба хидматҳои А.Л. Кун дар омӯзишу баррасии забони яғнобӣ ва этнографияи мардуми ин минтақа ишораҳо намудааст [27], У.А. Султонов бошад, дар бораи хуччатҳои

¹ Тарзи навиштани номи ӯ дар манобеи таърихӣ мутафовит дида мешавад. Дар байни «Kuhn» ва «Kuh» иваз мешавад. Дар ҳолатҳое, ки ӯ бо хатти румӣ менавишт, ӯ пайваста аз тарҷумаи олмонии он – «Kuhn»-ро истифода мебард. Мо дар мақолаи мазкур шакли русии он, ки дар матбуоти пешазинқилобии рус ҳангоми наشري мақолоти худ, аз «Кун» истифода намудааст, қорбасти менамоем. Мирзои ӯ, Абдурраҳмони Мустаҷир бошад, дар «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл» ва «Рӯзномаи вистафкаи Маскоб» ӯро бо таҳаллуси «Искандартӯра» ёд кардааст ва худи А.Л. Кун ин куньяро дар шумораҳои 3-4 соли 1881 рӯзномаи «Туркестанские ведомости» ҳамчун имзои худ истифода намудааст [30, с. 686; 10; 29, 1].

чамъоварӣ намудаи ин шарқшинос доир ба мазори Аҳмади Ясавӣ¹ мақолае ба нашр расонидааст [23]. Дар бораи «хотирот»-и Н.П. Остроумов² бошад, муҳаққиқ М.С. Исакова [9] ва оид ба фаъолияти ӯ дар минтақаи Осиёи Миёна, профессор С.Н. Брежнева низ мақолаҳо навиштаанд [7].

Профессор Б.В. Лунин яке аз аввалин пажухишгарони паҳлӯҳои мухталифи осори ин шарқшинос мебошад, ки доир ба ҳаёт ва фаъолияти А.Л. Кун пас аз ҳафтоду ҳафт соли вафоти ӯ, яъне дар соли 1965 мақолаи худро ба зевари таъб орошт [16]. Муаррихи номбурда дар зимни пажухиш бойгонии шахсии ӯро, ки дар Институти дастхатҳои Шарқ маҳфуз аст, инчунин аз бойғониҳои шаҳри Санкт-Петербург ва генерал-губернатории Туркистон дар шаҳри Тошканд истифода намуда, маводи арзишмандеро манзур намудааст [16, 114-126].

Ходими ҳарбӣ ва рӯзноманигор Н.А. Маев (1835-1896) ҳаёт ва фаъолияти А.Л. Кунро тавсиф намуда, тарҷумаи ҳол ва рӯйдодҳои муҳими фаъолияти ӯро мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Муаллиф тавсиф мекунад, ки ӯ чӣ гуна китобҳо ва дастхатҳои арзишманди мусулмониро чамъоварӣ карда, як коллексияи васеоро ба вучуд овардааст, ки ба Китобхонаи марказии императорӣ дода шудааст. Дар мақолаи мазкур Н.А. Маев дар бораи фаъолият ва саҳми бисёрчанбаи Александр Людвигович Кун дар омӯзиши фарҳанг, таърих ва осори динии Осиёи Миёна дар давраи хидматаш дар ин минтақа, маълумоти арзишманде медиҳад. Аҳамияти фаъолияти таҳқиқотии ӯ, нақш дар рӯйдодҳои таърихӣ ва таъсир ба мероси фарҳангиро дар бар мегирад [17, 182-183].

Манобеи дигаре, ки дар Китобхонаи миллии Русия, аз ҷумла номаҳои А.Л. Кун ба санъатшинос ва муаррихи рус В.В. Стасов дар соли 1886, ҳуҷҷатҳои бекигарии болооби Зарафшон, маҳсусан беки Масчо - Ботурхоҷа ва дигар мансабдорони он замон, аз тарафи корманди китобхонаи мазкур, дотсент О.М. Ястребова пажухиш ва нашр шудаанд [29; 28].

Ҳамчунин мо мақолаву гузоришҳои аз тарафи ин шарқшиносро, ки дар рӯзномаву маҷаллаҳои русии нимаи дувуми асри XIX, аз ҷумла «Туркестанские ведомости», ки ба унвони аввалин ҳафтаномаи русӣ дар Осиёи Миёна аз соли 1870 дар Тошканд нашр мешуд, ба таъб расонидааст [10,11,12,13], мавриди истифода қарор додем.

Сарнавишти Александр Людвигович Кун бисёр қатъовар ва омӯзандаву ибратбахш аст. Ӯ соли 1840 дар оилаи омӯзгори Коллеҷи ассессор ба дунё омада, дар синни чаҳордаҳсолагӣ аз падар ва дера нагузашта аз модар маҳрум гардид. «Ба далели мушқилоти молии хонавода менависад, – профессор Б.В. Лунин ва инчунин аз даст додани падар, А.Л. Кун ба гимназияи музофоти Ставрополи Қафқоз шомил шуд ва мақоми «хонандаи давлатӣ»-ро гирифт» [16, 114]. Соли 1859 таҳсилоти худро дар муассисаи мазкур бомуваффақият ба поён расонида, соли 1860 соҳиби

¹ Ҳоҷа Аҳмади Ясавӣ (1103-1166) – мутафаккири мутасаввиф, муассиси тариқати «ясавия» дар асри XII.

² Н.П. Остроумов (15.11.1846-17.11.1930) шарқшинос, муаррих ва мардумшиноси рус дар Осиёи Миёна

хуччате гардид, ки тибқи он А.Л. Кун курси пурраи гимназияи губерниявии Ставрополро соли 1859 хатм кардааст. Таърихшинос Б.В. Лунин дар мавриди хуччати мазкур қайд мекунад: «ин гувоҳнома танҳо мероси боқимонда ба А.Л. Кун пас аз марги падараш буда, санадест, ки ўро ба кўмаки иҷтимоӣ ба маблағи 160 рубл бо баҳра, ташхис медиҳад. Маблағи мазкур барои харидани ашёи зарурӣ ва хароҷоти роҳ ба ӯ чудо шуда буд ва ба ғайр аз ин, ҳеч захираи иқтисодии дигаре надошт» [16, 114-115].

А.Л. Кун довталабона ба донишгоҳ рафт, чунонки зикр гардид, бо сабаби хуб набудани вазъияти молиявӣ қудрати пардохти хароҷоти дигари худро надошт. Ба факултаи шарқшиносии Донишгоҳи давлатии Санкт-Петербург дохил шуда, онро соли 1865 ба ҳайси донандаи забонҳои арабӣ-форсӣ-туркӣ хатм намуд. Таҳқиқоти донишҷӯйии ӯ дар мавзӯи «Обзорение ал-Корана в религиозном и юридическом отношении» (Таҳлили Қуръон дар заминаи динӣ ва ҳуқуқӣ-сиёсӣ) буда, аз тарафи устодони худ сазовори баҳои баланди илмӣ гардид [7, 257; 16, 115].

Пас аз хатми донишгоҳи номбурда моҳи декабри соли 1864 А.Л. Кун ба ҳайси ёвари сармуҳосиби шуъбаи назорати сабти баҳрӣ ба кор пазируфта шуд ва то соли 1866 дар вазифаҳои мухталиф фаъолият намуда, баъдан дар генерал-губернатории Оренбург фаъолияти худро идома дод ва моҳи ноябри соли 1868 ба ихтиёри генерал-губернатори Туркистон К.П. фон Кауфман ба кор гузашт.

Зикри ин нукта ба назар муҳим менамояд, ки А.Л. Кунро шарқшиносии маъруфи рус В.В. Григорев (1816-1881) барои хидмат дар Осиёи Миёна ба генерал-губернатор К.П. фон Кауфман (1818-1882) тавсия намудааст [16, 15; 28, 676].

Пас аз ин хидмати А.Л. Кун дар Осиёи Миёна оғоз гардид, ки ӯ чаҳордаҳ соли умри худро дар омӯзишу пажӯҳиш дар ин ҷо сипарӣ намуд [7, 258] ва пажӯҳишҳои шоистаи таҳсинро дар заминаи илмҳои мухталиф ба субут расонид, ки аксаран то имрӯз арзиши илмӣ баландро молик ҳастанд ва аҳаммияти худро аз даст надодаанд.

Муҳаққиқ О.М. Ястребова дар бораи шарҳи ҳоле, ки худи ин шарқшинос ба дӯсташ В.В. Стасов навиштааст, иттилоъ дода, чунин менигорад: «дар шуъбаи дастхатҳои Китобхонаи миллии Русия номае, ки А.Л. Кун 4 июли соли 1886 ба В.В. Стасов фиристода буд, нигоҳ дошта мешавад, ки дар он бо хоҳиши ӯ аз таърихи ҳаёти худ нақл намудааст. Падараш, ки аслан аз шаҳри Мемел (Пруссия)¹ буд, дар синни сиву ҳафтсолагӣ аз Форс ба Русия муҳочират намуда, чаҳордаҳ забонро хуб медонистааст. Модари ӯ бошад, аз арманитаборони Табрес будааст» [3; 28, 77; 29, 676].

Аз рӯйи мукотибаи сардори генерал-губернатории Туркистон К.П. фон Кауфман ба А.Л. Кун ва дигар мансабдорони гуногуни ҳукумати подшоҳии Русия «дар бораи ин шарқшинос ба хулосае омадан мумкин аст, ки дар байни ин ду нафар муносибатҳои бозғатимодӣ илмиву ҳарбӣ инкишоф ёфта буд. Аз 16 августи соли 1864 А.Л. Кун ба ихтиёри садорати округи Зарафшон генерал-майор А.К. Абрамов «барои таҳқиқоти илмӣ мардумшиносӣ, омори ва таърихӣ» ба кор таъйин мешавад [7,

¹ Мемел (Клайпеда) дар минтақаи Пруссияи давлати Литва ҷойгир аст.

258].

Соли 1868 ба ӯ супоришҳои гуногуни дорони хусусияти илмиву маъмурӣ дода мешавад ва ӯ дар ҳамин асос фаъолияти худро роҳандозӣ менамояд. Пас аз ишғоли Самарқанд аз ҷониби Ҳукумати подшоҳии Русия (2 майи соли 1868), ӯ дар ин ҷо ба кӯшишҳои бостоншиносӣ ва боқимондаҳои китобхонаи Темури машғул гардида, натиҷаи пажӯҳишҳои худро дар мақолае зери унвони «Ривояте дар бораи китобхонаи Темури» ба нашр мерасонад. Аз он ҷумла, дар навиштаи худ қайд менамояд, ки дар бораи нусхаҳои хаттии нодире ба мисли «Таърихи Бухоро»-и А. Наршаҳӣ ва ғайра, ки дар дасти бархе аз муллоҳову имомони шаҳри Самарқанд маҳфуз буданд, «шояд як фурсати хубе барои ёфтани нусхаҳои хаттии дигаре (аз «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ. – О.А.) расад» [14, 405].

Қобили қайд аст, ки А.Л. Кун дар бораи «Қуръони Усмонӣ», машҳур ба «Қуръони қуфӣи самарқандӣ», ки аз Самарқанд ба даст овардааст, маълумот ҷамъоварӣ намуда, дар шумораи якуми рӯзномаи «Туркестанские ведомости» соли 1870 онро ба нашр расонидааст, ки дар он дар бораи интиқол додани ин асари таърихиву динӣ ба Бухоро маълумот дода мешавад [14, 1].

Зикр намудан бамаврид аст, ки минтақаи болооби рӯдхонаи Зарафшон то соли 1868 расман бахше аз аморати Бухорои садаи XIX-ро ташкил дода, аз тарафи бекҳои Самарқанду Ургут идора мешуд. Бо ин ҳол, ин бекигарии кӯхистонии Масчо, Фон, Фалғар, Яғноб, Киштӯд, Фаробу Моғиён чандон ба қудрати амирони Бухоро вобаста набуданд. Ин манотик таҳти идораи бекҳои маҳаллие буданд, ки вобастагии онҳо дар пардохти давравии молиёт ба амирони Бухоро ба назар мерасид. Пас аз он ки шаҳри Самарқанд (яъне 2 майи соли 1868), таҳти тасарруфи Ҳукумати подшоҳии Русия гузашт, бекигарии номбурда тамоман мустақил гардиданд. Ин омил боиси аз тарафи генерал-губернатории Туркистон К.П. фон Кауфман таъсис шудани «Экспедитсияи Искандаркӯл» гардид. Таъсиси экспедитсияи мазкур саҳифаи тозаеро дар фаъолияти гуногунҷабҳаи шарқшинос А.Л. Кун боз намуд, ки баъдан ин марҳала ба зиндагии ӯ пайванд меҳӯрад.

«Экспедитсияи Искандаркӯл» соли 1870 бо ҳадафи тобеъ намудани ин бекигарии таъсис ёфта, он ангезаи муҳимме барои омӯзиши мулкҳои болооби водии Зарафшон шуд ва дар натиҷаи ин экспедитсия ҷуғрофӣ, табиат ва рӯзгори мардуми ин манотик пажӯҳишу баррасӣ гардид. Зикр ин нукта муҳим аст, ки дар таърихи 23 июни соли 1868 Муоҳидаи сулҳе байни аморати Бухоро ва Русияи подшоҳӣ баста шуд, ки бар асоси ин қарордод, тамоми манотики амирнишини Бухоро, ки қаблан ба тасарруфи Артиши Ҳукумати подшоҳии Русия даромада буд, ба ҳайати он дохил мешуданд. Болооби Зарафшон аз ҷумлаи ин манотик буд, аммо тасарруфи он талошҳои бештареро тақозо мекард, зеро на бекҳои он ва на мардумони маҳаллӣ муоҳидаи басташуда тавассути амирро ба расмият нашинохта буданд.

Моҳи апрели соли 1870 сардори округи Зарафшон генерал-майор А.К. Абрамов бо мақсади ба округи худ ва ба ин васила ба ҳайати империяи Русия ҳамроҳ кардани бекигарии мулкҳои болооби Зарафшон: Фалғар, Масчо, Фон, Яғноб, Киштӯд, Моғиён ва Фароб, ки дар байни онҳо доиман низоъҳои байниҳамдигарӣ, махсусан дар солҳои 1867-1869 бештар авҷ гирифт ва то андозае амнияти генерал-губернаториро ноором менамуд, экспедитсияе ба ном «илмӣ», вале дар асл ҳарбӣ-

сиёсиро ба номи «Экспедитсияи Искандаркӯл» созмон дод.

Ин экспедитсия аз ду воҳиди асосӣ: сардори округи Зарафшон бо як гурӯҳи 551 нафараи афсарони миёнарутба ва ду аслиҳаву тӯпхона аз Самарқанд ва сардори ситоди генералӣ, подполковник А.Р. Деннет (1836-1917) иборат аз 203 нафар аскарони мусаллаҳи миёнарутба ва взводи пулемётчиёни кӯҳгард иборат буд, ки баъдан аз тарафи Ёротеппа ба воситаи ағбаи Оббурдон гузашта, дар деҳаи мазкур бо дастаи А.К. Абрамов ҳамроҳ мешавад [18, 285 муф. ниг.: 1, 62-64; 18, 119-130; 19, 284-291; 20, 250-256]. Новобаста аз он ки экспедитсияи мазкур хусусияти ҳарбӣ дошт, дар ҳайати он донишмандон ва мутахассисон, барои ҳамаҷониба омӯхтани ин манотиқ шомил шуда буданд, аз ҷумла, Д.К. Мишенков (1841-1906) – барои таҳқиқоти геологӣ, А.Л. Кун – барои омӯхтани ин минтақа аз ҷиҳати археологӣ ва филологӣ, капитан А.Д. Гребенкин (1840-1888) – барои ҷамъовариҳои маълумоти оморӣ-таърихӣ, П.А. Аминов (1844-1899) – вазифаҳои афсари штаби генералӣ дар отряд, роҳбарӣ ба корҳои таҳқиқотӣ ва ҷамъовариҳои маълумоти топографию ҷуғрофӣ, Л.Н. Соболев (1844-1913) – барои муайян кардани маконҳо ҷиҳати омӯзиши астрономӣ, Е. Варонетс – сапер ва Абдурраҳмон ибни Муҳаммадлатифи Мустанҷир, тоҷик, зода ва сокини Самарқанд – ба ҳайси тарҷумони шарқшиноси рус А.Л. Кун, минбаъд дар рафти ҳаракати дастаи ҳарбӣ аз деҳаи Оббурдон бекигарии Масчо аз 2 июни соли 1870 А.П. Федченко (1849-1873) ва ҳамсари ӯ О.А. Федченко (1845-1921) барои таҳқиқоти табиатшиносӣ, ки дар дастаи ёротеппагии подполковники штаби генералӣ А.Р. Деннет буданд, ба дастаи А.К. Абрамов пайвастанд. Инчунин барои ёрӣ намудан ба афсари штаби генералӣ П.А. Аминов дар бораи ҷамъовариҳои маълумот оид ба ин манотиқ, топограф А.М. Скасси ва прапоршики баталиони 11 туркистонӣ Н.П. Стартсев ҳамроҳ шуда буданд [18, 285; 20, 252].

Ҳамин тариқ, хусусияти илмӣ доштани экспедитсияи мазкурро афсари штаби генералӣ П.А. Аминов чунин қайд мекунад: «равобити такрор ба такрор байни ҷамъияти марзии мо ва сокинони ин минтақа, ки қабл аз ин ки Самарқандро бигирем, тобеи Бухоро буд: Урметан, Фалғар, Мастчоҳ, Фон ва Киштӯд то соли 1870 тобеи ҳеч касе набуданд ва ба ҳоли худ воғузур шуда буданд. Бекҳое, ки худсарона қудратро ба даст гирифтанд ва ба сокинони маҳаллӣ зулм карданд, номушаххас буданд, робитаи мо (ҳукумати подшоҳии Русия дар назар аст. – О.А.) бо ин бекҳо, овозахоро дар мавриди сарвати табиӣ ин минтақа, аҳаммияти сиёсии ин бекҳо, ки дар манотиқи кӯхистонии ғайриқобили дастрас дар мучовирати кишварҳое, ки дар он замон дар равобити бисёр машқук бо мо (хонии Хӯқанд дар назар аст. – О.А.) қарор доштанд ва дар ниҳоят дорои робитаи илмӣ буданд, ки бо мутолиаи ин минтақаи камшинохта сарчашмаҳои дарёи Зарафшону Искандаркӯл ва инчунин масири интиҳое аз ҳавзаи болооби Зарафшон ба ҳавзаи Омударё, аз тариқи макони ношинохта, яке аз далоили аслии ин сафар буд» [4, 19].

Дар натиҷа, 25 апрели соли 1870 ҳайати экспедитсия аз шаҳри Самарқанд ба самти болооби Зарафшон ҳаракат намуд. Тавре, ки қаблан ишора намудем, барои ҳимоят аз иқдомоти А.К. Абрамов дастаи дигаре бо сардории А.Р. Деннет аз Ёротеппа эъзом шуда, масири ҳаракати он аз панҷ бекигарӣ: Фалғар, Масчо, Фон,

Яғноб ва Киштӯд гузар мекард. Аз шаҳри Панҷакент ҳайати экспедитсия ба самти пириҳои Зарафшон ҳаракат намуда, дар бозгашт ба рустоҳои Оббурдон ва Варзи манор фуруд омад. Аз он ҷо, экспедитсия ба самти сарғаҳи рӯдхонаи Фон, яке аз шоҳҳои дарёи Зарафшон ва бештар дар имтидоди рӯдхонаи Искандарсӯ ба Искандарқӯл ва гузаргоҳи Ҳисор ҳаракат кард. Дастаи мазкур дар бозгашт аз гузаргоҳи Киштӯд ба рустои Сарвода дар канори рӯдхонаи Фон гузашт ва сипас ба шаҳри Самарқанд бозгашт. Натоиҷи он экспедитсия, ки дар ҳайати он олимони соҳаҳои мухталиф низ буданд, имконияти шинохти бештаре аз ин манотиқи ношинохтаро фароҳам овард. Дар ҳамон сол ин минтақа ба номи «Туманҳои кӯҳистонӣ» ба округи Зарафшон ҳамроҳ карда шуд.

Бисёре аз аъзои он, аз ҷумла шарқшинос А.Л. Кун ва дигарон баъдан гузоришҳои худро доир ба ҷанбаҳои мухталифи ин минтақа мунташир карданд, ки онҳо дорои аҳаммияти зиёди илмӣ мебошанд.

Таъкид кардан зарур аст, ки «Рӯзномаи сафари Искандарқӯл»-и А. Мустаҷир яке аз ҳамон асарҳост, ки дар ҷараёни ин экспедитсия рӯйи қор омада буд ва ба дасти хонандаи имрӯза расидани он маҳз ба фаъолият ва ташаббуси А.Л. Кун марбут мебошад.

Тавре ки сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, ки ин шарқшинос нақши боризе дар иштироки қотиб, мирзо, хаттот, мардумшинос, иқтисодони замони худ – Мулло Абдурраҳмон ибни Муҳаммадлатифи Мустаҷир, ки бо номи Абдурраҳмони Самарқандӣ ҳам дар манобеи таърихӣ зикр гардидааст, дар экспедитсияи мазкур иштирок доштааст, аз ҷумла, ӯ менависад: «фурсате ба ман дода шуд, ки мирзо (қотиб)-ро аз бумиён бо ҳамроҳии худ дошта бошам. Бо тавачҷуҳ ба матолиби бисёр камёб дар мавриди лаҳҷаҳои (забон)-и тоҷикии (тоҷикон)-и Туркистон, аз мирзо (яъне қотиби он – Абдурраҳмони Мустаҷир дар назар аст. – О.А.) хостам, ки сафарнома¹ ба забони тоҷикӣ дошта бошад ва ба ин манзур барномае аз пеш тадвиншуда ба забони тоҷикӣ, ки дар асл наздик ба барномаҳои мунташиршуда тавассути Ҷамъияти ҷуғрофиёӣ аст, таҳия кунам, аксар дастурамалҳо ба таври комил тавассути ман (яъне А.Л. Кун. – О.А.) ба маънои воқеӣ ба барномаи мирзо ворид карда мешуданд... Ман ба мирзо дастур додам, то дафтари хотироти худро нигоҳ дорад, то он ҷо, ки мумкин буд, (аз он) хостам, то номи маҳаллотро бо диққат муайян созад ва омӯзад» [21, в. 2⁶].

Ҷунонки дар дастхати «Рӯзнома» дида мешавад, А.Л. Кун, ҳамарӯза навиштаи муаллифи он, махсусан ба номи маконҳо, рустоҳо, шумораи аҳоли, анвои кишоварзӣ ва умуман ба вазъияти иҷтимоиву иқтисодии болооби Зарафшон тавачҷуҳи вижа менамуд, ки аз тарафи мирзои он гоҳе ғалат навишта шудаанд, онҳоро ислоҳ ва ибора ё ҷумлае илова ё қӯтоҳ менамояд.

«Ҷамзамон қайдҳои худро – менависад ин шарқшинос, дар бораи роҳи тай намудаам нигоҳ медоштам ва аз мирзо (яъне А. Мустаҷир. – О.А.) варақаи харрӯза дар бораи рӯзи гузашта мегирифтам, яқоя бо он ҳам номи маҳаллаҳо ва ҳам иловаҳоро, ки имкон буд, тафтиш мекардем. Ман шахсан дар ҳузури мирзо маълумоти мардумшиносиро гирд овардам, ӯ ҳам дарҳол пай бурд ва он чиро, ки ба

¹ Манзури муаллиф «Рӯзномаи сафари Искандарқӯл» аст.

забони тоҷикӣ шунида буд, барои худ қайд намуд. Дар ин гуфтугӯҳо тамоми талошамро кардам то вожаҳои маҳаллиеро, ки таваҷҷуҳи мирзоро низ ҷалб карда буданд, бештар дар мадди назар дошта бошам. Калимаҳои мушоҳидашуда дар «Рӯзнома» бо хати сурх аз болои сатр қайд карда мешаванд» [21, 4^а].

Тасдиқи ин навиштаи шарқшиносро мо дар аксар варақаҳои дастхатти асари мазкур мушоҳида менамоем. Ба монанди: «ба чӣ азобу уқубат», «баъд аз он», «гузаштем», «маа, сарбозон, ҷамеи аскарӣя пиёда шуда, асбҳоро етав карда» хат зада, чизе ба он илова намешавад. Дар дигар сафҳаҳои он бошад, пас аз хат задан нисбатан ҷумлаҳои тӯлоние, ки мазмуну муҳтавои муҳимме надоранд, ҳазф менамояд ва дар болои онҳо ба шакли кӯтоҳ калимаву ибора ва ҷумлаҳои нав, бо ранги аз матни асосӣ фарқкунанда, илова карда мешаванд. Чунонки мебинем, муҳаррир дар варақаҳои 4^б ва 5^а нусхаи №D133(609g)-и матни «Рӯзнома» навиштаи «*Явми шанбеи сездеҳуми моҳи сафар (15 майи соли 1870. – О.А.) аз он ҷо бо ҳамроҳии қӯшун ва тӯрагон, миқдори ним санг (3 км. – О.А.) роҳ рафта, ба қӯргони Даштиқозӣ расидем*». Шакли таҳриршудаи он: «*Явми шанбеи сездеҳуми моҳи сафар аз мавзеи Рӯзи обнок¹ бо ҳамроҳии қӯшун ва тӯрагон баромада, миқдори ним санг роҳ рафта, ба қӯргони Даштиқозӣ расидем*».

Чунонки мебинем таркиби «аз он ҷо»-ро хат зада, ба ҷояш номи дақиқи макон, яъне «Рӯзи обнок» ва дар идомаи матн «баромада»-ро илова намудааст [21, в. 4^б-5^а].

Ҳамин гуна, шарқшинос А.Л. Кун навиштаи «Мирзои худ»-ро то варақаҳои 83^а, ҷиддӣ ғалатгирӣ ва тасҳеҳ намуда, аз он ба баъдро ба мисли саҳифаҳои қаблӣ таҳриру тасҳеҳ наменамояд. Яке аз омилҳои таҳрир нашудани матни «Рӯзнома»-ро «ҳаракати сареи дастаи ҳарбӣ» медонад. Аз тарафи сардори экспедитсия А.К. Абрамов супоришҳои муҳими дигаре низ ба ӯ дода шуда буданд.

Чунонки дар боло зикр гардид, дар қатори масоили дигар, ба ӯ супориш шуда буд, ки забони тоҷикони водии Зарафшонро омӯзад ва худӣ шарқшинос дар ин маврид чунин менависад: «генерал-майор [А.К.] Абрамов аз «Экспедитсияи Искандарқӯл»² дар назди ман вазифаи асосӣ гузошт, ки барои омӯзиши забони тоҷикони водии Зарафшон ва мардуми дар тобеияти он сукунатдошта ва тақрибан муайян кардани хатти тобеияти қабिलाҳои туркро муайян намоям» [21, в. 1^б].

Ҳангоми бозгашти дастаи ҳарбӣ ба самти деҳаи Варзиманори бекигарии Фалгар А.Л. Кун ба аҳолии маҳаллӣ суҳбатҳо намудааст, то ки забон ва гӯйиши онҳоро дақиқтар омӯзад, ки ин навиштаи худӣ ӯ таъйиди гуфтаҳои: «Дар даврони бозгашт, агарчи мардум мутмаин буданд, ки мо барои ҷанг наомадаем, дастаҷамъӣ ба истикболи мо меомаданд, аммо бо ҳаракати сареи гурӯҳамон ҳамеша ва дар ҳама ҷо имкон ёфтани афроди лозим вучуд надошт. Фақат дар чанд рустое монанди

¹ Ёдовар мешавам, ки аз тарафи ҳозиркунандагони ҷоп ва муаллифони муқаддимаву тавзеҳоти «Рӯзномаи сафари Искандарқӯл» унвони русии он – «2-го Мая 1870 г. Руди Абнакъ» дар қавсайн оварда мешавад, қавсайни он, ки дар матни дастхатти он, яъне нусхаи №D133(609g)-и дида намешавад. Номи деҳаи «Рӯзи обнок»-ро, ки дар матни нашри соли 1989-и он – «Рӯди обнок» меоранд, ба тавзеҳ ишора мекунам, ки дар талаффузи имрӯза «Рӯзи обнок» маъмул аст. Дар матни нусхаи мазкури «Рӯзнома» ба шакли «روز آب ناک» аз тарафи А. Л. Кун илова шудааст [21; 2, 25].

² Инро дар ноҳунак овардам.

Оббурдон, Шамтич, Худгиф ва Варзيمانор чанд нафарро дарёфтаам, ки бо дастони худ чандин рубой ва маълумот доир ба вазъияти феълӣ минтақае, ки мо боздид кардем, бароям навиштаанд. Таронаву маълумот ва рубоихоро мирзо (А. Мустачир. – О.А.) низ дар ҳузури ман бо калимоти маҳаллӣ ёддошт намуд» [9, в. 2а].

Аз ин навиштаи шарқшинос маълум мегардад, ки вақти ба самти сарғаҳи Зарафшон ҳаракат намудани экспедитсия мардумони ин бекигарихо худро пинҳон намуда ё аз суҳбат ба ҳайати он иҷтиноб варзидаанд. Танҳо вақти бозгашт ба А.Л. Кун ва ҳамроҳонаш муяссар гаштааст, ки бо чанд нафар аз аҳолии маҳаллӣ вохӯрда, аз забони онҳо афсона, рубой, матни сурудҳои маросимӣ ва фолклориро чамбӯварӣ ва сабт намоянд.

Дар баробари ин, қайд кардан лозим аст, ки «Рӯзномаи сафари Искандарқӯл» замимае дорад, ки шомили маводи фарҳангии мардумони маҳаллӣ буда, барои муайян кардани дараҷаи маданияти аҳолии ин манотиқ арзиши муҳимми илмӣ дошта ва дар бахшҳои яқум, дувум, севум ва чаҳоруми он:

1. Чанд афсона, ки дар рустоҳои мухталиф, аз ҷумла Рӯзи Обнок, Варзيمانор, Шаватки Поён, Шамтич, Палдорак ва Фон забт шудаанд;

2. Чанд рубоии дигари маҳаллӣ низ навишта шудааст (22, в. 371а – 394б.).

3. Сангнавиштаи рӯйи қабрҳо (22, в. 313а – 322б).

4. Қиссаву афсонаҳо, нақлу ривоятҳо, латифаҳои мардумӣ, ки хангоми сафар навишта шудаанд (22, в. 330а – 369б).

5. Шеърҳо бо забони ўзбакӣ сабт шудаанд, ки аз забони ду ўзбаки ҷӯпон сокинони деҳаи Рӯзи Обнок навишта шуданд;

6. Шеърҳои дар Урметан навишта шуда аз забони Бобо Бойӣ, ки аз саргардонӣ, фақириву қаландарии ӯ ҳикоят мекунанд (матни шеърҳо омехта ба забони тоҷикӣ ва ўзбакӣ) (22, варақаҳои 297а – 297б);

7. Чанд шеъри дигар аз шоири маҳаллӣ – Абдурраҳими Дардарӣ (в. 22, 297б – 300б);

8. Ашъори Муллобобойи Дардарӣ ба муносибат марғи беки Варзيمانор – Ниёзхоҷа, аз қавли худи шоир навишта шудаанд;

9. «Ғазали Ғуруғӣ», бо забони ўзбакӣ забт шудаанд, ки ба Муллобобойи Дардарӣ тааллуқ доранд (22, в. 301а – 305 а);

10. Чанд намунаи шеъри дигар аз шоири маҳаллӣ - Мулло Абдулкарим (аз рустои Худгифи Соя. – О.А.). Ин шеърҳо дар мавриди рӯйдодҳо аз зиндагии шоир буда, чи гуна шоир сафар ба Шахристонуну Хучанд намуда, ҳодисаи гург хӯрдани бузу гӯсфандони шоирро ҳикоя мекунад ва ҳамзамон ба унвони як шеър марбут ба зан (22, в. 305а - 309а);

11. Чанд шеъри дигар аз шоири маҳаллӣ – Мулло Миразим (аз рустои Худгифи соя. – О.А.) чигуна фуруҳта шудани хари худро дар шаҳри Хучанд, дар мавриди гуруснагӣ ва чи гуна ба осиеб рафтани шоир, дар мавриди издивоҷ ва ҳоказо (22, в. 309а - 312а);

12. Матни сурудҳои маросимӣ ва фолклорие, ки дар Фалғар аз забони сокинон навишта шудаанд (22, в. 312а - 317а) ва баъзе тавзеҳот ва шарҳҳо ба забони русӣ

дар «Замима» навишта шудаанд, ки ба қалами А.Л. Кун тааллуқ доранд, оварда шудааст [19, 288].

Дар болои варакаи 1^а «Рӯзнома» номи русии он дар панҷ хат, чунин навишта шудааст: «Дневник, веденный во время Искандеркулской экспедиции на Самаркандском таджикском наречии с 23 апреля по июня 1870 года», яъне «Рӯзномае, ки ҳангоми сафари Искандарқул аз 25 апрел то 27 июни соли 1870 бо лаҳҷаи тоҷикии самарқандӣ» сабт шуда, аз он шаҳодат медиҳад, ки ин асар ба ғӯйиши самарқандии забони тоҷикӣ навишта шудааст. Ин вежагири дар интихоби луғат, сохтани ибораю чумлаҳо, инчунин дар сабти овошиносии калимаҳо мушоҳида кардан мумкин аст [18, 285-286].

Аз ин нуктаи назар метавон гуфт, ки асар бо услуби содаи адабии хоси асри XIX-и забони тоҷикӣ навишта шуда, гоҳе дар он унсурҳои луғавии лаҳҷаҳои Самарқанду болооби Зарафшон ва чумлабандии хоси ғӯйиши мардуми ин манотиқ ба кор бурда шудааст. Чунин унсурҳо дар корбурди вожаҳои туркӣ ва инчунин шеваи кӯчабозорӣ мушоҳида мешавад. Дар он аксари вожаҳои туркие, ки муаллиф ба кор бурдааст, хоси лаҳҷаи Самарқанд буда, ба ғӯйиши мардуми минтақаи мавриди назар ҳеҷ иртиботе надоранд.

Ҳамин тарик, забони ин асарро бо се гурӯҳи забонӣ чудо кардан мумкин аст: а) забони адабии тоҷикӣ; б) унсурҳои шеваи самарқандӣ, в) аносири марбут ба ғӯйиши ин манотиқ. Инчо барои исботи ин гуфтаҳо чанд чумларо мисол меоварем, ки намунае аз лаҳҷаи Самарқанд мебошанд: «Он мавзеъ, сой дорад, ки се санг обаш ҳаст»; «Аммо дарахтони меванокаш нест»; «Заминҳои он мардум ҳама сангмайда»; «Ду тарафи он роҳи танг кӯҳи баланд»; «Дидем, ки чойи файзосори хуб, булбулҳо дар хониш»; «Хӯрокро заифаи онҳо мепухтаанд»; «Дар ҳама вақт салла мебастагӣ ҳам будааст»; «Дар ин мавзеъ як осиеб ҳам будааст»; «мактабхона ҳам будааст»; «дуредгар ҳам будааст»; «Устои табақтарош ҳам будааст»; «камтар шалғам ва сабзикорӣ ҳам будааст».

Дар баробари ин, калимаҳои «ёна», «болонокӣ», «ӯлчак», «арғамчин», «ялангӣ», «қишлоқ», «чӯлоқ», «авқот», «чет», «ганда», «ҳамчун», «чуқурӣ» дар ғӯйиши мардуми водии Зарафшон корбурди васеъ дошта, аносири «явойӣ», «етав», «ғелидан», «экинҷой», «элбой», «элотия» ва монанди инҳо хоси лаҳҷаи Самарқанд мебошанд. «Моён», «ҳалок шудан», «фуқароён», «ақобирон», «чиндан» ва ғайра хоси шеваи мардумони болооби Зарафшон мебошанд [19, 285].

Муаллифи асари мазкур калимаҳои иқтибосие, ки дар охири асри нуздаҳ ба забони тоҷикӣ ворид гардидаро низ қисман ба кор бурдааст, чунонки даҳ маротиба сардори дастаи ҳарбӣ – А.К. Абрамовро ба унвонии «ҷонирол» ва «ҷониролтӯра» (генерал), ду маротиба сарбозони лашкари русро ба унвони «қазок» (казаки) ёд мекунад.

Дар хотимаи ин мақола таъкид бояд кард, ки шарқшиносии барҷастаи рус А.Л. Кун дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик, ба вижа ҷанбаҳои таърихӣ ва фарҳангии он дар нимаи дуюми асри XIX саҳми арзандае гузоштааст.

А.Л. Кун дар таҳқиқ ва ҳуҷҷатгузории хусусиятҳои этникӣ ва фарҳангии тоҷикон ширкати ғаёл варзидааст. Экспедитсияҳои ӯ ба минтақаҳои тоҷикнишин имкон доданд, ки дар бораи забон, дин, расму ойин ва анъанаҳои ин мардум

маълумоти арзишманде чамъоварӣ намояд. Ин маълумот на танҳо таҳқиқоти муосирро ғанӣ гардонд, балки бойгонии пураарзишро дастраси муҳаққиқони оянда гузошт.

А.Л. Кун дар таблиғи фарҳангу таърихи тоҷикон дар байни муҳаққиқони Ҳукумати Русияи подшоҳӣ ва Аврупо нақши муҳим бозид. Асарҳо ва нашрияхои ӯ як манбаи маълумот дар бораи тоҷикон ва таърихи онҳо ва Осии Миёна мебошанд, ки ба дарки амиқтари ин минтақа ҳамаҷиҳата мусоидат карданд.

А.Л. Кун ба ҳифзи асноди таърихӣ ва осори марбут ба таърихи тоҷикон, ки ба рои таҳқиқ ва ҳифзи мероси фарҳангии ин мардум дар оянда аҳамият дошт, ғаёлона низ мусоидат мекард.

Хулоса, нақши шарқшинос А.Л. Кун дар омӯзиши таърихи пурғановати халқи тоҷик дар нимаи дувуми асри XIX муҳим буда, ҳамзамон ғаёлоияти ӯ ба ташаккули пояҳои тоҷикшиносии муосир мусоидат намуда, ба муҳаққиқон ва донандагони фарҳангу таърихи тоҷикон мероси гаронарзиш ба ёдгор гузоштааст.

АДАБИЁТ

1. Абдумавлон О. Инъикоси анъанаҳои мардуми дар «Рузнома...»-и Абдурахмони Мустачир [Матн] / О. Абдумавлон // Вестник Таджикского национального университета. -2015. -№3-9. -С. 62-64.
2. Абдурахмони М. Рузномаи сафари Искандарқул [Ҳозиркунандагони чоп ва муаллифони муқаддиму тавзеҳот Аълоҳон Афсаҳзод ва Мирзо Муллоаҳмадов] [Матн] / Абдурахмон М. – Душанбе: «Ирфон», 1989. - 176 с.
3. Александр Д. Александр Кун – востоковед, автор Туркестанского альбома /Д. Александр. -Текст: электронный//Общественный фонд «Казахстанское объединение немцев «Возрождение»: [сайт]. -URL: <http://wiedergeburt-kasachstan.de/aleksandr-kun-vostokoved-avtor-turkestanского-alboma/>(санаи дастрасӣ: 27. 02. 2023).
4. Аминов П.А. Искендеркульская экспедиция 1870 г. [Матн]/П.А. Аминов//Туркестанские ведомости. -1873. -№ 13. - С. 49-51
5. Андрианов Б.В. Архив А.Л. Куна [Матн]/Б.В. Андрианов//Советская этнография. -1951. -№ 4. - С.149-155.
6. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана [Матн]/В.В. Бартольд; Акад. наук СССР, Комис. по изучению естеств. производ. сил СССР. - Л.: Акад. наук СССР, 1927. -[2], II. – 256 с.
7. Брежнева С.Н. Немец - ориенталист на службе Российской империи (деятельность А.Л. Куна в Туркестанском крае) [Матн]/С.Н. Брежнева//Природно-географические факторы в повседневной жизни населения России: история и современность: Материалы международной научной конференции, Санкт-Петербург, 14–16 марта 2019 года /Ответственный редактор В.А. Веремченко. Том 2. – Санкт-Петербург: Ленинградский государственный университет им. А.С. Пушкина, 2019. – С. 256-264.
8. Фафуров Б.Ф. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. Китоби 1, 2. [Матн]/Б. Ф. Фафуров – Душанбе: «Нашриёти муосир», 2020. – 976 с.
9. Исакова М.С. Воспоминания Н.П. Остроумова о А.Л. Куне/М.С. Исакова//Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2016. – № 4. – С. 172-191.
10. Искандер -Гюря [А.Л. Кун]. Сведения о ягнауском народе (К материалам для исследования ягнобского языка) [Матн]/Искандер-Гюря [А.Л. Кун]//Туркестанские ведомости. -1881. -№3-4.
11. Кун А.Л. Вакуфы [Матн]/Кун А.Л.//Туркестанские ведомости. -1872. -№ 21.
12. Кун А.Л. Заметки о податях в хивинском ханстве [Матн]/А.Л. Кун//Туркестанские ведомости. -1874. – №№32-33.
13. Кун А.Л. Заметки о Хивинском ханстве [Матн]/А.Л. Кун//Туркестанские ведомости. -1873. -№ 40. - С. 158.
14. Кун А.Л. Коран Османа [Матн]/А.Л. Кун//Материалы для статистики Туркестанского края: Ежегодник/Под ред. Н.А. Маева. Вып. III, 1874. – С. 401–404; Коран Османа [Матн]/А. Л. Кун//Туркестанские ведомости. -1870. -№1.
15. Кун А.Л. Мусульманские школы [Матн]/Кун А.Л.//Туркестанские ведомости. -1876. -№37. -С. 131-133.
16. Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении [Матн]/Б.В. Лунин. - Ташкент: Фан, 1965. – 408 с.
17. Н. М-в [Н. Маев]. Кун А.Л. (Некролог). [Матн]/ М-в Н. [Маев Н.]//Туркестанские ведомости. – 1888. – № 46. – С. 182-183.
18. Одинаев А.Н. Инъикоси чараёни экспедицсияи Искандарқул дар «Рузномаи сафари Искандарқул»-и А. Мустачир [Матн]/А.Н. Одинаев//Муаррих. -2023. -№1(33). -С. 119-130.
19. Одинаев А.Н. «Дневник Искандеркульской экспедиции» Абдурахмона Мутаджира – как источник по истории верховьев Заравшана второй половине XIX в [Матн]/А.Н. Одинаев//Вестник Педагогического университета. – 2019. – № 2(79). – С. 284–291.
20. Одинаев А.Н. Политическое положение верховьев Заравшана и предпосылки Искандеркульской экспедиции [Матн]/А.Н. Одинаев//Вестник Педагогического университета. -2015. -№6-1(67). -С. 250-256.
21. Рузномаи сафари Искандарқул (дастхат) [Матн]/Бойгонии филиали Санкт-Петербургини Институти шарқшиносии шӯбаи дастхатҳо ва ҳуҷҷатҳои Институти дастхатҳои шарқии АИ Русия. Д 133 (609г). – 394 варак.

22. Рӯзномаи сафари Искандарқул (дастхат) [Матн]/Бойгонии филиали Санкт-Петербургини Институти шарқшиносии шубъаи дастхатҳо ва ҳуҷатҳои Институти дастхатҳои шарқии АИ Русия. Д 134 (609h). – 323 ҷарама.
23. Султонов У.А. Русский востоковед А.Л. Кун и его коллекция исторических документов мазара Ахмад Йасави [Матн]/У.А. Султонов//Восточный архив. – Москва. 2014. – № 1. – С.76-83.
24. Туркестанский альбом [Манбаи электронӣ]. Сто сорок лет спустя – в цифровом и доступном виде. URL: <https://www.fergananews.com/articles/7256#0> (таърихи дастрасӣ: 24.08.2023).
25. Хромов А.Л. Ягнобский язык [Матн]/А.Л. Хромов. – Москва: Наука, 1972. – 208 с.
26. Чтение А.Л. Куна о Ферганской долине [Матн]/А.Л. Кун//Туркестанские ведомости. – 1876. – № 12. – С. 46; Кун, А.Л. Некоторые сведения о Ферганской долине [Матн]/А.Л. Кун//Военный сборник. – СПб. – 1876. – № 4. – С. 417–448.
27. Чумбаев Р.Х. Ягнобмарз ва мардуми он пажухиши таърихӣ-этнолоҷӣ [Матн]/Р.Х. Чумбаев. – Душанбе: Амри илм, 2000. – 160 с.
28. Ястребова О.М. Документы XIX века из верховьев реки Зеравшан в Отделе рукописей Российской национальной библиотеки [Матн]/О.М. Ястребова//Восточный сборник. РНБ. СПб. – 2003. Вып. 6. – С. 77–123.
29. Alexander V.K. The Province of Ferghana, Formerly Khanate of Kokand/V.K. Alexander. -Simla: Government Central Branch Press, 1876. – 34 с.
30. Olga Yastrebova & Arezou Azad (2015) Reflections on an Orientalist: Alexander Kuhn (1840-88), the Man and his Legacy, Iranian Studies, 48:5, 675-694, DOI: 10.1080/00210862.2015.1058631
31. Yastrebova O.M. Reconstruction and description of mirza Muhammad Muqim’s collection of manuscripts in the National Library of Russia /O.M. Yastrebova//Manuscripta Orientalia. – 1997. – Vol. 3, No. 3. – P. 24-38.

АЛЕКСАНДР ЛЮДВИГОВИЧ КУН ВА НАҚШИ Ӯ ДАР ТАҲҚИҚИ ТАЪРИХ ВА ФАРҲАНГИ ТОЧИКОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

Дар мақолаи илмии пешниҳодшуда нақши Александр Людвигович Кун дар омӯзиши таърих ва фарҳанги тоҷикон дар ниҳаи дуюми асри XIX баррасӣ шудааст. Муаллиф аҳамияти саҳми А.Л. Кунро дар омӯзиши ҷанбаҳои этникӣ ва фарҳангии ҳаёти халқи тоҷик дар давраи муайяни таърихӣ таъкид кардааст. Мақсади тадқиқот ба муайян кардани мавзӯҳо ва мушкило-те, ки дар осори ин олим ҷойгоҳи асосиро ишғол кардаанд, равона карда шудааст.

Мақола ҳам равишҳои методологии дар пажухишҳои худ ба қорбурдаи А.Л. Кун ва ҳам натиҷаҳои пажухишҳояшро дар бар гирифта, ба масъалаҳои динамикаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва таъсири омилҳои беруна дар ташаккули хувияти тоҷикон дахл кардааст. Муаллиф хусусияти навоҷаронаи мафҳумҳои А.Л. Кун, саҳми онҳоро дар ғани гардонидани дониш дар бораи таърих ва фарҳанги ин халқ таъкид менамояд.

Моҳияти қор аз муайян кардани ҷанбаҳои асосии мероси илмии А.Л. Кун ва нақши ӯ дар ташаккули андешаҳо дар бораи таърих ва фарҳанги халқи тоҷик дар ниҳаи дуюми асри XIX иборат аст. Экспедицияҳои ӯ ба минтақаҳои гуногуни тоҷикинишини Осиёи Миёна имкон додаанд, ки дар бораи забон, дин, расму ойин ва анъанаҳои ин мардум маълумоти арзишманде ҷамъоварӣ намояд. Маълумоти бадастомада на танҳо таҳқиқоти илмии муосирро ғани гардонд, балки мероси пураризиши бойгонии дастраси муҳаққиқони ояндаро ба вучуд овард.

Калидвожаҳо: Александр Людвигович Кун, Генерал-губернатории Туркистон, асри XIX, олим, таърих, фарҳанг, тарҷумаи ҳол, фаъолияти илмӣ, мардумшиносӣ, таъсир, аҳамият, мерос.

АЛЕКСАНДР ЛЮДВИГОВИЧ КУН И ЕГО РОЛЬ В ИССЛЕДОВАНИИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ ТАДЖИКОВ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

В представленной научной статье рассматривается роль Александра Людвиговича Куна в исследовании истории и культуры таджиков во второй половине XIX века. Автор подчеркивает значимость вклада А.Л. Куна в изучение этнических и культурных аспектов жизни таджикского народа в указанный период времени. Цель исследования направлена на выявление основных тем и проблем, которые занимали центральное место в трудах ученого.

Статья охватывает как методологические подходы, примененные А.Л. Куном в своих исследованиях, так и результаты его трудов, затрагивая вопросы социокультурной динамики и влияния внешних факторов на формирование таджикской идентичности. Автор анализирует новаторский характер концепций А.Л. Куна, выделяя их вклад в обогащение знаний об истории и культуре данного этноса.

В данной статье основное внимание уделяется выявлению ключевых аспектов научного наследия А.Л. Куна и его значимой роли в формировании представлений об истории и культуре таджикского народа во второй половине XIX века. Благодаря экспедициям в таджикские населенные регионы ему удалось собрать ценные сведения о языке, религии, обычаях и традициях данного этноса. Полученная информация не только обогатила современные научные исследования, но также создала ценное архивное наследие, доступное для будущих исследователей.

Ключевые слова: *А.Л. Кун, Туркестанское генерал - губернаторство, XIX век, ученый, история, культура, биография, научная деятельность, этнография, влияние, актуальность, наследие.*

ALEXANDER LUDWIGOVICH KUN AND HIS ROLE IN THE STUDY OF THE HISTORY AND CULTURE OF THE TAJIKS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

The presented scientific article explores the role of Alexander Ludwig Kun in the research of the history and culture of the Tajiks in the second half of the 19th century. The author emphasizes the significance of A.L. Kun's contribution to the study of ethnic and cultural aspects of Tajik life during the specified period. The research aims to identify the main themes and issues that occupied a central place in the scholar's works.

The article covers both the methodological approaches applied by Kun in his research and the results of his work, addressing issues of sociocultural dynamics and the influence of external factors on the formation of Tajik identity. The author analyzes the innovative nature of A.L. Kun's concepts, highlighting their contribution to enriching knowledge about the history and culture of this ethnic group.

This article primarily focuses on identifying the key aspects of the scientific legacy of A.L. Kuhn and its significant role in shaping perceptions of the history and culture of the Tajik people in the second half of the 19th century. Through expeditions to Tajik populated regions, he managed to gather valuable information about the language, religion, customs, and traditions of this ethnic group. The obtained information not only enriched contemporary scientific research but also created a valuable archival legacy, accessible to future researchers.

Keywords: *Alexander Ludvigovich Kun, Turkestan Governor General, XIX century, scholar, history, culture, biography, scientific activity, ethnography, influence, relevance, legacy.*

Сведение об авторе: **Одинаев Абдумавлон Назирович** - младший научный сотрудник отдела древней, средневековой и новой истории Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша, НАНТ, E-mail: abdumavlon1987@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-9730-8735>.

About the author: **Odinaev Abdumavlon Nazirovich** - Junior Researcher of the Department of Ancient, Medieval and Modern History of the Institute of History, Archeology and Ethnology. A.Donisha, National Academy of Sciences of Tajikistan, E-mail: abdumavlon1987@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-9730-8735>

УДК 94 (571.56) "1870/1917"+93/94

**АДМИНИСТРАТИВНОЕ УСТРОЙСТВО ГИССАРСКОГО БЕКСТВА
В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ НА ОСНОВЕ СООБЩЕНИЙ
РУССКИХ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ АВТОРОВ ИЗ ГАЗЕТЫ
«ТУРКЕСТАНСКИЕ ВЕДОМОСТИ»**

АФСАХОВА Н.С.,

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ

Большое количество наблюдений, в частности, вопросов административного устройства территорий Бухарского ханства в конце XIX - начале XX вв. было проделано исследователями Русского Географического Общества во время экспедиций, и нахождения по месту военной и административной службы, различных служебных поездок, в частности вопросов составления карт [2,65-79;3;5;1,248:Т.2,65;7;11]. Почти во всех своих работах они отмечают значительный чиновничий аппарат самого крупного в восточной Бухаре бекства – Гиссарского бекства, которые, как и бек, жили за счет сборов с населения, а также за счет предоставленных им ленных хозяйств – танхо, а дворовая челядь – наукары, лавунд, кормились при дворе бека, а иногда получали небольшое жалованье, что вызывало недовольство народа, так вся тяжесть поборов ложилась на него. В частности, об административном устройстве Гиссарского бекства в XIX-начале XX вв. говорится в статье автора начала XX вв., подписавшегося инициалами «А.П.» в «Туркестанских Ведомостях» [1], фотокопия которой хранится в архиве отдела этнологии и антропологии Института Истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ и публикуется впервые.

Русские дореволюционные исследователи уделяли большое внимание изучению истории, политики, населения, семьи и семейных отношений, бытовой культуре, ремеслам, занятиям таджиков, в том числе и административному устройству Бухарского ханства, в частности Гиссарского бекства. Например, гиссарский бек Астанакул – аталык, правивший до 1906 г., занимал особое положение в ханстве и пользовался исключительными льготами эмира. Капитан Статкевич сообщает, что кроме содержания самого бека и административного аппарата, он (бек), высылая эмиру определенные суммы, при этом сам «имел значительные доходы» [3,257-258]. Исключая высылку эмиру податей и подарков, гиссарский бек был полным властелином своего края, имел право даже выносить смертные приговоры, как отмечает неизвестный автор под именем «А.П.» [1]. Отмечается, что его чиновники получали ежемесячное жалованье, как и личный состав войска [1,479-480].

Русский путешественник, подписавшийся инициалами «А.П.» в своей статье под названием «Административное устройство Гиссарского бекства» отмечает, что «высшим административным лицом в Гиссарском бекстве, как и в прочих бекствах, являлся бек. Должность эта соответствовала Российской должности «губернатора». Гиссарским беком в описываемое им время, был старший из сановников Бухарско-

го ханства, дядя Бухарского эмира, Астанакул-кушбегукул [1]. Являясь высшим сановником и родственником эмира, гиссарский бек считался в то же время авторитетом и образцом для остальных бексов восточной Бухары, почему последние часто обращались к нему за советом и разъяснениями. Занимая такое видное положение, гиссарский бек имел еще преимущество перед другими беками в том, что он управлял бекством полновластно, имел свой суд с правом налагать наказания до смертной казни включительно и содержать своих наемных сарбазов в количестве 50 человек при шести полевых орудиях. Отдельного офицера при них не было, роль последнего исполнял один из старших сарбазов, назначаемый по очереди. Два раза в неделю, по базарным дням, сарбазы производили ученье и ежедневно сторожили арестный дом. Сарбазы получали жалованье от бека каждое первое число по 3 рубля каждый; исполняющий же обязанности офицера получал вдвое больше. В свободное время сарбазам разрешалось заниматься торговлей и всякими ремеслами» [1,479-480].

Говоря о чиновниках, автор отмечает, что в распоряжении бека имелся многочисленный штат чиновников, из им самим выбранных людей [4], в большинстве случаев родственников, которые получали жалованье от бека в первый базарный день первых чисел каждого лунного месяца, а в чины производились самим эмиром. Самый главный чиновник при беке назывался «есаул-баши» (старший). Он как человек сведущий и опытный, считался помощником бека; ему должны были подчиняться все остальные чиновники. Есаул-баши получал от бека жалованье в размере 10 рублей 80 коп. в месяц и приблизительно такую же сумму на содержание пяти лошадей, считая по 7 ½ коп. в день на каждую лошадь. Кроме того, в качестве прибавки получал налог с одной мельницы в размере 7 рублей 50 коп. в год. Второй есаулбаши (младший) получал в месяц 7 руб. 80 коп. жалованья и деньги на содержание трех лошадей по предыдущему расчету» [1,479-480].

Про чиновников – есаулов он подчеркивает, что при беке их было около 20 человек. На обязанности самого младшего есаула лежало сопровождение бека, следуя впереди с палкою. Последний есаул получал в месяц 1 рублю 65 копеек жалованья и ежедневно по 8 коп. на содержание лошади [1,480].

Описывая иерархическую лестницу чиновничьего аппарата Бухарского эмирата, автор статьи отмечает, что следующий класс чиновников при беке назывался «шагирт-пеша»; их при беке было около 60 человек. Они еженедельно по очереди посылались с донесениями о благополучии бекства к эмиру; им же поручался разбор ссор, или же недоразумений между самими жителями с администрацией. Разбирающие какое-либо дело чиновники с виновных получали в свою пользу штраф, назначаемый по своему усмотрению сообразно степени важности дела. Из полученной суммы с каждых 5 теньга [1] они вносили одну теньгу помощнику бека. Эти же чиновники собирали «зьякет-чакана» [10] и являлись кандидатами на должность амлякдаров (уездные начальники). Жалованья они получали в месяц по 1 рублю 95 коп., и ежедневно по 8 коп. на содержание лошади. В связи с этим следует отметить, что русские исследователи и путешественники в описаниях жалованья, для сравнения и сопоставления приводили русский денежный эквивалент.

О писарях в канцелярии отмечает, что канцелярию бека заведовали семь писарей (мирза); при других беках состоит обыкновенно 1-2 писаря. Все эти писари яв-

лялись чиновниками с чинами, пожалованными также самим эмиром. Самый старший из пяти писарей представлял из себя личного секретаря бека, вел секретную переписку, получал в месяц 9 рублей жалованья и ежедневно по 1 ½ теньги на содержание трех лошадей.

Остальные шесть писарей вели различную переписку и получали в месяц 6 рублей жалованья и ежедневно по одной теньге на содержание двух лошадей.

Все чиновники, получая жалованье и фуражные деньги, состояли на полном содержании бека, получая от него халаты белые, некоторые жен, а также пищу, которая шла и на содержание их семей.

Рассматривая вопрос административного разделения и податей в бекстве, он оговаривается, что для удобства управления и собирания податей, Гиссарское бекство разделялось на 23 амлякства, соответствующих Российским уездам. Во главе каждого амлякства стояли амлякдары. Выбирались они самим беком из чиновников-кандидатов (шагирт-пиша), причем преимущество отдавалось родственникам бека и лицам, зарекомендовавшим себя честностью в глазах бека. Вновь назначенный амлякдар получал от бека халат и грамоту для объявления жителям уезда о своем назначении [1,480].

Согласно источнику, каждый амлякдар за полученную должность уплачивал беку от 300 до 500 теньге (камарча-баги) в зависимости от населенности амлякства. Кроме того, вновь назначенный амлякдар уплачивал помощнику бека от 50 до 200 тенег; последний из этого взноса обыкновенно уделял часть бекским писарям. Вновь назначенный амлякдар в первый год своего назначения при уплате «хараджа» должен был уплатить помощнику бека от 200 до 400 тенег. Первая уплата амлякдаром помощнику бека называлась «алык» [10].

Подчеркивается, что в распоряжении каждого амлякдара состояло от 10 до 20 наукеров (конные джигиты). Наукерами являлись сами жители, добровольно пожелавшие исполнять различные поручения амлякдара в мирное время; во время войны они становились защитниками своего отечества.

О предоставлении чинов говорится, что лица, изъявившие свое желание быть наукерами при амлякдаре, заявляли об этом последнему, и этот, в свою очередь, представлял их беку. Бек призывал каждого к себе и спрашивал о его согласии и желании получить чин. Наукерам чины раздавались самим беком при грамоте.

Что касается чиновничьей лестницы наукеров, то первый чин наукеров назывался «чарагасы». Получающий этот чин должен был уплатить беку за производство в чин 500 тенег (75 рублей); кроме того, должен был уплатить алык в 100 тенег помощнику бека с писарями. Каждому чарагасы в счет годового содержания представлялось получать харадж с двух лиц, имеющих по одной паре рабочего скота (быков). Этот род содержания носит название «танха».

Второй же чин наукеров, согласно чиновничьей лестницы, носил название «мирза-баши». Получающий второй чин уплачивал беку 700 теньге (105 рублей) и алык в 100 теньге. В счет содержания мирза-баши получал харадж с трех пар быков.

Следующий, третий чин наукеров назывался «дживачи». За получение этого чина уплачивалось беку 1000 теньге (150 рублей) и алык в 150 теньге. Дживачи получал харадж с четырех пар быков.

И, наконец, четвертый чин назывался «карауль-беги». За этот чин уплачивалось беку 1000 теньге алык в 150 теньге. Карауль-беги получал харадж с шести пар быков.

Один из наукеров при амлякдаре назывался «мин-баши», соответствующий русскому волостному старшине. Последнему разрешалось получать сразу 2 или 3 чина, уплатив беку за второй чин 1000 теньге, за третий чин 1200 теньге, алык за каждый чин по 100 теньге и 120 теньге чиновнику бека, опрашивавшему жителей о их согласии на назначение минбаши. Последний получал содержание соответственно своему чину и за звание волостного старшины, и ещё харадж с одной пары быков.

Также в Бухарском эмирате в начале XX в. существовали и другие должности, как например, «арбоб». «Арбоб» - наукер без чина, равнялся местному аксакалу, назначался самим амлякдаром, уплатив последнему от 150 до 300 теньге. В каждом амлякдарстве было 6 -7 арбобов по числу родов таджиков и узбеков в уезде. Арбобы несли службу, главным образом, при сборе зякета и хараджа, а также исполняли различные поручения амлякдара. Жалованье арбобы получали в размере хараджа с одной пары быков.

Наукеров, как было упомянуто выше, в различных амлякствах Гиссарского бекства было различное количество; так, в Исанходжинском уезде 195 человек, в Бадраклинском -90, в Гази-малекском – 80, в Ханакинском – 24, в Шурианском – 13, в Дашнабадском -11, в Гиссарском – 7, в Сары ассийском – 8, в Каратагском – 25, в Регарском – 4, в Четагском – 7, в Рашидском–28 и в Сары-джейском – 18 человек [1;9;10;11].

Что касается содержания бека и амлякдаров, то они, согласно сообщениям автора статьи, никакого содержания от правительства не получали. Поэтому источниками их существования являлось благосостояние управляемого ими народа, и в этом отношении был полный произвол, так как выяснить размеры содержания, согласно автору статьи за инициалами «А.П.», не было возможности определить.

Автор отмечает, что можно указать только на некоторые источники доходов. Так, беку принадлежали вышеописанные деньги, получаемые за назначение административных лиц (амлякдаров), за раздачу чинов наукерам, подати – «зьякет-чакана», «кош-пулы», «як-сира» и налоги – «ассия-пулы», «абджуваз-пулы», «та-нап-пулы» и «аляф-пулы», которые он мог использовать по назначению или на своё усмотрение. Зякет и харадж, который бек должен был предоставлять эмиру, зависели от добросовестности бека, так как контроля в то время никакого не было.

Говоря о податях, автор отмечает, что амлякдары получали в свою пользу подать «кафсан», деньги за назначение арбобов, возможно и за назначение других наукеров, и, без всякого сомнения, скрывали его размеры при сборе зякета и хараджа. Другим «нелегальным» доходом амлякдаров являлись, по причине полного отсутствия географических и статистических сведений и бесконтрольности со стороны беков, т.е. отсутствия у них полного списка селений и количества населения, не зарегистрированные селения и полученные с них подати и налоги, которые обращались в их пользу.

Таким образом, неизвестный автор под инициалами «А.П.» подытоживает, что в год исследования им данной территории (1908 год) заканчиваются рекогносциро-

вочные работы в бухарских владениях топографами, и что уже опубликованы географические карты владений Бухары, как он выражается, в 2-вёрстном масштабе. И далее советует бухарскому правительству позаботиться с приобретением этих карт для ознакомления с ними беков, что привело бы значительному увеличению доходов Бухарского ханства, и, одновременно, значительному сокращению «чрезмерной алчности амлякдаров».

Как видно из вышеизложенного, в Бухарском ханстве существовало деление на бекства, амлякдорства и кишлаки как административные единицы, во главе которых стояли старосты – арбобы и аксакалы; в ряде же мест существовало еще и промежуточное звено в лице аминов, арбобов и миразоров [4;9]. Из статьи выясняется, что одним из источников дохода чиновничьего аппарата того периода являются непосильные налоги, которое взимается с населения. Кроме того, помимо тех сумм, которые отдавались беку и амлякдору от сбора налогов и которыми эти лица частично делились со своими приближенными, администрация бекства пользовалась и частичными поборами с урожая с крестьянских полей (амлякдоры, арбоб, дарга и др.), а также различными сборами за рассмотрение тяжб, жалоб (бек, кази), в виде штрафов (бек, амлякдор, раис), за раздел имущества, регистрацию браков, смертей (кази, мулла) и т.п. [9].

Автор статьи, русский дореволюционный путешественник под инициалами «А.П.», отмечает полное отсутствие в Бухарском эмирате в начале XX в. географических и статистических сведений, данных о количестве его населения, а потому и полный произвол со стороны администрации и бека, что выражалось в утаивании налогов от центральной власти, приписок, незнании количества селений со стороны администрации и т. п. Кроме того, он отмечает тот факт, что официально должности низовой администрации были выборными. В основном аксакалы, арбобы, амины, миразоры являлись людьми зажиточными, и могли внести плату за свое «назначение» беку или амлякдору. Арбоб, аксакал, как и все высшие административные лица, освобождались от уплаты налогов и сборов со своего личного хозяйства [1;8,23-30].

Таким образом, в статье даётся административная лестница в Бухарском ханстве в начале XX в., само административное устройство, значительный чиновничий аппарат, различные налоги с населения, что вызывало его недовольство, бесконтрольность взимания налогов - отсутствие надзора со стороны центральной власти, отсутствие карт и рекомендации бухарскому правительству о приобретении географических карт владений Бухары, составленных русскими исследователями с целью ознакомления с ними беков для увеличения доходов Бухарского ханства и пресечения чрезмерной алчности амлякдаров – уездных начальников [9].

ЛИТЕРАТУРА

1. А.П. Административное устройство Гиссарского бекства - «Туркестанские Ведомости». №112 от 27.05.1908.
2. Дубовицкий В. Вклад туркестанского отдела Русского Географического Общества в общественно-научное изучение территории Таджикистана (1997-1917 гг.), - «Историк». №2. 2015. - С.65-78, ООО «Нашри мубориз». -144 с.
3. Кап. Стеткевич. Бассейн Каратаг-Дарьи. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. - Вып.57. -1894. -С.257-258. – 424 с.

4. Кисляков Н.А. Патриархально-феодальные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX-начале XX века. Тр. Ин - та этногр. им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Нов. сер. - Т.LXXIУ-М.-Л. - 1962. 170 с.
5. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. В 2-х томах. М. 1911. Т.1. 340 с; Т.2. – 357 с.
6. Логофет Д.Н. В горах и на равнинах Бухары (очерки Средней Азии). -СПб. -1913. -175 с.
7. Маджлисов А. Каратегин на кануне установления Советской власти. -Душанбе, 1959. -С. 131 с.
8. Маджлисов А. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX - начале XX веков. -Алма-Ата, 1967. – 51 с.
9. Подати и налоги в Восточной Бухаре. - «Туркестанские Ведомости». 1906. №7.
10. Снесарев А.Е. Восточная Бухара. Военно-географический очерк//Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. -Вып. XXIX. СПб. 1906. -148 с.

**СОХТОРИ ИДОРАИ БЕКИГАРИИ ҲИСОР ДАР ОХИРИ АСРИ XIX -
ИБТИДОИ АСРИ XX ДАР АСОСИ МАЪЛУМОТИ МУАЛЛИФОНИ
ПЕШАЗИНҚИЛОБИИ РУС ДАР РЎЗНОМАИ
«ТУРКЕСТАНСКИЕ ВЕДОМОСТИ»**

Мақола дар асоси фотонусхаи рӯзномаи «Туркестанские ведомости» № 112 аз соли 1908, ки дар бойгонии шуъбаи мардумшиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон маҳфуз аст, навишта шудааст, ки дар он асосан сохтори идораи бекигарии Ҳисор дар охири асри XIX - ибтидои асри XX инъикос гардидааст. Ҳисорро дар он давра бек идора мекард. Муаллифи мақола оид ба зинаҳои мансабдорӣи бекигарии Ҳисор, вазифа ва музди меҳнати онҳо, манбаҳои даромад, андоз, андозии махсус, ки барои таъмини бек пешбинӣ шуда буд, маълумот пешниҳод кардааст.

Сайёҳи рус бо номи махфии «А.П.» дар мақолаи худ бо номи «Сохтори маъмурии бекигарии Ҳисор» қайд мекунад, ки дар бекигарии Ҳисор олитарин шахси маъмурӣ чун дар дигар бекигарӣҳо асосан бек ба ҳисоб мерафт. Ин вазифа ба мавқеи «губернатор» -и русҳо мувофиқ буд. Беки Ҳисор дар замоне ки ӯ тасвир мекунад, аз калонтарини бузургони хонигарии аморати Бухоро, амаки амири Бухоро - Остонақул-қўшбегӣ буд.

Дар мақолаи рӯзномаи «Туркестанские ведомости» оид ба шакли идоракунии тоҷикони Бухорои Шарқӣ дар охири асри XIX - ибтидои асри XX маълумоти пурарзиш мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: *бойгонӣ, рӯзнома, Туркистанские ведомости, сохтори маъмурӣ, Бухорои Шарқӣ, Ҳисор, Чамъияти ҷуғрофии Русия, сарчашмаҳо, андозҳо.*

**АДМИНИСТРАТИВНОЕ УСТРОЙСТВО ГИССАРСКОГО БЕКСТВА В
КОНЦЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ НА ОСНОВЕ СООБЩЕНИЙ РУССКИХ
ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ АВТОРОВ ИЗ ГАЗЕТЫ
«ТУРКЕСТАНСКИЕ ВЕДОМОСТИ»**

Статья основана на фотокопии газеты «Туркестанские ведомости» № 112 от 1908 года, находящейся в архиве отдела этнологии и исторической антропологии Института истории, археологии и этнографии им. Ахмада Дониша Национальной

академии наук Таджикистана, отражающие структуру управления Гиссара в конце XIX - начале XX вв. Гиссаром в тот период управлял бек. В данной статье автором приведены сведения о должностных званиях гиссарских служащих, их обязанностях и заработной плате, источниках доходов, налогах, специальных налогах, предназначенных для обеспечения населения и другие сведения.

Русский исследователь под тайным именем «А.П.» в своей статье «Административное устройство Гиссарского бекства» отмечает, что в Гиссарском бекстве высшим административным лицом считался бек, как и в других бекствах. Эта должность соответствовала должности «наместника» русских. В то время, которое он описывает, Гиссарский бек был одним из крупнейших вельмож Бухарского эмирата, дядей бухарского эмира Астанакул-Кушбеги.

В статье газеты «Туркестанские ведомости» обсуждались ценные сведения о форме управления таджиками в Восточной Бухаре в конце XIX и начале XX века.

Ключевые слова: *архив, газета, «Туркестанские ведомости», административное устройство, Восточная Бухара, Гиссар, Русское Географическое общество, источники, налоги.*

THE ADMINISTRATIVE DEVICE OF THE GISSAR BEKSTSTATE AT THE END OF THE 19TH-BEGINNING OF THE XX CENTURIES ON THE BASIS OF THE MESSAGES OF RUSSIAN PRE-REVOLUTIONARY AUTHORS FROM THE NEWSPAPER «TURKESTANSKIE VEDOMOSTI»

The article is based on a photocopy of the newspaper «Turkestanskije vedomosti» № 112 of 1908, located in the archive of the ethnological department of the Institute of History, Archeology and Ethnology named after A. Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan, reflecting the structure of administration of Hissar region at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, has been preserved. Bek was at the head of Hissar region unemployment in Hissar during that period. In this article, the authors provide information about the official titles of the Hissar employed, their responsibilities and salaries, sources of income, taxes, special taxes intended to provide for employment, and other information.

A Russian investigator with the pseudonym «А.П.» in his article «Administrative structure of Hissar beg state» notes that the beggar of Hissar was considered the highest administrative person, as in other bekstates. This position corresponded to that of the Russian «gubernator». which it describes, and Hissar bek was one of the largest nobles of the Bukhara Emirate, uncle of the Bukhara Emir Ostanakul-Kushbegi.

In the article of the newspaper «Turkestanskije vedomosti» valuable information about the form of administration of Tajiks of Eastern Bukhara at the end of the XIX and the beginning of the XX century was discussed.

Key words: *archive, newspaper, Turkestanskiye Vedomosti, administrative structure, Eastern Bukhara, Gissar, Russian Geographical Society, sources, taxes.*

Сведения об авторе: **Афсахова Нодира Саидахмадовна** – соискатель Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: (+992) 553258008; (+992) 919517008.

Information about the author: Afsakhova Nodira Saidakhmadovna - applicant of the Institute of History, Archeology and Ethnology named after A. Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992) 553258008; (+992) 919517008.

УДК 902:72 (571.13) "19/20"

МУҲИМТАРИН ЛАҲЗАҶОИ ТАЪРИХИ ОМУЪЗИШИ ЁДГОРИҶОИ АРХЕОЛОГИИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН¹

КАРИМОВА Г.Р., ЮСУФОВ М.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ

Водии Зарафшон дорои хусусиятҳои ба худ хоси фарқкунандаи ҷуғрофӣ ва таърихӣ буда, он ба дар давраҳои гуногун ва муҳимтарин ҳаводиси таърихӣ гузаштагони аҷдодони тоҷикон алоқамандӣ дорад, ки як қатор мавзӯҳои бостонӣ аз он ҳаводис гувоҳӣ медиҳанд. Зеро ёдгориҳои бостоншиносӣ ба монанди шаҳри Саразми бостонӣ, Панҷакенти қадим, Наврӯзшоҳ, Санҷаршоҳ (дар шаҳру деҳоти Панҷакент), Қалъаи Кӯҳи Муғ (Абаргар), Гардани Ҳисор, Кум, Мадм, Сарвода, (дар ноҳияи Айнӣ), шаҳраки Ҳисорак (дар ноҳияи Кӯҳистони Мастҷоҳ) ва дигар ёдгориҳои таърихӣ дар натиҷаи таҳқиқоти бисёрсолаи олимони ватаниву хориҷӣ ба доираҳои илмӣ ворид шуданд.

Барои тавсиф ва таҳлили масъала рӯй меорем ба аввалин кашфиёт ва кӯшишҳои илмӣ дар болооби водии Зарафшон.

23 июни соли 1868 байни Русияи подшоҳӣ ва Аморати Бухоро сулҳ баста шуд, ки бо ҳамин Аморати Бухоро тобеи (вассали) Русияи подшоҳӣ гардид. Пас аз забти Самарқанд соли 1868 ноҳияи Зарафшон ташкил карда шуд, ки сардори он генерал – майор А.К. Абрамов буд. Ӯ бо мақсади шиносӣ ва забти минтақаи кӯҳистони водии Зарафшон моҳи январӣ соли 1869 оид ба ташкили экспедитсияи илмӣ фармон дод. Ин экспедитсия дар таърих бо номи экспедитсияи Искандарқӯл маълум аст, зеро нуқтаи ниҳоии таҳқиқот Искандарқӯл буд. Соли 1870 бо сардории А.К. Абрамов ин экспедитсия ташкил карда шуд. Ба ҳайати экспедитсия 200 нафар казахҳои мусаллаҳ, ротай пиёдагард ва взводи пулемётчиҳои кӯҳгард дохил буданд [10,189-190]. Мақсади асосии ин экспедитсия тобеъ намудани бекигарии Кӯҳистон буд. Ба ҳайати экспедитсия чанд нафар олимони соҳаҳои гуногуни илм низ дохил карда шуданд. Яке аз аъзои экспедитсия А. Гребёнкин буд, ки забони тоҷикӣ ва таърихи минтақаро медонист роҳбарии гурӯҳро ба уҳда гирифт. Дар чараёни кор гурӯҳи А. Гребёнкин маводи зиёде ҷамъ овард, ки барои силсилаи мақолаҳои пурмазмун дар бораи тоҷикон ва минтақаи Панҷакент асос гузаштанд. Донишмандон забон ба ӯ имкон дод, ки бо аҳолии минтақа ҳамсуҳбат шуда, дар бораи зиндагӣ, савдо, урфу одат ва дигар шӯғлҳои онҳо мавод ҷамъ оварад [2,48].

Сардори илмӣ экспедитсия А.Л. Кун буд. Ӯ соли 1840 дар Ставропол таваллуд шуда, соли 1865 факултаи шарқшиносии Донишгоҳи Санкт-Петербургро хатм карда аст. Вақте ки экспедитсия ташкил карда шуд ӯ аллақай олими шинохта буд. Дар вақти кори экспедитсия ӯ ба хусусияти лаҳзаҳои маҳаллӣ диққати махсус дод. Махсусан

¹ Мақола дар асоси лоиҳаи «Археологияи Тоҷикистон» (аз асри санг то охири асри миёна) (РҚД 0121 ТҶ 1212) навишта шудааст.

диққати ўро лаҳчаи аҳолии Яғноб ба худ чалб мекард. Вай фавран фарқияти байни лаҳчаи яғнобӣ ва дигар лаҳчаҳои минтақаи Кӯҳистонро дида, барои омӯзиши илмии ин лаҳча се яғноби́ро ба Самарқанд овард. Соли 1870 А.Л. Кун бори аввал хешовандии наздики яғноби́хоро бо суғди́хо исбот кард [3,137]. Моҳи июни соли 1870 экспедитсия ба анҷом расид. Пас аз хатми экспедитсия А.Л. Кун соли 1872 дар мавзуи «Яғноби́ён» маъру́за кард, соли 1881 мақолае бо номи «Маълумот дар бораи хусусиятҳои мардуми Яғноб» нашр намуд. Экспедитсияи Искандаркӯл бо вучуди ҳадафҳои пинҳонӣ дошта-наш, барои омӯзиши илмии болооби Зарафшон аҳаммияти калон дошт. Олимоне, ки дар ин экспедитсия иштирок доштанд, тавонистанд дар бораи урфу одат, забон ва лаҳчаҳои мардуми водии Зарафшон маълумоти зиёдеро чамбоварӣ намоянд. Маълумоти чамбовардаи онҳо барои омӯзиши минбаъдаи болооби водии Зарафшон заминаи му-соид фароҳам овард.

Пас аз 62 соли экспедитсияи Искандаркӯл, яъне соли 1932 ёфт шудани дастхатҳо аз қалъаи кӯҳи Муғ барои омӯзиши археологии болооби Зарафшон замина фароҳам овард. Ин дастхатҳо, ки аз тарафи ҷўпони деҳаи Хайробод Ҷўраалӣ Маҳмадалӣ ёфт шуда буд, аввал ба дасти райкоми ҳамонвақтаи ноҳияи Заҳматобод (ҳозира ноҳияи Айни) Абдулҳамид Пулодӣ расид, баъд ба Сталинобод (шаҳри Душанбе солҳои 1929 – 1961 Сталинобод ном дошт) фиристода мешавад. Баъд аз нусхабардорӣ қардани дастхатҳо нусхаи онҳо ба шаҳри Ленинград (ҳоло Санкт-Петербург) фиристода шуд. Нусхаи ин дастхатҳо ба дасти эроншиноси маъруфи советӣ А.А. Фрейман расид. А.А. Фрейман дар натиҷаи омӯхтани дастхатҳо муайян кард, ки дастхатҳо ба забони суғдӣ навишта шудаанд. Кашфи ин дастхатҳо ба дили олимони ҷаҳон як таппиши бузург ворид кард, тавачҷуҳи онҳоро барои омӯхтани ёдгориҳои болооби водии Зарафшон чалб намуд.

Моҳи майи соли 1933 дар дижи Муғ А. Пулодӣ ва баъдан А.И. Василев нахуст му-стакилона ва баъдан моҳи ноябри соли 1933 дар ҳайати экспедитсияи Академияи фанҳои Иттиҳоди Шуравӣ таҳти роҳбарии А.А. Фрейман ҳафриёт гузарониданд. Дар натиҷа аз ин диж 81 санади дастнавис ёфт шуд, ки забони як санади дар чарм навишташуда муайян нагардид ва 80 адади он чунин шиносой шуданд: 25 санад дар қоғазӣ нафиси намунаи чинӣ (22 – тои он ба забони суғдӣ, ки пушти 5 – тои он матн бо забони чинӣ дорад), 32 санад дар чарм (29 – тои он ба забони суғдӣ) ва 23 санад дар ҷўб (шоҳаҳои мачнунбед, ҳама ба забони суғдӣ). Аз ҷумлаи ин санадҳо ду санад дар чарм ба забони арабӣ навишта шудааст, ки И.Ю. Крачковский ва В.А. Крачковская онҳоро бахшхое аз як санад меҳисобанд. Ҳашт санад ба забони чинӣ иншо шудаанд, ки онҳоро муҳаққиқ А.С. Поляков шиносой намуд. Инчунин ҳангоми ҳафриёт аз ин ёдго-рии таърихӣ теъдоди 400 ашёи фарҳанги моддӣ, мисли пораҳои матоъ, чарм, маснуоти кулолӣ, таҷҳизоти низомӣ (тир ва сипар) ва 6 сикка (як сиккаи нуқра ва боқимонда мис, ки дар мобайнашон сӯроҳ доранд) ба даст омад. Муқаррар гардид, ки ба шарофати хоки маҳсули ин дараи кӯҳӣ асноде, ки дар рӯйи чарм ва қоғаз навишта шудаанд, дар зери замин пас аз гузашти сенздаҳ сада комилан ҳифз гардидаанд [11, 6].

Баъд аз гузаронидани ҳафриёт дар қалъаи кӯҳи Муғ солҳои 1934-1937 аз тарафи бостоншиноси ҳамонвақтаи ҶШС Тоҷикистон В.Р. Чейлитко дар болооби водии За-рафшон ҳафриёти бостоншиносӣ гузаронида шуданд. Дар бораи ҳафриёти гузаронидаи ӯ дар китоби аллома Б. Ғ. Ғафуров «Тоҷикон» чунин омадааст: В.Р. Чейлитко солҳои 1934-1937 ҳавзаи болооби Зарафшонро таҳқиқ намуда, аз ҷумла, дар Панҷакенти қадим каме ҳафриёт гузаронид. Аз ахбори мухтасару бербобитаи рӯзномаҳо дар бораи ин ҳаф-риёт маълумоти муфассал гирифтани мумкин нест, вале шубҳае нест, ки натиҷаи ин

ҳафриёт хеле хуб буд [1,264]. Ҳамзамон қайд кардан ба маврид аст, ки соли 1936 аз ҷониби В.Р. Чейлитко дар Қайнартеппа 1,5 км дуртар аз шаҳри Панҷакент ду қабри мансуб ба зардуштиҳо кашф гардид. Қабрҳои дарёфтгардида мутааллиқи асрҳои V – VIII мебошанд. В.Р. Чейлитко дар бораи дафни мурдаҳои зардуштӣ чунин ақидаронӣ мекунад: Зардуштиҳо мурдаҳои худро дар зарфҳои сафолӣ (хумҳо) ё устухондонҳо (оссуарийҳо) мегӯрониданд. Ӯ мегӯяд чунин устухондонҳо аз баҳри Миёназамин то Осиёи Миёна маълум аст, лекин дар Панҷакент нави нави устухондонҳо кашф гардиданд, ки гирдшакл мебошанд [13,3]. В.Р. Чейлитко дар дигар манотиқи болооби водии Зарафшон таҳқиқоти назаррас анҷом дод. Ӯ дар асоси натиҷаи тафтишоти археологӣ худ дар навоҳии дараи Яғноб муайян намуд, ки ҳавзаи Яғнобдарё 3000 сол пеш ба сукунатгоҳи одамон табдил ёфта буд. Мавсуф қайд менамояд, ки тақрибан дар ҳама деҳаҳои дараи Яғноб дар нишебиҳо ва куллаҳои кӯҳҳо боқимондаҳои қалъаҳои ҳаҷман хурд мавҷуданд. Ва дар тақриб ба ин гуфтаҳои худ ӯ оид ба қалъае, ки дар деҳаи Такфон, ки дар масофаи 15 км аз дарёи Пшенза (Пшен – сой) ҷойгир аст маълумот медиҳад. Мувофиқи маълумоти В.Р. Чейлитко қалъа қисман аз поҳса ва варақсанг сохта шудааст ва ашёҳои аз қалъа ёфтшуда тақрибан ба асри XII мелодӣ тааллуқ доранд. Инчунин ӯ бар он ақида аст, ки омӯзиши қалъа дар деҳаи Такфонро дар навбати аввал гузоштан зарур аст. Ин қалъа мумкин аст бозёфтҳои фаровони арзишманд диҳад нисбат ба қалъаи кӯҳи Муг. Омӯзиши лаҳҷаи яғнобиён (ин халқи қадимаи таҳҷой) бояд таваҷҷуҳи забоншиносон ва мардумшиносонро ба худ ҷалб намояд [12, 3-4].

Пас аз нашри «Согдийский сборник» В.Р. Чейлитко дар Панҷакенти қадим ва болооби водии Зарафшон ҳафриёти бостоншиносиро оғоз кард. Аммо мутаассифона ҳафриёти гузаронидаи ӯ дар Панҷакент ва қалъаи Кум якҷо бо қорҳои иктишофияш дар дигар ноҳияҳои Кӯҳистон ба таври илмӣ нашр нашудаанд ҳатто гузориш ҳам нашудаанд [2,62].

Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ 1941-1945 қорҳои анҷомдодаи В.Р. Чейлитко натиҷаи мусбат намедоданд, хусусан маълумоти ҷамъовардаи ӯ аз ҳафриёт ва иктишофияш ва ғайри қобили эътимод буд. Сифати нокифояи касбӣ ва кӯтоҳандешӣ, ки бо беинсофии илмӣ ҳамсарҳад аст, ба В.Р. Чейлитко имкон надод, ки таҳқиқоти ҷандинсолаи худро дар болооби водии Зарафшон чун марҳалаи муҳимми омӯзиши бостоншиносии Кӯҳистон қарор диҳад [14,114]. Ҳамин тавр, ҳафриёти гузаронидаи В.Р. Чейлитко дар Панҷакент ва болооби водии Зарафшон ҳарчанд, ки аз камбудии оғӣ набуд тавонист барои омӯзиши ояндаи болооби водии Зарафшон замина омода намояд.

Баъд аз ба итмом расидани Ҷанги Бузурги Ватанӣ 09.05.1945 ва ба анҷом расидани ҷанги дуҷуми ҷаҳон 02-09-1945 дар идоракунии ҶШС Тоҷикистон тағйироти кадрӣ ба амал омад. Рӯзҳои 3-5 июни соли 1946 Пленуми 18 КМ Ҳизби коммунистии ҶШС Тоҷикистон гузаронида шуд, ки ба ҷойи Д.З. Протопопов (1937-1946) ки вазифаи котиби якуми Ҳизби Комунистии ҶШС Тоҷикистонро иҷро мекард Б. Ғ. Ғафуров (1946 – 1956) котиби якуми Ҳизби Комунистии ҶШС Тоҷикистон интихоб гардид [6,137].

Бо дастгирии ин олимони шинохта ва арбоби ҷамъиятию сиёсӣ аз ИҶШС олимони шинохта аз ҳар соҳаи илм ба ҶШС Тоҷикистон даъват шуданд. Яке аз чунин олимони А.Ю. Якубовский буд. Соли 1946 бо сардорӣ узви вобастаи АИ ИҶШС шарқшинос ва бостоншиноси ботаҷриба А.Ю. Якубовский экспедитсияи бостоншиносии суғду тоҷик (баъдтар тоҷикӣ) ташкил карда шуд. Дар ҳайати экспедитсия бо ҳамроҳии бостоншиноси ботаҷриба, муаррих ва шарқшинос А.Ю. Якубовский, эроншинос ва сиккашинос О.И. Смирнова, донандаи таърихи меъморӣ Осиёи Миёнагӣ В.А. Воронина, дотсенти

Институти давлатии педагогии Тоҷикистон Х.К. Очилов ва донишчӯён – таҷрибаомӯзони Донишгоҳи давлатии Ленинград (аз он ҷумла Б.Я. Ставиский) дохил буданд. Чунин таркиби отряд барои пайдо, таҳқиқ ва тавсифи бисёр ёдгориҳои бостонӣ, суратгирӣ ва тавсифи ҷуғрофии ёдгориҳо имконияти хуб фароҳам овард [2,63].

Соли 1946 гурӯҳи илмӣ болооби Зарафшон бори аввал таҳқиқоти васеи бостонии Кӯҳистонро анҷом дод ва маълумоти зиёдеро ба гардиши илмӣ ворид кард. Албатта, таҳқиқоте, ки дар як мавсим аз тарафи ин гурӯҳ анҷом дода шуд, наметавонист тамоми минтақаи Кӯҳистонро фаро гирад. Бисёр деҳаҳо ва ёдгориҳо берун аз назари муҳаққиқон боқӣ монданд ва тавсифи баъзе ёдгориҳо ба таври кофӣ муфассал набуданд ва баъзан иштибоҳҳои инфиродӣ доштанд. Аммо дар маҷмуъ таҳқиқоти соли 1946, ки дар натиҷаи тавачҷуҳи амиқ ба таърихи қадим ва асрҳои миёнаи Кӯҳистон ба вучуд омад, барои таҳқиқоти пайвастаи бостоншиносии Кӯҳистон асос гузошт.

Сардори экспедитсия А.Ю. Якубовский ҳамеша барои идома додани корҳои бостоншиносӣ дар Кӯҳистон аҳамият меод. Экспедитсияи бостоншиносии Суғду Тоҷикӣ, ки дар адабиёти илмӣ ЭБСТ ном дошт (баъдтар тоҷикӣ - ЭБТ) дар баробари ҳафриёте, ки дар Панҷакенти қадим анҷом меод боз омӯзиши археологӣ болооби Зарафшонро низ идома меод. Дар натиҷаи корҳои бостоншиносӣ дар мавзеи Панҷакент маводи беназири таърихӣ ба монанди сохтори шаҳри мусулмонӣ, хонаҳои табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ, дӯконҳои савдо ва ҳунармандӣ, биноҳои динӣ, масъалаҳои идеология, фарҳанг ва санъат ба даст оварда шуданд.

Соли 1947 таҳқиқоти бостоншиносӣ ҳавзаи Киштӯтдарё ва водии Зарафшонро дар ғарбии даромади Киштӯтдарё низ фаро гирифта буд. Дар инҷо дуртар аз деҳаи Гузар, дар ҳуди соҳили Зарафшон мавзее аз назар гузаронида шуд, ки тибқи хабарҳои соқинони маҳаллӣ қалъае бо номи Даҳанаи Фалғар (яъне қалъаи даромадгоҳи Фалғар) маъруф буд, ки эҳтимол сарҳади байни Фалғар ва Киштӯтро муайян мекард [2,65].

Соли 1948 корҳои таҳқиқотӣ барои омӯзиши болооби Зарафшон идома ёфтанд. Аз тарафи гурӯҳи илмӣ (роҳбар О.И. Смирнова) роҳи деҳаҳо таҳқиқ карда шуд. Ин роҳҳо аз Равот ба Яғнобдарё то Искандаркӯл ва минбаъд ба воситаи ағбаи Дукдон ба қишлоқи Пахшев (Маҷҷоҳи Кӯҳӣ) мерафтанд [7,168]. Соли 1952 дар деҳаи Зосун аз тарафи А.М. Манделштам қабристонҳои деҳа ҳафриёт карда шуд. Дар натиҷаи ҳафриёт муайян шуд, ки қабристон бисёрқабата буда, ба давраҳои гуногуни таърихӣ тааллуқ дорад [4,56]. Соли 1953 ҳафриёти хурди Ботуртеппа (Ҷамоати деҳоти Сӯчина), ки ба асрҳои VII – VIII тааллуқ дорад, анҷом ёфт ва соли 1955 дар Ботуртеппа якҷанд ҳучра кофта шуд, ки дар натиҷа намуди нави сохтмони манзили наздишаҳрӣ пайдо гардид [5,57].

Баъд аз вафоти А.Ю. Якубовский (1953) дар роҳбарии экспедитсия дигаргунӣ ба вучуд омад. Роҳбарии илмӣ экспедитсия ба А.М. Дяконов супорида шуд. Дар солҳои 1947 – 1948 дар ҳавзаи болооби Зарафшон О.И. Смирнова, солҳои 1952-1953 А.М. Манделштам аз соли 1957 то соли 1967 гурӯҳи Экспедитсияи бостоншиносии Тоҷикистон (ЭБТ), (баъдтар Зарафшон) бо сарвари Б.Я. Ставиский ва аз соли 1970 бо сардории Ю.Я. Яқубов тафтишу таҳқиқот гузаронида шуд [2,81]. Дар инҷо овардани маълумоти муҳтасар дар бораи экспедитсияе, ки бо роҳбарии Б.Я. Ставиский дар ҳавзаи Моғиёндарё анҷом ёфт, аз

аҳамият ҳолӣ нест. Омӯзиши минбаъдаи археологии Кӯҳистон бо кори гурӯҳи ЭБТ (Моғиён), ки сарвараш Б.Я. Ставиский буд оғоз мегардад. Ин гурӯҳ дар назди худ вазифаи омӯзиши амиқӣ таърих ва бостоншиносии кӯҳистонро гузошта, дар ҳавзаи Моғиён дарё иктишофи ёдгориҳои замони мухталифро анҷом доданд. Моғиён дарё, ки роҳҳои асосӣ аз он мегузаранд, ноҳияҳои кӯҳистонро бо ҷаҳони беруна пеш аз ҳама бо минтақаҳои Панҷакент, Самарқанд ва Шаҳрисабз мепайвандад [2,81]. Б.Я. Ставиский дар асоси маводи ҳафрии аз қалъаи Муғ, Моғиён ва иктишофи васеъ дар қабри Кӯҳистон мақолаи «Марҳалаҳои асосии рушди шаҳраҳои кишоварзӣ дар минтақаҳои кӯҳии болооби Зарафшон»-ро навишта, чунин қайд кардааст «дар асрҳои III – I деҳқонони муқимӣ водии дарёро устувор аз худ кардаанд» [8,65-82]. Инчунин гурӯҳи Моғиён дар остонаи ғарбии Кӯҳистон омӯхтани роҳҳои қадимӣ ва мавзӯҳои археологиро анҷом дод [9,101-112].

Ҳамин тавр, бо ташкил шудани Экспедицияи бостоншиносии Суғду Тоҷикӣ (баъдтар тоҷикӣ) бо сардории А.Ю. Якубовский барои омӯзиши илмӣ ва кофтуковҳои археологии болооби Зарафшон роҳ кушод. Ёдгориҳои, ки аз таърифи ин экспедиция кашф ва ҳафрий шудаанд, бори дигар аз тамаддуни пурғановати халқи тоҷик дарак доданд. Ҳамаи он кашфиёт ва ҳафрийе, ки тайи солҳои 1946-1956 гузаронида шуданд, барои омӯзиши амиқи таъриху маданияти гузаштагонӣ халқи тоҷик, аз ҷумла суғдиён хеле муфид ва саривақтӣ буд. Суғдиён аз замони қадим дар водии Зарафшон умр ба сар мебуданд ва дар тӯли солҳои зиёд аз худ як маданияти бою ғаниро барои ояндагонӣ худ ба мерос гузоштаанд, ки он тавонист таваҷҷуҳи олимони ҷаҳонро ба худ ҷалб намояд.

АДАБИЁТ

1. Ғафуров Б.Ғ. «Тоҷикон» - Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. Душанбе, «Ирфон», - 2010, -870 с.
2. Исаков А.И., Якубов Ю.Я., Каримова Г.Р. Археологическая карта Таджикистана верховья долины Зарафшана (Горно-Матчинский, Айнинский и Пенджикентский районы), -Душанбе: «Дониш», 2020. Ч.1-3. -360 с.
3. Икрамов Н. Искандаркульская военная экспедиция и начало изучения Верхнего Зарафшана // Учёные записки гуманитарные науки. –Худжанд, -2010, -№1(21). С. 137-143.
4. Мандельштам А.М. Могильник в село Зосун // Изв. АН Тадж. ССР. 1956, -2(40). С. 56-59.
5. Мандельштам А.М. Раскопки на Батур-тепе в 1955 // Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР 1956. Том-63 С. 57-59.
6. Набиева Р., Зикриёев Ф., Зикриёева М. «Таърихи халқи тоҷик», - Душанбе, «Собириён», 2010, -328 с.
7. Смирнова О.И. Археологические разведки в верховьях Зарафшана в 1948 // МИА СССР-(том-2), №37, М. 1953. С. 168-188.
8. Ставиский Б.Я. Археологические работы в бассейне Магиандарьи в 1957 г.//АРТ. - Сталинабад, 1959. - Вып. 5. - С. 65-82.
9. Ставиский Б.Я. Работы Магианской группы в 1958 г.// АРТ, - 1961, Сталинабад. - Вып. 6. С. 179.
10. Хотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. «Таърихи халқи тоҷик», Душанбе, «Эр-граф», - 2011, - 644 с.
11. Ҳамза К. Хуручи Деваштич // Муаррих, № 2 (30), 2022. С. 5-14.
12. Чейлитко В.Р. Коммунист Таджикистана // Согдийский замок на Ягнобе. 24-06-1933, №143 (1040). С. 4.
13. Чейлитко В.Р. Зороастрийские кладбища под Пенджикентом // Правда Востока. 12-12-1936, № 286. С. 3.
14. Якубовский А.Ю. Археологическая экспедиция в Зарафшанскую долину в 1934 г (из дневника начальника экспедиции). – Л. 1940 С. 114-164.

ВАЖНЕЙШИЕ МОМЕНТЫ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ВЕРХОВЬЯ ЗАРАФШАНА

Анализ, обзор, презентация научного наследия и углубленное исследование археологических памятников верховьев Зарафшанской долины считаются одним из актуальных вопросов в археологической науке Центральной Азии. В представленной статье особое внимание уделяется уровню изучения, обзору и интерпретации археологических памятников указанного региона отдельными экспедициями, начиная с Искандаркульской экспедиции.

Поэтапное изложение исследований основано на изучении региона согдийской археологической экспедицией (САЭ), таджикостанской археологической экспедицией (ТАЭ), пенджикентской археологической экспедицией (ПАЭ). Результаты исследований показали, что долина Зарафшана заселена племенами ещё в древности. Представлена многочисленными памятниками истории, архитектуры, материальной культуры. Памятники верховьев долины Зарафшана составляют эталонный материал по истории и археологии согдийской культуры и цивилизации Согда. Представляют основополагающие направления изучения национального наследия таджиков. Показателем важнейших моментов истории изучения археологических памятников верховьев Зарафшана определены следующие этапы исследований.

Искандаркульская экспедиция имела большое значение для научного изучения верховьев Зарафшана. Ученым, участвовавшим в этой экспедиции, удалось собрать много информации об обычаях, языке и диалектах жителей Зарафшанской долины. Через 62 года Искандаркульской экспедиции, в 1932 году, открытие рукописей крепости горы Муг послужило основанием для археологического изучения верховьев Зарафшана. После проведения раскопок в крепости Гора Муг в 1934-1937 гг. начались археологические раскопки археологом Таджикской ССР В.Р. Чейлытко, которые отразили богатейшее наследие согдийской культуры. В 1946 году была организована Согдийско-Таджикская (позже Таджикская) археологическая экспедиция под руководством члена-корреспондента АН СССР, востоковеда и опытного археолога А.Ю. Якубовского. Так, с образованием Согдийско-Таджикской археологической экспедиции открылся путь для планомерных научных исследований и археологических раскопок памятников верховьев Зарафшана.

Ключевые слова: *Долина Зарафшана, таджикская археология, археологические памятники, историография археологии Зарафшанского региона, археологическая экспедиция.*

THE MOST IMPORTANT POINTS THE HISTORY OF THE STUDY OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS UPSTREAM OF ZARAFSHON

Analysis, review, presentation of the scientific heritage and in-depth study of the archaeological sites of the upper reaches of the Zarafshan Valley are considered one of the topical issues in the archaeological science of Central Asia. In the presented article, special attention is paid to the level of study, review and interpretation of the archaeological sites of the specified region by individual expeditions, starting with the Iskandarkul expedition.

The phased presentation of the research is based on the study of the region by the Sogli Archaeological Expedition (SAE), the Tajik Archaeological Expedition (TAE), the Penjikent Archaeological Expedition of the (PAE). The results of the research showed that the Zarafshan valley was inhabited by tribes in ancient times. It is represented by numerous monuments of history, architecture, material culture. The monuments of the upper reaches of the Zarafshan valley constitute the reference material on the history and archeology of the Sogdian culture and civilization of the Sogd. They represent the fundamental directions of studying the national heritage of the Tajiks. The following stages of research were identified as an indicator of the most important moments in the history of the study of the archaeological sites of the upper reaches of the Zarafshan.

The Iskandarkul expedition was of great importance for the scientific study of the upper reaches of the Zarafshan. The scientists who participated in this expedition managed to collect a lot of information about the customs, language and dialects of the inhabitants of the Zarafshan valley. After 62 years of the Iskandarkul expedition, in 1932, the discovery of the manuscripts of the Mug mountain fortress served as the basis for the archaeological study of the upper reaches of the Zarafshan. After excavations in the fortress of Mount Mug in 1934-1937. Archaeological excavations began by the archaeologist of the Tajik SSR V.R. Cheylitko, which reflected the rich heritage of Sogdian culture.

Thus, with the formation of the Sogd-Tajik archaeological expedition, the way was opened for systematic scientific research and archaeological excavations of the monuments of the upper Zarafshan.

Key words: *Zarafshan Valley, Tajik archeology, archaeological sites, historiography of the Zarafshan region archeology, archaeological expedition.*

МУҲИМТАРИН ЛАҲЗАҲОИ ТАЪРИХИ ОМУӢИШИ ЁДГОРИҲОИ АРХЕОЛОГИИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН

Таҳлил, баррасӣ, муаррифии мероси илмӣ ва омӯзиши амиқи ёдгориҳои бостоншиносии болооби водии Зарафшон яке аз масъалаҳои мубрами илми бостоншиносии Осиёи Миёна ба ҳисоб меравад. Дар мақолаи пешниҳодшуда ба сатҳи омӯзиш, баррасӣ ва тафсири ёдгориҳои археологӣ ин минтақа аз ҷониби экспедитсияҳои алоҳида аз экспедитсияи Искандарқӯл сар карда, таваччуҳи маҳсус дода шудааст.

Муаррифии марҳалаи пажӯҳиш ба омӯзиши минтақа аз ҷониби Экспедитсияи археологӣ суғдӣ (САЭ), Экспедитсияи бостоншиносии Тоҷикистон (ТАЭ), Экспедитсияи бостоншиносии Панҷакент (ПАЭ) асос ёфтааст. Натиҷаи таҳқиқот нишон

дод, ки дар водии Зарафшон дар замони қадим қабилаҳои гуногун зиндагӣ мекардаанд. Онро ёдгориҳои сершумори таърих, меъморӣ ва маданияти моддӣ муаррифӣ мекунад. Ёдгориҳои болооби водии Зарафшон маводи маълумотнома оид ба таърих ва бостоншиносии фарҳангу тамаддуни суғдиро ташкил медиҳанд. Онҳо самтҳои бунёдии омӯзиши мероси миллии тоҷиконро ифода мекунад. Ба сифати нишондиҳандаи муҳимтарин лаҳзаҳои таърихи омӯзиши ёдгориҳои археологӣ болооби Зарафшон давраҳои зерини таҳқиқот муайян карда шудаанд.

Экспедисияи Искандарқӯл барои таҳқиқи илмӣ болооби Зарафшон аҳаммияти калон дошт. Ба олимоне, ки дар ин экспедиция иштирок доштанд, муяссар гардид, ки доир ба расму ойин, забон ва шеваи сокинони водии Зарафшон маълумоти зиёде гирд оваранд. Пас аз 62 соли экспедисияи Искандарқӯл, соли 1932 кашфи дастхатҳои қалъаи кӯҳи Муғ асоси таҳқиқоти археологӣ болооби Зарафшон гардид. Баъди кофтуков дар қалъаи кӯҳи Муғ солҳои 1934-1937 кофтуковҳои бостоншиносиро бостоншиносии маъруфи ҶШС Тоҷикистон В.Р. Чейлитко оғоз намуд, ки дар он мероси бойи маданияти Суғд инъикос ёфтааст.

Ҳамин тариқ, бо ташкил ёфтани экспедисияи бостоншиносии Суғду тоҷик роҳ ба таҳқиқоти мунтазами илмӣ ва кофтуковҳои бостоншиносии ёдгориҳои болооби Зарафшон кушода шуд.

Калидвожаҳо: *водии Зарафшон, бостоншиносии тоҷикон, ёдгориҳои бостоншиносӣ, таърихнигорӣ бостоншиносии минтақаи Зарафшон, экспедисияи бостоншиносӣ.*

Сведения об авторах: **Каримова Галина Рахимовна** - кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела археологии Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана; <https://orcid.org/0000-0002-3700-1475>, karimovagalina2501@gmail.com.

Юсуфов Мухаммаджон – докторант Ph.D отдела археологии Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана (Таджикистан, Душанбе).

Information about the authors: **Karimova Galina Rakhimovna** - Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of the Department of Archeology of the Institute of History, Archeology and Ethnography named after A. Donish National Academy of Sciences of Tajikistan; <https://orcid.org/0000-0002-3700-1475>, karimovagalina2501@gmail.com

Yusufov Muhammadjon - Ph.D. student of the Department of Archeology of the Institute of History, Archeology and Ethnography named after A. Donish National Academy of Sciences of Tajikistan (Tajikistan, Dushanbe); <https://orcid.org/0000-0002-3700-1475>, karimovagalina2501@gmail.com

УДК 391:72 (571.13) "1896/1910"

**ЛИБОСИ МАРДОНаИ ТОЧИКОНИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН ДАР
ОХИРИ АСРИ XIX – ИБТИДОИ АСРИ XX**

ГАФУРОВА Г. Ч.,
Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Либоси тоҷикони муқими кӯҳистон, аз ҷумла болооби Зарафшон, дар муқоиса бо либоси хоси ҳамвориҳо ҳам аломатҳои умумӣ ва ҳам аломатҳои фарқкунанда дошт. Либоси марди кӯҳистонӣ ба мисли водиҳо аз куртаи тағ, шалвор ва хилъати боло иборат буд. Вале сокинони кӯҳистон бештар куртаи пешкушода, яъне хилъати тағ мепӯшиданд. Ғайр аз ин, онҳо аз либоси тангтар истифода мебарданд. Инчунин, дар шароити кӯҳистон барои омода кардани либос ҳамчун мавод асосан пашм хизмат мекард, ҳол он ки дар ҳамвориҳо барои дӯхтани либоси мардона бештар аз пахта ва то ҳаде аз абрешим истифода мебарданд.

Дар болооби Зарафшон маҷмӯи либоси мардонаи тобигона аз куртаи бештар пешкушода, шалвор, тоқӣ ё саллаи аз болои кулоҳча басташуда иборат буд. Ба по мӯза ё кафш мепӯшиданд, аммо бештар пойлуч мегаштанд. Зимистон аз болои курта чома ё чакмани пашмӣ ба бар мекарданд. Ба пойҳо чуробҳои пашмӣ пӯшида, аз болои онҳо пойтоба мепечонданд [15, 22].

Дар болооби Зарафшон гӯсфанду бузҳо боигарии асосии аҳолиро ташкил мекарданд. Миқдори зиёди матоъҳои аз пашми онҳо тайёршуда дар бозорҳои Истаравшану Панҷакент, Зиддӣ, Қаратоғ ва Ҳисор ба фурӯш бароварда мешуданд. Барои омода кардани матоъҳои пахтагӣ аз пахтаи воридотӣ истифода мешуд. Дар ин минтақа парвариши абрешим ва истеҳсоли газворҳои абрешимӣ вучуд надошт [1, 11-12]. Дар ин ҷойҳо ду намуд матои пашмӣ мебофтанд – рағза ва босма. Ин матоъҳо бештар ранги табиӣи пашмо доштанд, вале баъзан онҳоро сабз ё зардча ранг мекарданд. Дар тамоми деҳоти ин минтақа аҳоли аз пашми гӯсфанд ва буз рағзабофӣ мекард ва ин кори занҳо буд. Сифати беҳтарин хоси рағзайи фалғарӣ буд. Аз чунин матоъ барои мардону кӯдакон эзори шоҳрағза медӯхтанд, пойтоба ва дигар маҳсулот омода мекарданд. Аз босма бошад либоси беҳтарин, аз қабилҳои чакману шалворҳои зимистонаро медӯхтанд. Барои истеҳсоли чунин матоъ ресмонро аз пашми борики гӯсфанд бо илова кардани тибити буз мересиданд. Баъди бофтани матоъро намадмоли мекарданд ва ин кори мардҳо буд [15, 20].

Дар баландкӯҳҳо ва кӯҳдоманҳои Осиёи Миёна дар либоси мардона куртаҳои пешкушода васеъ паҳн гардида буданд [14,170]. Барои кулли аҳолии одӣ ба сифати либоси тағи мардона хилъати сабуки пахтагии яктаҳ / куртаи челақ

хизмат мекард. Калимаи «яктаҳ» либоси якқабата, яъне беастарро ифода мекунад.

Дар солҳои 20-уми асри гузашта дар навоҳии Искандаркӯл, Мастчоҳ ва дигар маҳалҳои болооби водии Зарафшон дар либоси мардҳо ба ғайр аз хилъати тағ инчунин куртаи чоки гиребонаш амудӣ паҳн гардид. Чоки гиребони ин либос хеле дароз буд ва сари синаро ба мисли куртаи пешкушода воз мемонд, яъне ҳарду намуди чунин либосҳо ба ҳам наздикӣ доранд. Дар болоби Зарафшон ба ҳукми анъана даромадани куртаҳои чоки гиребонашон амудиро бо таъсири фарҳанги либоси мардонаи водии Фарғона ва Рашт алоқаманд медонанд, чунки дар ин водӣ истифодабарии ин намуди курта пештар шуруъ гардида буд.

Куртаи марди кӯҳистонӣ, чӣ пешбаста ва чӣ пешкушода, қариб дар ҳамаи минтақаҳои тоҷикнишини васеъ ва дароз буд. Баъзе ҷавонмардону ва нафарони синну солашон миёна куртае мепӯшиданд, ки баданашонро то соки пой мепӯшонид, куртаи мӯйсафедон бошад, аз он ҳам дарозтар буд. Вале дар Мастчоҳ, чӣ тавре аз аксҳои солҳои 20-ум бармеояд, куртаи мардонаи кӯтоҳтар маъмул буд, ки он ронҳоро базӯр мепӯшонид. Дарозтарин куртаи мардонаи мастчоҳӣ дар поён то зону мерасид [15, 22-23].

Мавриди зикр аст, ки дар либоси мардонаи сокинони Яғноб ҳам куртаи пешбаста ва ҳам куртаи пешкушода баробар истифода мешуданд. Зимистон дар ин ҷо вазифаи либоси тағро куртаи пешбастаи чоки гиребонаш уфуқӣ иҷро мекард. Он васеъ ва дароз (аз зону поён) буда, остинҳои рости дароз дошт, яъне аз рӯйи тарҳ ин либос аз куртаҳои пешбастаи дар водӣ маъмул ягон фарқият надошт. Тобистон яғнобиҳо ба ҷойи чунин курта хилъати тағ – яктаҳ ба бар мекарданд [20, 125]. Барои Яғноб дар сатҳи баробар хос будани ҳарду намуди куртаҳоро ду акси гурӯҳии аҳолии деҳоти Навобод (тоҷикзабонҳо) ва Пскон (яғнобиҳо) [7, 173], ки соли 1896 олими гиёҳшинос В.И. Липский гирифтааст, тасдиқ мекунад [4, ҷ. 1, 156-157, 186-187].

Дар мавзеи пеши бари куртаҳои пешкушода, яъне хилъатҳои тағ, пораи матоъро васл мекарданд, ки он судра ном дошт. Ба шарофати судра чунин ба назар мерасид, ки дар зери хилъати мазкур куртаи пешбастаи чоки гиребонаш уфуқӣ пӯшида шудааст. Як нӯги судра ба канори нимдомани рости хилъат аз дарун дӯхта часпонда мешуд, нӯги дигараш бошад баъди пӯшидани либос ба воситаи тукмаю ҳалқа ба канори нимдомани дигар маҳкам карда мешуд [19, 125]. Пас маълум мегардад, ки ҳам чеварон ва ҳам соҳибони хилъатҳои тағ хеле хуб дарк мекарданд, ки либоси китфӣ моҳиятан бояд аз ду ҷузъ иборат бошад: куртаи пешбаста ва хилъати боло. Вале ба ин тариқа танҳо аҳолии доро либос мепӯшид [20, 126]. Аммо мардум бинобар нодорӣ маҷбур буданд танҳо хилъати тақлидкунандаи судрадор ба бар кунанд. Чунин тарзи либоспӯширо мардҳо аз хонаводаҳои камбизоат ҳамчунин дар баъзе дигар минтақаҳои Осиёи Миёна риоя мекарданд [18, 88].

Дар кӯҳистон шалвор аз қадим ҷузъи ҳатмии либоси мардона (албатта, занона низ) ба шумор мерафт. Чун анъана, дар поён он мушакҳои пойро мепӯшо-

нид ва ҳатто кадре дарозтар буд. Шалвори пахтагиरो аз ҳамон матое медӯхтанд, ки барои курта ё хилъати тағ истифода мешуд. Он табиноти ҳамарӯза дошт. Зимистон почоҳои шалворро ба дохили чуроб дароварда мӯза мепӯшиданд.

Шалвори пашмӣ, ки аз рағза медӯхтанд, шаволак (ин вожа, шояд, ҳосила аз шоҳрағза аст) ном дошт. Он нисбат ба шалвори пахтагӣ кӯтоҳтар буд, аз ин рӯ почаашро аз болои соқи мӯза сар медоданд [15, 25]. Шаволак ҳамчун либоси ба ҷой рафтани истифода мешуд ва хеле васеъ буд. Бари он дар мавзеи миён Ҳангоми рост кардан ба 2 м ва бештар омада мерасид. Чунин андоза имкон медод, ки шаволак аз болои хилъат ва ҳатто пӯстин пӯшида шавад [3, 135]. Дар натиҷаи ин гуна либоспӯшӣ ҳаракат дар рӯйи барфу лой осон мегардид.

Дар болооби водии Зарафшон солҳои 70-уми асри XIX танҳо сокинони ноҳияи Мастҷоҳ аз почомаи пашмӣ истифода мебуданд. Аҳолии манотиқи Фалғар, Фон ва Яғноб бо почомаи пахтагӣ мегаштанд [2].

Дар болооби Зарафшон ба сифати либоси мардонаи мавсимӣ аз хилъатҳои сабуки яктаҳ ва ҷомаи лағандашуда истифода мебуданд. Ин хилъатҳоро бештар аз ҷит медӯхтанд. Барои мардҳо асосан навъҳои гуногуни ҷите, ки замини дурахшон ва гулҳои калони тобон дошт, мақбул буданд [3, 135].

Зимистон ба таркиби либоси муқаррарии марди кӯҳистонӣ пӯстини ғӯсфандӣ зам мегардид. Қисми пушти пӯстинро бо нақши аз чарм бурида оро медоданд. Тарзи шаклбурии пӯстин аз хилъати муқаррарӣ ягон фарқ надошт [3, 134].

Дар Ҳама навоҳии кӯҳӣ инчунин чакмани аз моҳут тайёршуда васеъ истифода мегардид. Остинҳои чунин хилъат хеле дароз буда, барҳои доманаш ҳамдигарро мепӯшонданд. Чакманро бештар аз пашми уштур медӯхтанд. Он беастар дӯхта мешуд, бар ва дарозиаш аз яктаҳ ва ҷома зиёдтар буданд. Нӯги остини чакман дар муқоиса бо дигар намуд хилъатҳо тангтар буд [6, 127]. Чакман ва эзори шоҳрағзаро одатан дар ҳавои қаҳратун ё Ҳангоми ба роҳи дур баромадан ба бар мекарданд. Домани яктаҳ ё ҷомаи дар зери чакман пӯшидаро ба дохили эзори шоҳрағза ҷой мекарданд. Зимистон миёнбандро аз болои ҳам ҷома ва ҳам чакман мебастанд. Гиребони чакманро бо истифода аз ресмонҳои пашмии рангшуда нақшдор мекарданд [13, 600].

Шумораи хилъатҳои болои ҳам пӯшидашаванда аз дорویی шахс вобаста буд. Масалан, дар болооби Зарафшон солҳои 70-уми асри XIX сокинони Фалғар ҳатто тобистон аз ду то панҷ хилъатро якбора мепӯшиданд, ҳол он ки мардҳои муқими Мастҷоҳ, Фон ва Яғноб танҳо як хилъат доштанд ва он ҳам бошад кӯҳна [2].

Дар ноҳияҳои кӯҳистонии истиқомати тоҷикон дар охири асрҳои миёна намудҳои гуногуни либоси сар аз қабилӣ салла, тоқӣ, кулоҳчаҳо маъмул буданд. Анъанаи ба сар бастанӣ салла қариб дар тамоми нуқтаҳои аҳолинишини кӯҳистон вомехӯрд. Барои мисол, дар баландкӯҳҳои Ваҳон қисми зиёди мардҳо аз саллаҳои сафед ва кабуд истифода мебуданд [10, 192]. Дар болооби Зарафшон одатҳои ба сар мондани салла ва тоқӣ тақрибан баробар во мекӯрданд. Аз ҷумла, дар Яғноб писарбачаҳо ва ҷавонмардон ба сар тоқии гирд мемонданд,

мардҳои синну солашон миёна ва мӯйсафедон бошад ба сар салла мепечонданд [4, ҷ. 1, 157].

Аммо ба ҳар ҳол, дар муқоиса бо аҳолии ҳамвориҳо мардуми кӯҳистон аз салла камтар истифода мебард. Агар дар водии Ҳисор ҳатто аҳолии камбағал бо салла ба берун мебароманд, пас дар кӯҳистон салларо танҳо дар сари баъзе аз пиронсолон дидан мумкин будо халос [20, 126]. Бар замми ин, дар ин ҷойҳо салла ҷузъи либоси рӯҳониён ва табақаи имтиёзноки аҳоли ба шумор мерафт. Дар кӯҳистон саллаҳои сафед ва хокистарранг паҳн гардида буданд ва ба сифати он пораи карбос ё хосаи шафофро истифода мебарданд. Ранги салла (сабз, сафед, кабуд, сурх, қаҳвагӣ ва ғ.) аз мақоми иҷтимоии соҳиби он вобаста буд. Бечунучаро риоя шудани чунин талаботро дар болооби Зарафшон (дар мисоли деҳаи Махшевати ноҳияи Айнӣ) муаллифи асари саргузаштӣ С.Д. Мстиславский шахсан мушоҳида карда буд [11, 22].

Салларо ба андозаи кафан дуруст мекарданд. Баъзан ҷавонмардҳо рӯймолҳои занонаи набуридаро, ки гарди ном доштанд, ба сар мепечонданд. 5-6 адад гарди як салларо ташкил мекарданд. Мардони болооби Зарафшон инчунин саллаи мошобии тораи аз пашм, пудаш аз пахта ва саллаи тебитӣ ба сар мепечонданд. Дарозии чунин саллаҳо 8-10 метрро ташкил мекард. Дарозии нӯги овозони салла – фаш баробари 20-25 см қабул карда мешуд [19, 137].

Маъмултарин намуди либоси сари мардонаи аҳолии ноҳияҳои кӯҳӣ тоқӣ буд. Дар кӯҳистон асосан тоқиҳои гирди қисми болояш конусшаклро ба сар мекарданд. Онҳоро аз матоҳои пахтагӣ ва абрешимии якрангаю гулдор, баъзан аз баҳмал омода мекарданд.

Тоқии яғнобӣ аз тоқиҳои тоҷикони муқими дигар ноҳияҳои кӯҳистон бо он фарқ мекард, ки нӯгтез набуд, гирдаи мудаввар ва тораи ҳамвор дошт. (маълумоти солҳои 1895 - 1899). Дар ин ҷо нафари хеле ками мардҳо ба сарашон салла мегузоштанд. Ин дар ҳоле буд, ки яғнобиҳо дар умум ҳамон либоси одиеро мепӯшиданд, ки дар кӯҳистон паҳн шуда буд [9, 27].

Тоқӣ хеле пеш аз инқилоби соли 1920 ба сифати ҷузъи намоёни либоси мардона истифода мешуд, аз ин рӯ ҳанӯз он замон онро бо гулдӯзӣ оро медоданд [8, 397]. Фаҳмост, ки аз болои тоқиҳои гулдӯзӣ ба сар салла намепечонданд. Тораи онҳо афзалан нақшу нигори растанигӣ ё ҳандасӣ дошт. Гулдӯзӣ дар сатҳи якранги одатан сафед, сиёҳ, сабз ё сурх иҷро карда мешуд. Аз тарафи берунаи гирдаи чунин тоқӣ шерози гулдӯзишударо дӯхта мечаспонданд. Баъзан нақши гулдӯзӣ тамоми сатҳи тоқиро ба пуррагӣ мепӯшонид.

Баъди васеъ паҳн гардидани тоқии ҷустӣ, дар минтақаи мазкур омода кардани тоқиҳои чорғӯшаи маҳаллӣ ба роҳ монда шуд. Ин тоқиҳо рангубори хоси худро доштанд. Аз рӯи шакли услуб он ба тоқии фарғонагии чамандагул (яъне, гул дар чаман) наздикӣ дорад. Тораи иборат аз ҷаҳор қисм ва гирдаи он нақши якхелаи гулдӯзӣ дорад. Дар ҳар қисми тора ва ҳар тегҳои гирда тасвири дарахти ҳаёт дар байни ду шакли ба офтоб монанд иҷро карда мешавад. Ҳам нақш ва ҳам заминаи он гулдӯзӣ карда мешаванд. Қисми поёни гирдаи чунин тоқӣ бо тасмаи сиёҳи бенақш мағзидӯзӣ карда мешавад.

Дар кӯхистони Тоҷикистон анъанаи тайёр кардани тоқиҳои гулдӯзидор махсусан дар асри XX рушд кард. Дар ин давра ба сар мондани тоқиҳои тамоми сатҳаш нақшдор ҳатто як равияи мӯди мардонро ташкил мекард. Дар нақши тораи тоқиҳои мардона расми гули алов, тӯморча ва ғайра воমেҳӯрад. Шерози гулдӯзишудаи сатҳи гирда одатан нақши ҳандасӣ дорад. Дар он тасвири шаклҳои гуногуни ҳандасӣ (бисёркунча, ромб, салиб, чӯзӣ S-монанд ва ғайра) дар ҳамбастагиҳои гуногун воমেҳӯранд. Фазои дохилии ин шаклҳо низ дақиққорона пурра гардонида мешавад. Мавзуи расми шерозҳои тоқӣ дар байни мардум бо номҳои нимгула, товус, качак, кӯчқорак, садбарг ва амсоли он маъмул буданд [19, 132-137].

Зимистон аҳолии кӯхистон бештар ба сарашон телпак мемонданд. Онро аз мохут ё мӯинаи бузи кӯҳӣ медӯхтанд. Лабакидӯзии (канораҳои) телпакро мӯина ташкил мекард [20, 126].

Дар анъанаи тоинқилобии тоҷикони кӯхистонӣ мардҳо мӯйи сарро пурра метарошиданд [16, 28]. Дар охири асри XIX – ибтидои XX сартароширо ба мисли одати риштарошии имрӯза зуд-зуд тақрор мекарданд. Аммо ришро бошад он замон умуман натарошида, танҳо қайчӣ мезаданд [4, ҷ. 1, 40]. Чавонмардҳо риш ва нӯғҳои мӯйлабашонро қайчӣ мезаданд. Ҳолатҳои зиёде мушоҳида мегардид, ки онҳо манаҳашонро тоза метарошиданд.

Пойафзоли мардҳои кӯхистониро мӯзаю пойтоба ё маҳсию калӯш ташкил мекарданд. Мӯзаҳои чармини нарм чорук ном доштанд [20, 126]. Бисёриҳо аз мукӣ истифода мебарданд. Ин кафше буд аз пӯсти тунуки зард. Тагчарми он хеле ғафс буд, чунки аз якҷанд қабати пӯст иборат буд. Барои дар пой танг ҷой гирифтани мукӣ ба дохили он ба ҷойи патак (пойтоба) қабати алаф медароварданд [5, № 8, 186]. Дар охири асри XIX мардҳои сарватманд ба пӯшидани мӯзаҳои сиёҳи пошнабаланд гузаштанд, ки чунин пойафзолро аз Фарғона меоварданд [17, 75]. Ба ҳангоми лой ва борону барф кафши ҷӯбӣ бештар истифода бурда мешуд [12, 126].

АДАБИЁТ

1. Аминов, П.А. Военно-топографический очерк горной страны верховьев р. Зеравшан // *Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник.* - Вып. 3. - СПб., 1874. - С. 1-105.
2. Гребенкин. Заметки о Когистане // *Туркестанские ведомости.* - № 23. - 12 июня 1872.
3. Зарубин, И.И. Материалы и заметки по этнографии горных таджиков. Долина Бартанга // *Сборник Музея антропологии и этнографии РАН.* - Т. 5, в. 1. - Петроград, 1918. - С. 97-148.
4. Липский, В.И. Горная Бухара. Результаты трехлетних путешествий в Среднюю Азию в 1896, 1897 и 1899 годах: В 3 ч. - СПб.: Типо-Литография «Герольд», 1902.
5. Литвинов, Б. Очерк запянджского Дарваза // *Военный сборник.* - 1907. - № 7. - С. 201-214; № 8. - 177-194. - С. 186.
6. Люшкевич, Ф.Д. Одежда таджикского населения Бухарского оазиса в первой половине XX в // *Сборник Музея антропологии и этнографии.* - Ленинград, 1978. - Т. 34. - С. 123-144.
7. Маллицкий, Н.Г. Ягнобцы // *Известия Туркестанского отдела Русского географического общества.* - Т. 27. - Ташкент, 1924. - С. 165-178.
8. Масальский, В.И. Туркестанский край. - СПб., 1913. - 861 с.
9. Масловский, С. Гальча (Первобытное население Туркестана) // *Русский антропологический журнал.* - 1901. - № 2. - С. 17-32.
10. Минаев, И. Сведения о странах по верховьям Амударьи (по 1878 год). - СПб.: Тип-я В.С. Балашева, 1879. - 270 с.

11. Мстиславский, С.Д. Крыша мира. - М.: СП «Вся Москва», 1989. - 224 с.
12. Мухаммад Содикхоҷаи Гулшанӣ. Таърихи ҳуמוюн / Ба ҷоп тайёркунанда, мураттиб ва муаллифи сарсухан Ҷӯрабек Назриев. - Душанбе: Пайванд, 2006. - 182 с.
13. Народы Средней Азии и Казахстана. – Т. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. - 768 с.
14. Рассудова, Р.Я. К истории одежды среднеазиатского духовенства // Памятники традиционно-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. Сборник Музея антропологии и этнографии. - Л., 1989. – Вып. 43. – С. 170-179.
15. Рассудова, Р.Я. Материалы по одежде таджиков верховьев Зеравшана (по коллекциям и записям А.Л. Троицкой и Г.Г. Гульбина, 1926-1927 гг.) // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Л., 1970. – Т. 26. – С. 16-51.
16. Семенов, А.А. Этнографические очерки Зарафшанских гор, Каратегина и Дарваза. -М., 1903. -131 с.
17. Серебренников, А. Очерк Памира. – С-Пб., 1900. – 97 с.
18. Сухарева, О.А. Опыт анализа покровов традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции // Костюм народов Средней Азии. – М.: Наука, 1979. - С. 77-102.
19. Широкова, З.А. Одежда // Таджики Каратегина и Дарваза. – Душанбе, 1976. – Вып. 3. - С. 116-202.
20. Шишов, А. Таджики. Этнографическое исследование. – Алматы, 2006. – 392 с.

ЛИБОСИ МАРДОНАИ ТОҶИКОНИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – ИБТИДОИ АСРИ XX

Дар мақола либоси мардона, ки дар ноҳияҳои баландкӯҳи водии Зарафшон дар арафаи ба Россия ҳамроҳ шудани ин минтақа истифода мебуданд, тавсиф шудааст. Марбут ба маводи либосворӣ, маҷмӯи сарулибос, тарҳи либосҳо ва ороиши онҳо маълумот пешниҳод мешавад. Ба сифати сарчашмаи таҳқиқот маъхазҳои хаттӣ ва маводи мардумшиносӣ истифода шудаанд.

Либоси тоҷикони муқими кӯҳистон (болооби Зарафшон, доманакӯҳи Помир) дар муқоиса бо либоси ҳоси водӣҳо аломатҳои умумӣ ва фарқкунандаи худро дошт. Либоси марди кӯҳистонӣ ба мисли водӣҳо аз куртаи тағ, шалвор ва хилъати боло иборат буд. Вале соқинони кӯҳистон бештар куртаи пешкушода, яъне хилъати тағ мепӯшиданд. Ғайр аз ин, либоси онҳоро тангтар меҳӯхтанд. Инчунин, дар шароити кӯҳистон барои омода кардани либос ҳамчун мавод асосан пашм хизмат мекард, ҳол он ки дар водӣҳо барои дӯхтани либоси мардона бештар аз пахта ва то ҳаде аз абрешим истифода мебуданд.

Дар умум, либоси мардонаи соқинони ин минтақаи Тоҷикистон дар давраи тоинқилобӣ вижагиҳои ҳоси худро дошт, ки аз иқлим ва табиати минтақа, инчунин фарҳанги мардум ва талаботи дини ҳукмрон бармеоманд. Муқоисаи либоси анъанавии ҳоси ноҳияҳои мухталифи ин минтақа мавҷуд будани ҳам аломатҳои умумӣ ва ҳам фарқиятҳои нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: *Тоҷикистон, болооби Зарафшон, давраи тоинқилобӣ, либоси анъанавӣ, сарчашмаи хаттӣ, хилъат, курта, шалвор, қулоҳ, пойафзол.*

МУЖСКАЯ ОДЕЖДА ТАДЖИКОВ ВЕРХОВЬЕВ ЗАРАФШАНА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

В статье приводится характеристика мужской одежды, которая использовалась в высокогорных районах долины Зарафшана накануне присоединения этой территории к

России. Приведены сведения по одежным материалам, комплексу одежды, покроям и декору. В качестве источников привлечены письменные и этнографические материалы.

Одежда таджиков, проживающих в горах, в том числе верховьях Зарафшана, по сравнению с типичной одеждой равнинных районов имела, как общие, так и некоторые отличительные особенности. Одежда горца, как и у жителя долины, состояла из нательной рубахи, шальвара и верхнего халата. Однако в горах более распространенной была нательная рубаха со сплошным разрезом спереди, т.е. нательный халат. Предметы одежды горцев были более узкими, чем бывавшие в равнинных районах. Кроме того, в условиях гор для изготовления одежды большее значение имела шерсть.

В целом, мужская одежда жителей этого региона Таджикистана в дореволюционный период имела свои особенности, связанные с климатом и природой региона, культуры населения и господствующей религии. Сравнение традиционной одежды, используемой в разных районах этого региона, позволяет выявить в них как общие черты, так и различия.

Ключевые слова: *Таджикистан, верховья Зарафшана, дореволюционный период, традиционная одежда, письменный источник, халат, рубаха, шаровары, головной убор, обувь.*

MEN'S CLOTHING OF TAJIKS OF THE UPPER REACHES OF ZERAVSHAN IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES

The article provides a description of men's clothing that was used in the high mountainous regions of the Zarafshan Valley on the eve of the annexation of this territory to Russia. Information is provided on clothing materials, clothing ranges, cuts, and decor. Written and ethnographic materials were used as sources.

The clothing of the Tajiks living in the mountains, including the upper reaches of Zarafshan, had both common and some distinctive features in comparison with the typical clothing of the lowland regions. The clothing of a mountaineer, like that of a valley resident, consisted of an undershirt, shalwar, and an outer robe. However, in the mountains, an undershirt with a continuous slit in the front, i.e., a body robe, was more common. The items of clothing worn by the mountaineers were narrower than those worn in the lowland areas. Additionally, in the mountains, wool was more important for making clothing.

In general, men's clothing in this region of Tajikistan during the pre-revolutionary period had its own characteristics related to the climate and nature of the region, the culture of the population, and the dominant religion. A comparison of traditional clothing used in different areas of the region reveals both similarities and differences.

Keywords: *Tajikistan, upper reaches of Zarafshan, pre-revolutionary period, traditional clothing, written source, robe, shirt, trousers, headdress, shoes.*

Сведения об авторе: **Гафурова Ганджина Джурабековна** – ассистент кафедры дизайна одежды и искусства моды Технологического университета Таджикистан. E-mail: ganga-1988@list.ru.

Information about the author: **Gafurova Ganjina Dzhurabekovna** – Assistant of the Department of Cloth Design and Fashion Art of the Technological University of Tajikistan. E-mail: ganga-1988@list.ru.

УДК 556.3: 622.276 (571.13) "-06/20"

КОРЕЗҶОИ ХУРОСОН¹

ҲАМЗА КАМОЛ,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ

Аз аҳди бостон то кунун инсон оби мавриди ниёзи хешро ё аз манобеи обҳои рӯи замин, мисли чашмаҳо, дарёча ва дарёҳои дорои оби ширин ва ё аз обҳои зеризаминӣ таъмин менамуд. Башар аз замоне ки хештанро шинохт, усули истифода аз обҳои зеризаминиро таҷриба кард ва ин обҳо аксар ба таври маснуӣ тавассути корез ё қанот ва чоҳҳо ба рӯи замин бароварда мешуданд.

Эронӣён дар аҳди бостон нахустин шуда тавачҷуҳ ба обҳои зеризаминӣ намуда, дар чандин ҳазор сол қабл ба сохтани чунин иншооти обрасон даст зада, онро корез ё қаҳрез ном ниҳоданд.

Ҳарчанд аз корҳои бузурги тамаддуни ниёкони мо дар мавриди эҷоди шабакаҳои бузург ва гуногуни мураккабсохти обрасонӣ ва обёрӣ, монанди пул, пулбанд, оброҳа, сад(д) ва ғайраро метавон бо ифтихор ёдрас шуд, аммо фанни корез – қанотсозӣ ва ё ба истилоҳ тамаддуни корезӣ, ки бештар вижагии мардумӣ ва иҷтимоӣ дошт, баёнгари қобилиятҳои офаринишгарӣ ва рӯҳияи муборизахоҳии ниёгони саҳткӯши мо дар баробари фишорҳо, норасоӣҳои муҳит ва авзои номусоиди табию иқлимӣ мебошад, ки дар саҳттарин шароити ҷуғрофӣ, бо камтарин имкониятҳову абзорҳо ба арзишмандтарин ихтироъ – фанни корез даст ёфтанд ва он баёнгари муносиботи фарҳанги созгори ниёгони мо бо табиати носозгор бидуни камтарин осебрасонӣ ба муҳити зист мебошад [8, 8].

Корез – ин маҷро, ки дар зери замин барои ҷорӣ шудани об ҳафр мекунанд, то об дар он барои расидан ба сатҳи замин ҷараён ёбад. Ин ҷӯй ё канал дар умқи замин барои пайванд додани силсилачоҳҳо канда мешавад, ки аз ҷоҳи асосӣ сарчашма гирифта, чандин километр дарозӣ дорад. Корез аз як даҳани рӯйбоз, як канали тӯлонии нишебдори зеризаминӣ ва аз чандин ҷоҳи амудӣ, ки канали зеризаминӣ саранҷом онҳоро ба сатҳи замин пайваст месозад, иборат аст. Амӣқтарин ҷоҳи корезро, ки корез аз он ҷо шуруъ мешавад, модарҷоҳ ва ҳар як аз ҷоҳҳои дигарро миладҷоҳ мегӯянд. Ҷоҳҳо нақши роҳи иртиботӣ барои таъмир ва боздиди дохили корезро низ бозӣ мекунанд.

Рабиш ё техникаи истихроҷ дар корез тавре ҳаст, ки об бидуни кумак ва харҷ фақат бо истифода аз неруи гаронаш аз зери замин хориҷ мешавад.

¹ Мақола дар асоси лоиҳаи «Таърихи илм ва техникаи халқи тоҷик аз давраи қадим то замони ҳозира», рақами қайди давлатӣ 0121ТJ1273 навишта шудааст.

Корезҳо ончунон сохта мешуд, ки агар масири оби чоҳи корезе банд шавад ва оби корез аз даҳонаи он берун ояд, ба атрофи хеш ва ҳамчунин ба деху қалъае, ки пиромуни ҳар корез бино мешавад, зарар намерасонид. Дар ин иртибот муаллифи «Равзоту-л-чаннот» аз ин аҷоиботи корезҳои ноҳияи Зовули Исфизори Хуросон чунин менависад: «Ва баъзе қанавот (қанотҳо, яъне корезҳо) чунон аст, ки аз бисёрии об дар вай кор наметавон кард. Чунончи агар ҷойе банд шавад, об аз сари чоҳҳои корез берун меояд ва ачаб он ки ҳеч як аз ин қанавот зарар ва нуқсон ба обу асбоби дигар намерасонад ва дар сари оби ҳар қаноте қарияест маъмура ва қалъаи маҳруса, ки ҳоло баъзе аз он қалоъ вайрон ва баъзе обод аст» [15, 115].

Бояд гуфт, ки баъди ба охир расидани қандани корез ва оморасозии он, ба рои ба дурустӣ ва муносиб будани нишеби поёнии корез мутмаин шудан, дар ибтидои корез микдоре коҳ мерехтанд, то бад-ин сурат суръати оби корезро ба даст биёваранд. Ба ҳамин сабаб чунин иншооти зеризаминиро коҳрез номиданд ва бо гузашти замон ба номҳои каҳрез, корез, коҳраз ва қанот табдил шуд.

Назарҳои гуногун дар мавриди решаи луғавии вожаи «қанот» арза шудааст, ки баъзе «қанот»-ро вожаи форсӣ медонанд ва муътақиданд, ки «қанот» дар асл «қанот» будааст, ки аз ду ҷузъ – «кана», яъне феъли «қандан», ки ба мурури замон ҳазф шудааст ва «от» (аломати ҷамъ) иборат аст. Ва баръакс баъзе онро калимаи арабӣ ва ҷамъи онро «қанавот» медонанд [7, 1905; 23, 30].

Муайян кардани маконҳое, ки дорои обҳои фаровони зеризаминӣ мебошанд, дар натиҷаи таҷрибаи чандҳазорсолаи башар, аз ҷумла ниёғони мо ба даст омадааст. Меъмори Рими бостон Марк Витрувий Поллион дар рисолаи хеш «Даҳ китоб роҷеъ ба меъмори» («De architectura libri decem»), ки байни солҳои 16-13 то милод тадвин кардааст, пиромуни макони пайдоиши обҳо ва чигунагии онҳо навишта буд: «Об дар маконҳои бисёр ҳосе ба вучуд меояд. Дар хоки гилӣ об кам, камёфт ва камумқ аст ва тамъи ҳосе нахоҳад дошт. Инчунин дар шағали борик микдори каме аз он мавҷуд аст, ки дар умқи бештар қарор дорад ва гилолуду ширин нест. Таровишоти нозук ва ҷаққаҳои боронҳои зимистонӣ ба хоки сиёҳ нуфуз намуда, якҷо шуда, дар хоки саҳт ҷамъ мешаванд, тамъи олий доранд. Дар мергели (чинси кӯҳии иборат аз гилу оҳак) ва рег об қобили итминон ва доимист, таъми хуб низ доранд. Дар санги сурх об фаровон аст ва ҳам хуб, магар ин ки аз чоҳҳо таровиш намуда, паҳн нашавад, дар донаҳои кӯҳҳо ва дар сангҳои руҳомӣ (санги вулканиӣ сиёҳ) фаровон ва сероб, ҳамчунин хунук ва солим аст. Баръакс, дар даштҳо чашмаҳо шӯр, сангин, ширгарм, ширин нестанд, ба истиснои чашмаҳое, ки аз кӯҳҳо аз зери замин ҷорӣ мешаванд, роҳи худро дар миёни даштҳо боз мекунанд ва дар он ҷо аз сояи дарахтон ҳифз шуда, ширинии чашмаҳои кӯҳсорро меоварад» [13, 153-154].

Қабл аз кофтани корез муҳандисони корез, ки ба истилоҳи арабии «муқаннӣ»¹ зикр мешаванд ва ба форсӣ ин пешаро «корезгар» мегӯянд [7, 1926] ва муаллифи «Равзоту-л-чаннот» истилоҳи «обшинос»-ро истифода кардааст

¹ Муқаннӣ – чоҳкан, касе, ки корез меканад.

[15, 116], бояд вучуд доштан ва ё надоштани обро дар маҳалле, ки корез дар назар буд, ба таври дақиқ мушаххас мекарданд. Ҳанӯз муаллифи аҳди бостон Марк Витрувий Поллион роҳҳои мухталифи пайдо кардани оби зеризаминиро муайян карда буд. Роҳи якум ба ин сурат буд, ки корезгар парӯ дароз кашида, то тулӯи офтоб ба дурдастҳо нигоҳ намуда, саъй мекард бухори рутубатро бибинад. Дар он маконҳое, ки мавҷи бухор зоҳир мешавад ва ба ҳаво мебарояд, бояд ончоро кофт, зеро дар макони хушк ин падида наметавонад рух диҳад. Роҳи дувум хусусияти маҳалро ба мушоҳида гирифта, таркиби хокро таҳлил мекарданд. Севум ба гиёҳҳои рӯида тавачҷуҳ менамуданд. Агар най, бед ва соири растаниҳое, ки бе рутубат наметавонистанд нуму кунанд, мавҷуд мебуд, пас он аз будани оби зеризаминӣ дарак медод [13, 152-153; 18, 117-118].

Замчии Исфизорӣ дар зимни зикри корезҳои ноҳияи Зовули Исфизори Хуросон аз Тоҳири обшinos ёд мекунад, ки хориқаи пайдо кардани обҳои зеризаминро доштааст: «Чунон ки нақл аст, ки дар саҳрое, ки касро таваққуи об набудӣ, зарфери, ки танг мегӯянд, пури об карда, дар он саҳро пинҳон карда буданд ва ўро бад-он саҳро оварда, гуфтанд, ки тафаҳхус ва тааммуқ фармой, ки дар ин саҳро ҳеч об ҳаст, ки чоҳе фуру тавон бурд. Тоҳир бар сари пушта боло рафта ва баъд аз тафаҳхуси комил ва тааммул басазо гуфта, ки дар ҳамаи ин саҳро як танг об аст. Ин Тоҳир рӯзе ба сари ҳадди он булук¹ (яъне Зовул) расида гуфта, ки қавоими аспӣ ман то зону дар миёни об меравад ва чун наздик ба васати он арса омада, гуфтааст: «ман дар дарё шино мекунам» [15, 116].

Агар баррасиҳои аввалия аз вучуди обҳои зеризаминӣ хабар медод, равишҳои асоситаре барои тайиди ниҳой анҷом мешуд, ки иборат аз панҷ бахш буд ва аз вучуди онҳо дар аҳди бостон корезканҳо иттилоъ доштанд, ки Марк Витрувий Поллион онҳоро аз чунин қарор мебинад: Аввал чоҳе ба амиқии 1.5-2 метр мекофтанд. Пас аз ғуруби офтоб тағораи мисӣ ё сурбиери, ки дохили он бо равшан молиш дода мешуд, дар он гузошта, бо хок мепӯшониданд. Рӯзи баъд озмоиш мекарданд, ки дар тағора қатраи об вучуд дорад ё не. Вучуди қатра дар тағора ба ин маънӣ буд, ки дар ин ҷо зери замин об вучуд дорад. Дувум зарфи гилии напухтаро дар ҳамон чоҳ мегузоштанд. Агар оби зеризамин вучуд меод, зарф на танҳо мартуб мешуд, балки таҳти таъсири рутубат аз ҳам мепошид. Севум, фардои он рӯз аз пашме, ки дар чоҳ гузошта шуда буд, агар бо фишоридани он қатари об берун мешуд, пас ин макон пуроб аст. Чаҳорум, чароғи пурравғанеро равшан карда, дар чоҳ гузошта, болояшро мепӯшониданд. Агар рӯзи баъд комилан насӯхт ва мартуб мешуд, ин нишондиҳандаи мавҷуд будани оби зеризаминӣ дар ин ҷой буд. Панҷум оташе дар чоҳ меафрӯхтанд ва агар ин оташ заминро гарм мекард ва саранҷом буғ бо меҳ (туман) аз худ берун меовард, ин нишонаи ошкоре аз вучуди об дар ин макон буд [13, 153-154]. Бинобар ин, чуноне ки Хондамир мегӯяд: «Ба воситаи ҳафри наҳр ё берун овардани корез музореъро заҳмати бисёр бояд кашид, то замин мазруъ гардад» [9, 177].

¹ Булук - ноҳияе, ки шомили чанд қария аст.

Зайниддини Восифӣ шоҳиди кандани ду корезе дар як фарсангии Сиброн (дар Туркистон) буд, ки ба ибтикори Мири Араб ва тавассути дусад ғуломи хиндустонӣ корҳои корезкани анҷом ёфтанд [10, 271]. Корҳои анҷомшуда дар он корезхоро Восифӣ чунин тавсиф мекунад: Мири Араб «...бар сари он ду корез қалъае бино кард... ва дар даруни он қалъа чоҳе эҳдос намуд, ки умқаш ба дувист газ расида буд. Аз рӯи замин то об панҷоҳ газ буд ва умқи он яксаду панҷоҳ газ... ва далви¹ азиме сохта буданд ва ба як ҷониб сардобае сохта. Як чуфт говро ба гирди он чоҳ ба он далв мебастанд ва он говонро дар он сардоба меронданд. Чун ба ниҳояти сардоба мерасиданд, далв аз чоҳ бармеомад ва об мерехт...Иттифоқан он чоҳ дам пайдо кард ва кор кардан мутааззир (душвор) шуд...як ҷониби чоҳро миқдори ҷӯйча то қаъри чоҳ канданд ва ба шакли остине аз чарм дӯхта, дар он ҷӯйча ниҳода, маҳкам сохтанд ва бар сари он дами оҳангарӣ низ тартиб намуданд ва медамиданд ва устодони нақбкан ба кор машғул буданд ва ҳар қадам аз нақбканон ду каду бар ду рони худ баста кор мекарданд, ки агар об ба як бор мунфачир (кушуда) гардад, дар зери об ҳалок нашаванд» [10, 272-273].

Аввалин корезҳо ва тӯлонитарин корези дунё дар Эрон воқеъ шудааст ва бархе аз муҳаққиқон собиқаи истифода аз корезро дар ин кишвар ба ҷаҳор ҳазор сол қабл аз милоди Масеҳ расонидаанд [8, 13; 14, 97]. Дар Эрон ҳудуди 50 ҳазор корез вучуд доштааст, ки дарозии баъзе аз онҳо то 70 км мерасид [7, 1905]. Аҳди Ҳахоманишиён, баҳусус замони ҳукмронии Дориюши Бузург (521- 486 п.м.) авҷи шукуфоии обрасонӣ, обёрӣ ва кандани корезҳо дар сартосари ин сарзамин ба ҳисоб маравад. Дориюш замоне ки Мисрро ба даст овард, низоми обёрии Эронро ба василаи корезҳо ба мисриҳо омӯзонд [19, 567]. Ба фармони Дориюши Бузург ба он касе, ки корез меканд ва ё корезҳои хушкро бозсозӣ менамуд, молиёти панҷ насл бар ӯ бахшида мешуд [8, 13].

Масъалаи обёрӣ, ки асоси зироати шоҳаншоҳии Сосониён маҳсуб мешуд, дар аҳди ҳукумати онҳо роҷеъ ба ақсоми мухталифи корезҳо ва ҷадвали об, услуби саддбандӣ, бозрасии корезҳо, ниғаҳдорӣ ва шароити истифода аз онҳо аҳком ва қонунҳои вижае вазъ шуда буд [12, 431]. Подшоҳони Сосонӣ, ки тавачҷуҳи ҳосе ба тавсияи обёрӣ доштанд, дастае аз мардумро, ки хирфай буданд, масъули кандани корезҳо мекарданд. Ин раванд мучиб гашт то баҳрабардорӣ аз корезҳо дар давраи исломӣ низ мавриди тавачҷуҳ қарор гирад.

Дар аҳди Тоҳириён дар Хуросон ба низоми обёрӣ, ки асоси кишоварӣ буд, тавачҷуҳ дода мешуд. Абдуллоҳ ибни Тоҳир беш аз дигар намояндагони ин дудмон ба рафъи мушкilotи марбут ба обёрӣ дар замони ҳукумати хеш эҳтимом варзид. Чун дар он замон дар китобҳои фикҳӣ ва аҳодиси исломӣ дар бораи чигунагии идораи манобеи об, бавижа корезҳо матолиби ихтисосӣ вучуд надошт ва ба ин далел мушкilotи идораи шабакаҳои обёрӣ ва корезҳо ба андозае афзоиш пайдо кард, Абдуллоҳи Тоҳир фақеҳони Хуросонро дастури навиштани китобе дар аҳкоми обёрӣ ва корезҳо дод. Дар зимн Гардезӣ менави-

¹ Далв – зарфи филизӣ ё чармӣ, ки бо он аз чоҳ об мекашанд.

сад: «Пайваста аҳли Нишопур ва Хуросон назди Абдуллоҳ ҳаме омадандӣ ва хусумати корезҳо ҳамерафтӣ. Ва андар кутуби фикҳ ва аҳбори расул (с) андар маънии корез ва аҳкоми он чизе наёмадааст. Пас Абдуллоҳ ҳама фуқаҳои Хуросонро ва баъзе аз Ироқро чамъ кард, то китобе сохтанд (дар) аҳкоми корезҳо. Ва онро «Китоби қаннӣ» ном карданд, то аҳком, ки андар он маънӣ кунанд, бар ҳасби он кунанд ва он китоб то бад-ин ғоят барҷост ва аҳкоми қаннӣ ва қанниёт, ки дар он маънӣ равад, бар мучиби он китоб равад» [4, 301-302]. Дар навиштани ин китоб, махсусан барои қандани чоҳ ва корезҳо ва баҳрабардорӣ аз онҳо аҳком ва қонунҳое истифода гардид, ки дар давраи Сосониён таҳия шуда буд [8, 22].

Иқдоми Абдуллоҳ ибни Тоҳир дар тадвини китоби зикршуда, ки ба ривояти Гардезӣ то дусад сол баъд аз ӯ ҳамчунон мавриди истифода қарор мегирифтааст, нишондиҳандаи мавҷудияти ташкилоти вижа ва қонунҳои муназзам дар мавриди оби корезҳо будааст.

Абдуллоҳи Тоҳир ҳазинаи зиёде барои сохтани корезҳо сарф мекард. «Ва дар «Таърихи Ҳирот» мастур аст, ки Абдуллоҳ ибни Тоҳири зуляминайн, ки волии Хуросон буд, фармуд, ки чихати ӯ он чо (Нишопур) корезе қананд ва ҳазор-ҳазор дирам дар вай харҷ карданд» [15, 250]. Ӯ бар хилофи майли халифа Муътасим, ки гуфт: «Эй Абуабдуллоҳ, туро бо ман чӣ кор аст, ки моли маро барои мардуми Чочу Фарғона мегирӣ?», дар вилояти Чочи Мовароуннаҳр ду ҳазор дирам «барои ҳафри наҳре, ки доштанд ва дар оғози ислом пур шуда буд», кумаки молӣ намуд [16, 5958].

Қорҳои анҷомдодаи Тоҳириён дар заминаи корез баровардан дар Хуросон ва таваҷҷуҳи онҳо ба кишоварзӣ ва обёрӣ боис шуд, то имрӯз низ дар қаламрави Хуросони таърихӣ корезҳои қуханро «Қанотҳои Тоҳирӣ» ном баранд [5, 292] ва дар Хуросон қандани корезро бино ба аҳбори муаллифи «Равзоту-л-ҷаннот» мансуб ба Тоҳири обшinos, ки дар маърифати оби зери замин бар рӯи замин назир надоштааст, бидонанд [15, 116].

Ба назар мерасад, ки Тоҳириён аз обҳои корезҳо барои роҳандозии осиебҳо низ истифода мекарданд, зеро ин усули ғаёлол намудани осиебҳоро мардумони баъзе аз навоҳии Хуросон дар таҷрубаи хеш истифода намуда буданд. Замчии Исфизорӣ ба ҳангоми тавсифи корезҳои ноҳияи Зовули Исфизор таъбири «як осиевор»-ро истифода кардааст: «Яке аз мустағрабти¹ он вилоят (Исфизор) булуки Зовул аст, ки арсаи ӯ се фарсах бошад, ҳаштод корези ҷорӣ ҳоло дар он булук аст, ки ҳеч кадом як осиевор об кам надорад» [15, 115].

Дар аҳди ҳукумати Сомониён талош барои баҳрагирӣ аз донишҳои марбут ба муайян қардани обҳои зеризаминӣ, қандани корезҳо, нигоҳдорӣ ва идораи онҳо идома ёфт. Донишманди барҷастаи охири садаи чаҳорум ва авоиلى садаи панҷуми ҳиҷрӣ (охири садаи X ва ибтидои садаи XI) Абубакр Муҳаммад ибни Ҳосиби Қараҳӣ тамоми донишу фанни гузашта дар заминаи масоили марбут ба корезро то ҷое, ки барояш дастрас буд, гирди ҳам овард ва муҳимтарин рисола-

¹ Мустағраб – ачибу гариб.

ро бо номи «Истихроҷи обҳои пинҳонӣ» навишт [6]. Шояд китобе, ки Ҳосиби Караҳӣ дар мавриди истихроҷи обҳои зеризаминӣ навишт, то ҳаде бо огоҳӣ аз навиштаҳои асри Тоҳириён дар бораи корезҳо сурат гирифта бошад [5, 293]. Арзиш ва аҳаммияти ин китоб то замони мо ба андозае ҳафт, ки яке аз паҷуҳандагони муосири Эрон Ҳушанги Соидлу менависад, ки дар ин аср ҳам агар бихоҳем, ки корез биканем, чизе изофа бар дониши ин китоб надорем, магар ки аз технологияи навин истифода намоем [20, 17].

Ҳосиби Караҳӣ бино ба дониш ва фанни замони худ дар бораи муайян намудани заминҳое, ки зерашон обҳо равонанд, чунин менависад: «Муқаннӣ, ки нишонаҳои обро нашносад, ноқис аст. Заминае обдор аст, ки хоки он халал¹ ва фараҷ² дошта бошад. Заминҳое, ки дар субҳ бухори фаровон ё меҳ ё шабнам дошта бошанд ва низ дар рӯи он гиёҳоне чун хирқа, лух³, тоҷрезӣ⁴, туршак, пӯнаи обӣ, карафси обӣ ва гиёҳҳои шабех ба бунафша, гули говзабон, кангар⁵, газна ва ширинбиён мерӯяд, замини обдор аст» [6, 21-22].

Шабакаи обёри корез тавонистааст ба таври пойдор амнияти ғизо ва маишати хонаводаи кишоварзонро фароҳам оварад. Дар манотиқи хушк таъминии доимии об аз роҳи кандани корез манобеи фаровони обро барои кишоварзии суннатӣ фароҳам овардааст.

Оби корез доимист ва дар мавқеҳои бисёр зарурии кишт ва зироат қатъ намегардад, зеро манобеи оби зеризаминии корез дер тамои мешавад ва истифодаи тӯлонӣ дорад. Бо ин ихтироъ, ки дар навъи худ дар ҷаҳон беназир аст, кишоварзон миқдори қобили таваҷҷуҳе аз обҳои зеризаминиро ба рӯи замин мерасониданд, ки монанди чашмаҳои табиӣ оби он дар тамоми тӯли сол бидуни ҳеч василаи кумаки аз умқи замин ба сатҳи замин ҷорӣ мегардид.

Аз аҳди бостон ва дар дарозии садаҳои миёна зироати обӣ дар Ҳуросон, шабакаи густурдаи корезҳо ва марказият ёфтани идораи онҳо боиси рушди кишоварзӣ дар ин сарзамин гардид.

Кишоварзӣ дар давраҳои мухталифи таърихи Ҳуросон асоси ҳукумат ва сутуни иқтисоди ҷомеаро ташкил меод. Аксари мардуми Ҳуросон кишоварз буданд ва манбаи умдаи даромади онҳо аз замин буд. Марғубият ва мавқеияти тамоми заминҳои кишоварзии Ҳуросон вобастагӣ ба вучуди об дошт, зеро вазъи иқлимии Ҳуросон, камобӣ ва мушкилоти он дар зироат аз рӯзгори куҳан талаб мекард, ки ба об ва низоми обёрӣ аҳаммияти хос дода шавад. Ба ҳамин сабаб дар аҳди Сосониён барои истифодаи корезҳо қонуни хосе қабул шуда буд.

Бо иттиқо аз манобеи таърихӣ ба таври иҷмол нахуст аз ҷуғрофияи Ҳуросон ва иқлими он иброи назар мекунем ва баъдан зикре аз корезҳои он менамоем.

¹ Халал – раҳна.

² Фараҷ – қушодагӣ, сӯроҳ.

³ Лух – як қисм най, ки дар об мерӯяд.

⁴ Тоҷрезӣ – гиёҳест алафӣ ва пуршоха ва дорони баргҳои паҳну дандонадор ва гулҳои сафед, мевааш шабех ба донаи ангури рез ва сурхранг ва дар тибб ба қор меравад.

⁵ Кангар – гиёҳест дорони баргҳои бурида ва хордор ва сокахон сафеди кӯтоҳ, ки дар пухтани баъзе хӯроқҳо ба қор меравад.

Абуисҳоқи Истахрӣ (850-957-58) ҷуғрофиёи таърихии Хуросони асри хешро чунин тавсиф мекунад: «Хуросон муштамил аст бар кӯра¹ ва ин номи иқлим аст ва он чи муҳит аст ба Хуросон. Ва шарқи Хуросон навоҳии Систон ва диёри Ҳиндустон бошад, ба ҳукми он ки мо Ғуру диёри Хулҷ ва ҳудуди Кобул ҳама аз шумори Ҳиндустон ниҳодем. Ва ғарби Хуросон биёбони Ғазнӣ ва навоҳии Гургон ниҳодем. Ва шимоли Хуросон Мовароуннаҳр ва баҳре аз билоди Туркистон ва Хуттал ва ҷануби Хуросон биёбони Порсу Кумис» [2, 202].

Муқаддасӣ, ки Хуросонро ба нух хӯра (ҳисса, қисмат) ва ҳашт ноҳия бахш намудааст, менависад, ки «ҳангоми гузориш ба тартиби марзҳояшон (Хуросонро) мураттаб намудаам. Масалан нахустини онҳо (хӯраҳо) дар самти Ҷайхун Балх аст ва аз назари андоза (пас аз онҳо) Нишопур мебошад. Муҳимтарин ноҳияҳо: Пушанҷ, Бодғис, Ғарҷистон, Марврӯд, Тахористон, Бомиён, Ганҷи Рустон, Исфизор аст. Тус ва ду хоҳарашро ҳазина (анбор)-ҳои Нишопур ба шумор овардем» [1, 430].

Ин муаллиф аз Ғазнин чун хӯра ёд мекунад, ки Зова, Кобул, Ламғон (Лағмон) шомили он аст, Бустро қасаба гуфта, Толиқон, Хулм, Самангон, Бағлон...ро марбути Тахористон карда, Сағистон (Систон), Ҷузҷонон, Марви Шохҷонро хӯра доништа ва дар бораи Ҳирот мегӯяд, ки «номи қасаба² низ ҳамин аст» [1, 431-432]. Дар ҷойи дигар Ҳиротро шаҳр ном мебарад [1, 447] ва дар мавқеи дигар мегӯяд, ки «Ҳирот ободихои муҳим ва диданиҳои зиёд дорад, ки зикраш китобро дароз мекунад» [1, 450].

Муқаддасӣ дар бораи иқлими Хуросон менависад, ки ин «сарзамини сардсер аст ҷуз Сағистон ва Буст ва Табаси Хурмо, ки гармии Шомиро доранд. Сармои Хуросон нармтар аз сармои Ҳайтал аст. Ин сарзамин ба таври кулӣ хушк аст ва хушкӣ он ҳамсон нест, ҳар ҷояш, ки сармояш сахттар гармояш низ сахт аст» [1, 472].

Баррасиҳо нишон медиҳанд, ки дар манотике, ки дарё, дарёчаҳо ва чашмаҳо вучуд доранд ва мардум барои зироат аз онҳо фаровон истифода менамоянд, корезҳо вучуд надоранд. Ба ин сабаб корезҳоро дар манотиқи камоби Хуросон бештар ба мушоҳида мегирем. Шавоҳиди таърихӣ нишон медиҳад, ки тағйироти иқлимӣ дар минтақа ва хушк шудани обҳои сатҳӣ замин мучиби аз байн рафтани ҳаёт дар рӯи замин нашудааст ва соқинони ин манотик талош карданд, то равишҳои дигари ба даст овардани обро дар мисоли корезҳо пайдо намоянд.

Силсилакорезҳои қасабаи Гунободи Хуросон (шимолу ғарби Тус), ки бо номи Қаноти Қасаба маъруф аст, бар асоси бозёфтҳои бостоншиносӣ ҳадди аққал 2500 сол қидмат доранд. Носири Хусрав, ки моҳи августи соли 1052 аз масири шаҳри қасабаҳои Хуросон аз сафари ҳафтсолааш бармегашт, аз он корезҳо дар «Сафарнома»-аш суҳан гуфта, тӯлии онро аз қавли марди огоҳ ҷаҳор

¹ Кӯра – ноҳия, шаҳр, шаҳристон.

² Қасаба ин ободихон бузург, ки аз чанд деҳ ва деҳқада ташкил шуда бошад, яъне шаҳрак: Амид Х. Фарҳанги Амид. Ҷ.3. Техрон: Муассисаи интишороти Амири Кабир, 1363 х.ш. С.1891.

фарсанг ва умқи чоҳи аслии онро 700 газ зикр кардааст. Он корезҳо дар замони Носири Хусрав Корези Кайхусрав ном доштааст [17, 758-759]. Коршиносон тӯли онро 131035 метр ва умқи модарчоҳи онро 320 метр баровард карданд. Қаноти Қасаба дар шаҳри Гунобод яке аз куҳантарин корезҳои Хуросон аст. Пажӯҳишҳои бостоншиносӣ дар бораи сафолҳои пароканда дар атрофии даҳанайи чоҳҳои он нишон медиҳад, ки кандани обраҳаи аслии он ҳудуди 2500 сол пеш дар замони Ҳахоманишиён оғоз шудааст [14, 93].

Истаҳрӣ аз шаҳрҳои зерини Хуросон, ки корезҳо доштанд, чунин ёд мекунад: «Обҳои Нишобур дар зери замин меравад. Чун аз шаҳр бигзарад, ба саҳро афтад. Ва корезҳо ҳаст, ки дар шаҳр пайдо гардад ва дар сароҳо ва бӯстонҳо меравад ва рӯде бузург ҳаст, ки шаҳру русторо об диҳад – водии Сағовар хонанд» [2, 204-205].

Замчии Исфизорӣ (1446-47-1498) менависад, ки: «Гӯянд, ки чун Исмоил ибни Аҳмади Сомонӣ ба Нишопур расид ва машоиху машоҳид¹ ва қанавоту мазороти он чоро дид, гуфт: «Дар ҳеч ҷо чун Нишопур шаҳре надидам, аммо обҳои ӯ бар рӯи замин боястӣ ва машоихи ӯ дар зери замин, магар андаке» ва дар идома менигорад, ки «дар Нишопур корезҳо бисёр аст» [15, 249-250].

Дар идома Истаҳрӣ аз корезҳои шаҳрҳои зерини Хуросон менависад: «Ва Қойин чанди Сараҳс бувад. Ва биноҳо ҳама аз гил бувад. Ва куҳандизе дорад ва гирди он хандаке ҳаст. Ва масчиди одина ва сарои аморат дар куҳандиз бошад. Ва об аз корез хӯранд ва боғу бӯстон камтар бувад. Ва чойгоҳе сардсер аст» [2, 215]. «Ва Табасайн камтар аз Қойин аст. Дараҳти хурмо дорад ва дар шумори гармсер аст ва ҳисоре дорад, вале куҳандиз надорад. Ва об аз корез бардоранд» [2, 216].

Муқаддасӣ роҷеъ ба мавзуи мавриди назари мо, яъне корезҳои Хуросон ин ахборро медиҳад: «Дар Нишопур корезҳо доранд, ки дар зери замин равонанд ва дар тобистон сард ҳастанд. Бо пойин рафтани аз чаҳор то ҳафтод палла ба обҳо мерасанд ва дар ободиҳо офтобӣ мешаванд» [1, 481]; «Нухаттоқ қасабаест дар Сағистон «боруе дорад, ки (масчиди) чомаъ дар он аст. Сохтмонҳояш аз гил аст ва бештари обҳояш аз корезҳост» [1, 446]; «Бодғис бузургтарин шаҳрҳояш Деҳистон аст, ки ба андозаи нима аз Пушанг аст, сохтмонҳо аз гил дар болои теппа аст, обе андак равон ва бе боғ ва киштзорҳои даимӣ (лалмӣ) дорад. Корезҳо зери замин низ дорад» [1, 449]; «Тус корезҳо ва чоҳҳои камгавд (сатҳӣ) ва пуроб дорад» [1, 467]; «Қоин аз корезҳо меошоманд» [1, 471]; «Табаси Хурмо аз оби анборҳо, ки аз корезҳои рӯбоз пур мешавад, меошоманд» [1, 471]; «Табаси Унноб: дар Табас, ки наздики як марҳала паймудам, ҳама деҳу нахлистону корез буд» [1, 471]; «Абулқосими Миколӣ дар наздикии Нисо чанд работ бо анборҳое бисохт ва аз кӯҳистон чанд корез барои деҳаҳое, ки гузида буд, бикашид» [1, 469].

Бино ба ахбори Байҳақӣ яке аз солорони замони Масъуди Ғазнавӣ Булҳасани Ироқии дабир «корези Машҳадро, ки хушк шуда буд, боз равон кард ва кор-

¹ Машоҳид - чамъи машҳад - шаҳодатгоҳ, оромгоҳ.

вонсарое бароварда, дехе мустағал(л)¹ сабки хироҷ бар корвонсарой ва бар корез вақф карда» [3, 870].

Носири Хусрав, ки 12 моҳи рабеулохири соли 444 ҳ.к./11 августи соли 1052 аз сафари ҳафтсолааш аз масири қасабаи Рикқа (дар 12 фарсангии шаҳри Табас) бо паймудани 20 фарсанг ба шаҳри Туни Хуросон расид, дар бораи ин шаҳр менависад: «Шаҳри Тун шаҳри бузург аст. Аммо дар он вақт, ки ман дидам, ағлаб хароб буд ва бар саҳрое ниҳодааст ва оби равон ва корез дорад» [17, 758].

Баъд аз ҳодисаи муғул, ки шаҳрҳо ва ноҳияҳои Хуросон ба харобӣ кашида шуданд, мусалламан корезҳо низ зарар диданд. Аммо Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ (1281-1350) дар асари ҷуғрофиёии худ «Нузхату-л-қулуб», ки пас аз итмоми рисолаи дигараш «Таърихи гузида» соли 740 ҳ.к./1339-1340 навиштааст, истифода аз оби корезҳоро дар шаҳру ноҳияҳои зерини Хуросон: Нишопур, Қоин, Исфарион, Ҷувайн, Бодғис, Ҷом ва Ҷурҷон зикр мекунад. Аз ҷумла дар бораи корезҳои шаҳру ноҳияҳои мазкури Хуросон менависад: Нишобур «даври борааш понздаҳ ҳазор гом аст ва бар шеваи руқбаи шатранҷ ҳашт қитъа дар ҳашт қитъа ниҳодаанд...Обаш аз қанавот (қанотҳо-корезҳо) ва баъзе қанавот дар миёни шаҳр гузарад» [21, 182]. «Қоин аз иқлими чаҳорум аст... чанд корез об дар андаруни шаҳр дорад дар зери замин чунончи дар бештари хонаҳо сардобҳо сохта бошанд» [21, 178]; «Исфарион аз иқлими чаҳорум...вилоят ва тавобеи он қанавот дорад ва ҳамаро маҳсул аст аз ангур ва мева ва ғалла» [21, 183]; «Ҷувайн вилоят аст ва пеш аз ин дохили тумони Байҳақ буд...Оби ин вилоят аз қанавот аст ва ҳар мавзее як-ду корези муътабар дорад» [21, 184]; «Бодғис аз иқлими чаҳорум аст... ва корез, ки мақоми Ҳакими Бурқӣ, ки созандаи Моҳи Нахшаб аст, ҳам аз тавобеи он ҷост» [21, 188-189]; «Ҷом аз иқлими чаҳорум аст... Боғистони бисёр ва меваи бешумор дорад ва оби шаҳру вилоят маҷмуъ аз қанавот аст» [21, 189]; «Ҷузҷон вилоятест ва шаҳри Яҳудия ва Форёб ва Шибурқон аст... обаш аз қанавот ва чиболе, ки дар он худуд бармехезад» [21, 191].

Корезҳо на танҳо чун абзори муҳимми кишоварзӣ ва рӯзгори сокинони Хуросон дар дарозии таърих рисолати худро анҷом медоданд, балки гоҳу гузоре чи ба сокинони ин ва ё он шаҳру ноҳияи Хуросон аз дасти дуздону ғоратгарони аҷнабӣ ва чи ба муҳочимини он низ чун паногоҳ хидмат кардаанд. Дар ин иртибот Носири Хусрав аз ҳодисае хабар медиҳад, ки дар масири шаҳрҳои Тун ва Гунободи Хуросон руҳ додаст: «Чун аз Тун бирафтем, он марди гелакӣ маро хикоят кард, ки вақте мо аз Тун ба Гунобод мерафтем, дуздон берун омаданд ва бар мо ғалаба карданд. Чанд нафар аз бим худро дар чоҳи корез афканданд, баъд аз он якеро аз он ҷамоат падаре мушфиқ буд, биёмад ва якеро музд гирифт ва дар он чоҳ гузошт, то писари ӯро берун оварад. Чандон ресмон ва расан, ки он ҷамоат доштанд, ҳозир доштанд ва мардуми бисёр биёманданд. Ҳафсад газ расан фурӯ рафт, то он мард ба буни чоҳ расид. Расан дар он писар баст ва ӯро мурда баркашид ва он мард чун берун омад, гуфт, ки обе азим дар он корез ра-

¹ Мустағал (л) - ғаллаҳез.

вон аст. Он корез чаҳор фарсанг меравад ва онро гуфтанд Кайхусрав фармуда-аст кардан» [17, 758-759].

Муаллифи «Хулосату-т-таворих» аз муборизоти Шайбониён бо Сафа-виён барои Хуросон дар нимаи дувуми садаи XVI навишта, зикр мекунад, ки «дар ин сол (967 х.к./1559-1560) Сорукурғон бо чамъе аз узбакон бо фармони Алӣ султон ба ҳаволии балдаи Нишопур омаданд, то он диёрро тохт намоянд. Будокҳои қочор... бо фавче аз ғозиёни хеш ба дафъу рафъи он чамоат аз шаҳр берун омада, ... чанг карда, Сорукурғон ва чамъе аз узбакон ба қатл расиданд ва фавче дигар аз бими ҷон худро ба корезҳои саҳрои Нишопур андохтанд» [11, 412].

Ниғадории корезҳо барои қоршоём будани онҳо бисёр муҳим буд ва ин амр ба василаи вақф кардан бештар анҷом мешуд. Аммо бисёр иттифоқ афтодааст, ки дар асари бетаваҷҷуҳӣ ва ё чангҳо корезҳо аз ғаёлият боз мемонданд ва осори онҳо дар харобаҳои ин ва он мавзеи Хуросон дида мешуд. Чарлз Эдвард Йейт (1849-1940), узви парламенти Британия (1910-1924), ки аз соли 1884 то соли 1886 шомили комиссияи сарҳади Афғонистон буд ва маъмурият доштааст, ки марзҳои байни Афғонистон ва Русияро дар Осиёи Миёна таъйин намояд, аз тариқи Хуросон ва Систон сафар мекунад ва марзи Хуросон бо Систонро мавриди омӯзиш қарор дода, соли 1890 китоби сафарномаи хеш «Хуросон ва Систон» («Khurasan and Sistan»)-ро ба нашр мерасонад. Муаллиф дар ин сафарнома аз корезҳои қадими Хуросон, ки бо чашми сар дидааст, ёд мекунад: «Дар ин ноҳия (Корези Нав, ки баъд аз сипарӣ намудани Турбати Ҷом ҷойгир буд) вайронаҳои зиёд ва корезҳои қадимии ба тул ҷандин мил ба чашм меҳӯрад ва ҳикоят аз ин дошт, ки рӯзгоре дар ин дашт равнақи қору зиндагӣ хеле бештар аз оне будааст, ки мо дар он мавқеъ нозир будем» [22, 38].

Корезҳо бар хилофи саддҳо ва шабақаҳои бузурги обёрӣ танҳо ба василаи ашхоси алоҳида ва моликони маҳаллӣ сохта ва баҳрабардорӣ мешуд ва давлат дар умури тавзеи оби корезҳо даҳолат намекард. Аммо ҷуноне ки зикр шуд, танҳо дар аҳди Тоҳириён буд, ки аз фуқаҳои Хуросон даъват ба амал омад, то рисолае дар бораи қавонини тақсими об бинигоранд.

Хулоса, корезҳо василаи бисёр муҳимми обрасонӣ ва обёрӣ аз аҳди бостон дар Хуросон буданд, ки шароити ҳоси иқлимӣ мучиб шудааст, ки сокинони он ба ҳафр намудани онҳо пардозанд ва дар рафъи ниёзҳои мухталифи худ ба об, аз ҷумла, дар кишоварзӣ ва боғдорӣ дар шаҳру деҳот аз корезҳо баҳрабардорӣ кунанд. Аз аҳди Ҳахоманишиҳо ба баъд дар Хуросон бо ин шакли истихроҷи обҳои зеризаминӣ бештар ошно шуданд ва дар ташаққули ин низоми обрасонӣ талошҳо намуданд. Бо афзоиши манотики хушк фан ва маҳорати созандагони корезҳо равнақи бештар ёфт ва ҷойгоҳи ҳосе дар фарҳанги корезии Хуросон касб намуд. Донишу фанни бино намудани корезҳо ҷун асосан бар бунёди таҷриба ва қорбурд буд, бинобар ин фанни корезӣ бештар дар андешаи дастандаркорони он захира мешуд ва аз насл ба насли дигар интиқол меёфт. Ба ин сабаб бахши андаке аз он таҷрибаҳои гаронарзиш ба шакли катбӣ то ба имрӯз ба ҷо мондаанд.

АДАБИЁТ

1. Абулфазл Муҳаммад ибни Хусайни Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. Ҷ. 3. – Техрон: «Интишороти Маҳтоб», 1374 х.ш. - 1263 с.
2. Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим фи маърифату-л-ақолим. Ҷ. 2. Тарҷумаи А.Мунзавӣ. – Техрон, 1361 х.ш. - 729 с.
3. Абуисҳоқ Иброҳими Истаҳрӣ. Масолик ва мамолик. Ба эҳтимоми Э. Афшор. –Техрон, 1340. - 234 с.
4. Абулфазл Муҳаммад ибни Хусайни Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. Ҷ. 3. – Техрон: «Интишороти Маҳтоб», 1374 х.ш. – 1263 с.
5. Абусаъид Абулхайр ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Муҳаққиқ ва мусахҳеҳ А.Ҳабибӣ. – Техрон: «Дунёи китоб», 1363 х.ш. – 665 с.
6. Акбарӣ А. Таърихи ҳукумати Тоҳириён аз оғоз то анҷом. Чопи дувум. Машҳад. 1387 х.ш. – 400 с.
7. Ал-Караҳӣ Абубакр Муҳаммад ибни ал-Ҳасан ал-Ҳосиб. Истихроҷи обҳои пинҳонӣ. Тарҷумаи Ҳ.Ҳадивҷам. – Техрон: «Бунёди фарҳанги Эрон», 1345 х. ш.
8. Амид Ҳ. Фарҳанги Амид. Ҷ. 3. – Техрон: «Муассисаи интишороти Амири Кабир», 1363 х.ш. –С.1689-2539.
9. Бараҳманд Ғ. Дар омаде ба сайри таърихии падидаи қанот ва нақши тамаддунии он дар наҷди Эрон //Фаслномаи илми «Мисқвеҳ». №8. Техрон, зимистони соли 1386, баҳори соли 1387 х.ш. – С.7-32.
10. Ғиёсиддин ибни Ҳумомиддин Хондамир. Ҳабибу-с-сияр фи ахбори афроди башар. Ҷ. 3. Чопи чаҳорум. – Техрон: «Ҳайдарӣ», 1380. – 759 с.
11. Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. Бадоеъу-л-вақоъ. Муҳаққиқ ва мусахҳеҳ. А. Болдирев. Ҷ. 1. – Техрон: «Бунёди фарҳанги Эрон», 1349 х.ш. – 533 с.
12. Қозӣ Аҳмад Шарафуддин ал-Ҳусайни Кумӣ. Хулосату-т-таворих. Муҳаққиқ ва мусахҳеҳ Э.Ишроқӣ. Ҷ. 1. Чопи дувум. - Техрон: «Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон», 1383 х.ш. – 614 с.
13. Кристенсен А. Эрон дар замони Сосониён. Тарҷума ба форсӣ Р. Ёсамӣ. Чопи шашум. – Техрон: «Дунёи китоб», 1368 х.ш. – 711 с.
14. Марк Витрувий Поллион. Десять книг об архитектуре. Книга восьмая / Перевод Ф.А. Петровского. Под общей редакцией А.Г. Габричевского. Москва: Из-во Всесоюзной академии архитектуры», 1936. – 331 с.
15. Мирчаъфарӣ Ҳ., Аллаҳёрӣ Ф. Баррасии назарияи хостгоҳи қанот дар Эрон // Таърихи ислом ва Эрон - Фаслномаи илмӣ-паҷуҳишии улуми инсонии Донишгоҳи Аз-Заҳро. –№2 (77). –Техрон, 1388 х.ш. – С.79-102.
16. Муинуддин Муҳаммад Замҷии Исфизорӣ. Равзоту-л-чаннот фӣ авсофи мадинати Ҳирот. Ҷ.1. – Техрон: «Интишороти Донишгоҳи Техрон», 1338 х.ш. – 636 с.
17. Муҳаммад Ҷарири Табарӣ. Таърихи Табарӣ. Тарҷумаи А. Поянда. Ҷ.14. Чопи панҷум. – Техрон: «Асо-тир», 1375 х.ш. – С.5949-6366.
18. Носири Хусрав. Сафарнома // Куллиёт. Ҷ.2. Осори мунтахаби фалсафӣ ва динӣ. Душанбе: Ирфон, 2003. С. 622-761.
19. Петрушевский, И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков. Москва-Ленинград: Из-во Академии наук», 1960. - 492 с.
20. Пирниё Ҳ. Таърихи Эрони бостон. Ҷ.1. – Техрон: «Дунёи китоб», 1375 х.ш. – 907 с.
21. Соидлу Ҳ. Об дар тамаддуни Эрон ва ислом // Маҷаллаи «Роҳномаи китоб». Техрон 1353 х.ш. – № 6. – С.12-24.
22. Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ. Нузҳату-л-қулуб. Ба қӯшиши М.Сиёқӣ. –Техрон, 1336 х.ш. – 245 с.
23. Чарлз Эдвард Йейт. Хуросон ва Систон. Тарҷума аз англисӣ Қ. Рӯшанӣ ва М. Раҳбарӣ. – Техрон: «Ин-тишороти Яздон», 1365 х.ш. – 461 с.
24. Шоҳободӣ А.З. Баррасии қанотҳо, қалъаҳо ва осиебҳо аз дидгоҳи ҷуғрофиёи экологӣ //Фаслномаи па-ҷуҳишӣ - ҷуғрофиёии инсонӣ. – Техрон, 1388 х.ш. –№3. – С.27-38.

КОРЕЗҲОИ ХУРОСОН

Муаллиф дар ин мақола роҷеъ ба корезҳои Хуросон, ки таърихи хеле қадим доранд ва баҳши муҳимми тамаддуни кишоварзии сокинони он мебошанд, суҳан меронад. Ба-шар аз замоне ки ҳештанро шинохт, усули мухталифи истифода аз обҳои зеризаминиро таҷриба кард ва тавассути яке аз онҳо – корезҳо ин обҳо ба таври маснӯӣ ба сатҳи за-мин бароварда мешуданд.

Дар асоси манобеи таърихӣ муаллиф усули пайдо намудани обҳои зеризаминиро, ки башар таҷруба карда буд ва аз зери замин ба сатҳи он кашидани обро тавассути корезҳо тавсиф карда, Хуросонро яке аз сарзаминҳои медонад, ки корез ва усули кандани он аз аҳди бостон барои сокинони он ошно буд. Силсилакорезҳои шаҳри Гунободи Хуросон (шимолу ғарби Тӯс), ки бо номи Қаноти Қасаба маъруф аст, бар асоси паҷуҳишҳои бостоншиносӣ ҳадди аққал 2500 сол таърих доранд. Бинобар ин, аз аҳди Ҳахоманишиҳо ба баъд дар Хуросон бо ин шакли истихроҷи обҳои зеризаминӣ бештар ошно шуданд ва дар ташаққули ин низоми обрасонӣ талошҳо намуданд. Бо афзоиши манотиқи хушк фан ва фанновариҳои сохтани корезҳо раванқи бештар ёфт ва ҷойгоҳи ҳосе дар фарҳанги корезии Хуросон касб намуд.

Корезҳо бар хилофи садҳо ва шабакаҳои бузурги обёрӣ танҳо ба василаи ашхоси алоҳида ва моликони маҳаллӣ сохта ва баҳрабардорӣ мешуд ва давлат дар умури тақсими оби корезҳо даҳлат намекард.

Ниғадорӣи корезҳо барои қоршоём будани онҳо бисёр муҳим буд ва ин амр ба василаи вақф қардан бештар анҷом мешуд. Аммо бисёр иттифоқ афтодааст, ки дар асари бетаваҷҷуҳӣ ва ё ҷангҳо корезҳо аз ғайолият боз мемонданд ва имрӯз осори онҳо дар харобаҳои ин ва он мавзеи Хуросон дида мешаванд.

Калидвожаҳо: *Хуросон, корез, қанот, Эрон, Тоҳириён, Абдуллоҳи Тоҳир, Сомониён, Ҳосиби Қарахӣ, Зайниддини Восифӣ, Сиброн, Мири Араб, Ҳахоманишиён, Дориюши Бузург, Нишопур, Пушанҷ, Бодғис, Қойин, Табасайн, Марврӯд, Тахористон, Бомиён, Ганҷи Рустон, Исфизор, Ғазнин, Буст, Гунобод.*

КАРИЗЫ ХОРАСАНА

В данной статье автор рассказывает о каризах Хорасана, имеющих очень древнюю историю и являющихся важной составляющей земледельческой культуры его жителей. С тех пор, как человечество познало себя, оно экспериментировало разные методы использования подземных вод, при одном из которых эти воды выносились на пониженную поверхность при помощи каризов.

На основе исторических источников автор статьи описывает испытанный человеком способ обнаружения подземных вод и вытягивания воды из-под земли на поверхность через каризы, а также рассматривает Хорасан как одну из стран, где каризные сети и способ их рытья были знакомы ее жителям с древних времен. Согласно археологическим исследованиям, каризные сети города Гунабад в Хорасане (к северо-западу от Туса), известного как Канат-и Касаба, имеют историю, насчитывающую не менее 2500 лет. Поэтому со времен Ахеменидов в Хорасане стали ближе знакомиться с этой формой добычи подземных вод и предпринимали усилия по развитию этой системы водоснабжения. С ростом засушливых регионов техника и технология строительства каризов получили дальнейшее развитие и заняли особое место в каризной культуре Хорасана.

Каризы, в отличие от плотин и крупных оросительных сетей, строились и использовались только отдельными лицами и местными собственниками, и государство не вмешивалось в дела водораздела каризных вод.

Обслуживание каризов было очень важно для их функционирования, и в основном это осуществлялось за счет пожертвований. Однако часто случалось так, что из-за пренебрежения к их эксплуатации или войн каризы переставали работать и их следы сегодня можно увидеть в руинах того или иного места в Хорасане.

Ключевые слова: *Хорасан, кариз, Иран, Тахириды, Абдуллах Тахир, Саманиды, Хасиби Карахи, Зайниддин Васифи, Сибран, Мири Араб, Ахемениды, Дориюш Великий, Нишапур, Пушандж, Бадгис, Кайин, Табасайн, Марвруд, Тахаристан, Бамиян, Ганджи Рустан, Исфизар, Газнин, Буст, Гунабад.*

KARIZES OF KHORASAN

In this scientific paper, the author mentioned about the karizs of Khorasan, which have a very ancient history and are an important component of the agricultural culture of its inhabitants. Since humanity has known itself, it has experimented with different methods of using groundwater, one of which carried these waters to a lower surface with the help of karizes.

Based on historical sources, the author of the article describes a human-tested method of detecting underground water and drawing water from underground to the surface through karizas, and considers Khorasan as one of the countries where kariz nets and the method of digging them have been familiar to its inhabitants since ancient times. According to archaeological research, the kariz networks of the city of Gunabad in Khoorosan (northwest of Toos), known as Kanat & Qasaba, have a history of at least 2,500 years. Therefore, since Achaemenid times, Khorasan became more familiar with this form of groundwater extraction and made efforts to develop this water supply system. With the growth of arid regions, the technique and technology of constructing karizes received further development and occupied a special place in the kariz culture of Khorasan.

Karizas, unlike dams and large irrigation networks, were built and used only via individuals and local property owners and the state did not interfere in the affairs of the Kariz watershed.

Maintenance of the karizes was very important to their functioning and this was mainly done through donations. However, it often happened that due to neglect or wars, the Karizes stopped working and their traces can be look today in the ruins of one or another place in Khorasan.

Keywords: *Khorasan, kariz, Iran, Tahirids, Abdullah Tahir, Samanids, Khasibi Karahi, Zainiddin Vasifi, Sibran, Miri Arab, Achaemenids, Doriyush the Great, Nishapur, Pushanj, Badghis, Kayin, Tabasain, Marvrud, Takharistan, Bamiyan, Ganji Rustan, Isfizar, Ghaznin, Bust, Gunabad.*

Сведения об авторе: **Хамза Камол (Камолов Хамзахон Шарифович)** – Институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониш НАНТ, доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом древней, средневековой и новой истории. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. E-mail: hamza_Kamol@mail.ru

About the author: **Khamzakhon Sharifovich Kamolov** – A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography NAST, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Ancient, Medieval and Modern History. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 33. E-mail: hamza_Kamol@mail.ru

УДК 736.2: 903.22 (571.13) "-03/20"

**ЗОЛОТЫЕ УКРАШЕНИЯ БАКТРИИ – ТОХАРИСТАНА
(ДИАДЕМЫ И СЕРЬГИ)¹****КАЛАНДАРОВА О.И.,****Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша**

Ювелирные украшения, как и другие феномены традиционной культуры, ассоциировались с моделью микрокосма, одновременно олицетворяя представления об устройстве мироздания. Строение человеческого тела устанавливало моделирование структуры костюма по горизонтали и вертикали. Согласно вертикальному делению, головным украшениям была присуща идея «верха» – неба, солнца и птиц [23,134].

Важным элементом ювелирных украшений Бактрии - Тохаристана являлись головные украшения. По мифологическим представлениям индоевропейского населения голова наделялась особой функцией. Эта часть тела считалась вместилищем души человека или одной из нескольких его душ [9, 27].

На территории Бактрии-Тохаристана существовал культ черепа [14,87]. Явным подтверждением этому служит череп, обнаруженный на городище Уштурмулло (Шахритузский район Хатлонской области Республики Таджикистан) [15,67]. Вполне вероятно, что у древнего населения Бактрии существовали некие представления, связанные с поклонением черепа.

В ювелирном искусстве Бактрии-Тохаристана встречаются уникальные образцы головных украшений из золота. Ювелирные украшения, выполненные из золота, их форма, изображения на них содержали в себе сакральный смысл [8,123]. Согласно мифологии древних иранских народов, металлы ассоциируются со всеми категориями мироздания. Так, золото и серебро олицетворяли верхнюю небесную сферу. Золото выступало как символ Солнца, стихии света, небесного огня, верхнего божества и мужского начала [28,67].

Золотые *диадемы* в археологических памятниках Таджикистана не многочисленны.

Хронологически самая ранняя золотая диадема обнаружена в женском погребении Тулхарского могильника (II в. до н. э. – I в. н. э.) (Шахритузский район Хатлонской области Республики Таджикистан). Изделие в виде прямоугольной полоски, центральное место занимают бляшки сложной формы, сочетавшие в себе две симметричные дуги, посередине каждой проходит изогнутый валик, у коротких сторон имеются по паре маленьких отверстий [18, 67] (таб.1.1).

¹ Статья написана в рамках проекта «Археология Таджикистана» (от каменного века до средневековья), государственный регистрационный номер 0121TJ1212.

Ещё одна золотая диадема обнаружена на городище Тахтисангин (IV в. до н. э. – III вв. до н. э.) (Кобаданский район Хатлонской области Республики Таджикистан). Диадема состоит из двух сложенных вдвое и параллельно расположенных полосок листового золота, перпендикулярно к которым поставлены перегородки из того же золота, скрепленные серебряной скрепкой. На изделии присутствовал растительный орнамент [22,107] (таб.1.2). Растительный орнамент в древности считался символом жизни, возрождения и плодородия [10,78].

Другой фрагмент золотой диадемы налобника «пешонибанд» происходит из женского погребения могильника Ляхш II (IV-VI вв.) (Ляхшский район Республики Таджикистан) (таб.1.3). Головной убор представлял собой налобную повязку, которая была украшена четырьмя розетками из золотой фольги [27,188]. Аналогичные головные украшения встречаются на женских терракотах Согда [21,123].

Отмечено, что возникшие на ранних этапах истории диадемы продолжают присутствовать и в более позднее время. Примером служит традиционное ювелирное украшение XIX в. серебряная диадема «коштило» [25,34], которая совмещает в себе налобник и диадему (таб.1.4).

Следующей разновидностью головных украшений являются *серьги*. Серьги несли в себе религиозно-магический смысл. В древности считалось, что видимые отверстия на теле человека – некоторые из органов чувств (ухо, рот, нос) не должны быть пустыми. Они должны быть украшены ювелирными изделиями, для того чтобы уберечь человека от дурного глаза [25,45].

Об утонченном мастерстве ювелирного искусства Бактрии-Тохаристана свидетельствуют золотые серьги. Изделия представлены почти все в единственном экземпляре не имеющих аналогий.

Богатый ассортимент золотых сложносоставных серег представлен в Тулхарском могильнике [18,123] (II в. до н.э. – I в. н.э.), в Бешкентском могильнике V [19,115] (I-II вв. н.э.) (Носири Хусравский район Хатлонской области Республики Таджикистан) на городище Тахтисангин [5, 197] (IV в. до н. э. – III вв. до н. э.) (Кобаданский район Хатлонской области Республики Таджикистан). Серьги одинаковые по конструкции, но отличающиеся некоторыми деталями – вставками из драгоценных камней.

В Тулхарском могильнике в женских захоронениях (II в. до н.э. – I в. н.э.) обнаружено семь сложных «амфоровидных» серёг с изогнутыми золотыми ручками в виде рыбок. Исследовавший этот могильник А.М. Мандельштам считал, что в этих ручках (таб.1.5-6-7) было изображение дельфинов, а не рыб [18,125]. Однако А.К. Мирбабаев, после консультации ихтиологов, пришел к выводу, что это изображение рыб той породы, которая в прошлом водилась в реках Вахша и Кафирнигана, а также в родниках Чилучорчашма. В этих реках водились осётр и сом [20, 267]. Автор статьи поддерживает точку зрения А.К. Мирбабаева [12, 60].

Аналогичные «амфоровидные» серьги происходят из женских погребений Бешкентского могильника V (I-II вв. н.э.). И.Н. Медведской были обнаружены следующие вариации «амфоровидных» серег [19,125]:

– серьги парные «амфоровидные», кольцо из тонкой проволоки с подвижным замком-намоткой. На дужке – «амфоровидная» подвеска. Средняя часть «амфорки» – жемчужина, верхняя и нижняя – из темной пасты с наружным золочением. Ручки «амфорки» в виде стилизованных рыбок. Стержень завершает жемчужная подвеска из зерен [6,106] (таб.1.8).

– серьги парные «амфоровидные», кольцо из двух спаянных проволочек, в виде «гордиева узла»; в центре последнего круглое гнездо с бирюзовой вставкой, обрамленное зернью. На дужке «амфоровидная» подвеска: на стержне со сложным основанием с помощью бронзовых колечек закреплены три бусины, к кольцу подвески и к средней бусине крепились ручки в виде рыбки. На них напаяны небольшие колечки, к которым изящно прикреплены цепочки оканчивающиеся розетками с жемчужинами [6,107] (таб.1.9).

Археологические работы на городище Тахтисангин (IV в. до н. э. – III вв. до н. э.) в 2008 году дали еще одну коллекцию уникальных «амфоровидных» серег. Серьги парные, кольцо из тонкой проволоки. Средняя часть «амфоры» состояла из коралла, верхняя и нижняя жемчужина. Ручки амфоровидные в виде стилизованной рыбы. На конце стержня подвески – жемчужина и пирамидка из зерни [5,199] (таб.1.10).

Археологические материалы подтверждают, что образ рыбы был распространён в идеологической системе предков таджикского народа. Рыба в иранской мифологии – это священное существо [12,63]. Таджики говорят: «Касе дар хоб бинад мурғмоҳӣ, намирад то набинад тахти шохӣ» («Кто увидит во сне птицу и рыбу – тот до самой смерти будет царём»). Ю.Я. Якубов считает, что изображение рыбы связано с царским тронem [28,145].

Образ верхнего мира отражен на серьгах из женского погребения Тулхарского могильника II в. до н. э. – I в. н. э., где зафиксированы элементы крыльев петуха [11,115]. Серьги фигурные, на лицевой стороне, имеется симметричная система гнезд разных размеров, образованных тонкими припаянными полосками. Центральное место занимает относительно крупное овальное гнездо, в котором закреплена, сильная выпуклая вставка из известняка белого цвета. По бокам от неё имеется по шесть гнезд, располагающихся парами в верхних и средних рядах. Они имеют неправильную округлую форму, нижние концы изогнутые и заостренные. Вставки в гнездах бирюзовые. К верхней части пластины над центральным гнездом, припаяна короткая трубочка, изображающая шею птицы. Наружные края пластинки украшены сложносоставной зернью: на относительно крупных шариках напаяны в виде пирамидки. Мелкой зернью украшены также края гнезд, примыкающих трубочки. На обратной стороне пластинки, внизу имеются четыре небольших кольца - по краям хвоста и по одному на конце каждого крыла [18, 234] (таб.1.11).

Среди артефактов коллекции Музея древностей Таджикистана имеются серьги в виде петушков, которые были обнаружены в могильнике Ксиров (II в. до н. э. – I в. н. э.) (Дангаринский район Хатлонской области Республики Таджикистана) [4,157]. Золотые серьги происходят из погребения девочки 15-16 лет. Крылья петушков выполнены напайкой трех рядов плетенки, поверх золотых листков, вставленных в щели, проделанных в полых тельцах птиц. Таким же образом, выполнено оперение хвоста и крыльев. У основания крыльев и хвоста – поперечные ряды плетенки. Гребешки представляют собой продолжения тех же листков, на которых формовано тельце птиц. Ноги птиц, вырезанные также из плоских золотых листков, соединены с тельцем посредством муфточек. Проушное кольцо проходит сквозь верхний из двух небольших барабанов – катушек, напаянных перпендикулярно один к другому между крыльев птиц. Для изображения глаз, окаймления бородки, а также для орнаментации и отделки верхнего края нижнего барабана использована тонкая крученая проволока. Проволочные подвески с жемчужиной и с завершением в виде лунницы спускались от места крепления крыльев (две) и из клюва птиц (одна) (таб.1.12) [4,134].

Предки таджиков ещё с древних пор считали петуха священной птицей. Они относили его к «солнечной птице» и связывали с плодородием. Петух является образом, воспетым в зороастрийской мифологии [11,117].

Отголоски данного культа можно проследить на нагрудном украшении таджичек «тавк» XIX-XX вв. [25,47] (таб.1.13).

Особый интерес вызывают золотые серьги необычной формы из вышеуказанного могильника [3,148]. Любопытно отметить, что серьги обнаружены в мужских погребениях у левого виска [3,149].

В одном случае серьга из ограда 9 представляет собой пластину с двумя обоймочками к которой припаяна проволока образующая простой замок. Нижняя обоймочка маленькой круглой формы, а над ней – большая представляющая собой «огурец» с коротким опущенным к низу хвостиком. С внешних сторон обе обоймочки украшены зернью [6,109] (таб.1.14).

В другом случае золотая серьга из ограда 19 с дисковидной подвеской идентична вышеописанной, однако на этот раз в серьге сохранились вставки из бирюзы и граната [4,146] (таб.1.15).

Прекрасным образцом ювелирного искусства Бактрии-Тохаристана является золотая серьга из Душанбинского городища (II в. до н.э.) [16,7].

Серьга изготовлена из электровой пластины в виде протомы лежащего сфинкса-женщины [9,23] (табл. 1.16). Она состоит из двух частей – сплетенной из тонкой проволоки дужки, заостренный конец которой продевался в ухо, и собственно серьги, прикрепленной к дужке с помощью втулочки электрового листа. У лежащего сфинкса с женской головой и грудью из-под плоской шапочки видна прическа. Зверинные лапы, расчлененные резцом на три пальца-когтя, два крыла, вертикально поднимающиеся от плеч, плотно прижаты к телу и голове, перья показаны четырьмя горизонтальными рядами [16,6]. Образ сфинкса, считает Е.М. Линде «возник в Средней Азии под влиянием Ближнего

Востока, который отождествлялся с богиней «Иштар» символизирующий плодородие [6, 25].

Разнообразные вариации золотых серег с женских погребений представлены в могильнике Тупхона (I в. до н. э. – III в. н. э.) (Гиссарский район Республики Таджикистан) [19, 50].

Одни серьги с разомкнутыми концами и сведенными утончающимися концами происходит из погребения 263. Основание серьги четким отгибом отделяется от боковых ветвей. Центр этого основания имеет вид двух сближенных раструбообразных расширений, разделенных опоясывающим желобком, по сторонам которого два параллельных витка. Серьги имеют бронзовый сердечник [19,51] (таб.1,17).

Другие проволочные золотые серьги со спиральной обмоткой происходят из погребения 140. Спиральная обмотка, сделанная на торце, выступает на плоскость торца, образуя приемник-втулку [19,56] (таб.1,18).

Ювелирные изделия демонстрируют, что золото у населения Бактрии - Тохаристана служило символами основных элементов космологии – Солнца и Огня [7,78]. Понятие «желтый» входило в систему солярных культов. Связь этого цвета показана в индоевропейской мифологии.

В «Авесте» золото входит в характеристику солярных богов и связано с космологической символикой Митры, обмундированием, которого были золотые вещи [9, 21]. В «Авесте» говорится:

Мы почитаем Митру...

С копьем из серебра

И в золотых доспехах («Яшт» 10, 112).

Далее в источнике говорится, что Митре сопутствуют солнечные кони:

И колесницу эту

Везут четыре белых,

Вращенным духом, вечных

И быстрых скакуна,

И спереди копыта

Их золотом одеты («Яшт» 10, 125).

«Авеста» свидетельствует также и о том, что богиня плодородия Ардвисура Анахита была украшена золотыми украшениями. Вновь обратимся к источнику:

Надела диадему

Благая Ардви Сура

Стозвездную, златую («Яшт» 5, 128).

В античных источниках имеются сведения о том, что, золото считалось символом огня, чистоты и преданности. Обратимся к сообщению Ксенофонта: «Царь Кир носил свой золотой акинак; у него так же имелись гривна, браслеты и другие украшения, какие носят знатные персы; Кир почитал его преданность и верность (Ксенофонт, VIII. 29).

Сочинения мусульманского периода подтверждают магическое значение золота. В «Наврुзнома» Омар Хайям пишет: «Золото – это эликсир солнца, а

серебро – эликсир луны. Далее мы читаем: «Одним из свойств золота есть то, что его лицезрение дает свет глазам и радость сердцу, другое то, что оно делает человека смелым и укрепляет ум, третье – то, что оно увеличивает красоту лица, освежает молодость и отдаляет старость, четвертое – то, что оно увеличивает удовольствия и делает его более ценным в глазах людей» [25, 145].

Таким образом, представленный материал позволяет сделать вывод, о том, что, золотые украшения II в. до н. э. – VI в. н. э. были не только элементами парадного костюма. А считались символами социального и общественного статуса и представляли божественную сущность погребенного. Золотые украшения с территории Бактрии - Тохаристана немногочисленны, но их достаточно, чтобы отметить их зороастрийское происхождение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рак, И.В. Авеста в русских переводах (1861-1996): Ред., прим., справочный раздел / И.В. Рак. – СПб.: Издательство, 1998. – 480 с.
2. Аксенов, В.С. К вопросу о семантике женских наборов украшений салтовского времени из бассейна Северного Донца / В.С. Аксенов // Хазарский альманах. – Харьков, 2004. – Т. 3. – С. 204-212.
3. Денисов, Е.П. Раскопки в Дангаринском и Кобадиянском районах / Е.П. Денисов // АРТ. – Душанбе: Дониш, 1985. – Вып. XIX (1979 г.). – С. 147-164.
4. Денисов, Е.П. Исследования могильников на р. Ксиров (Саргазон) в Дангаринском районе в 1980 г. / Е.П. Денисов // АРТ. – Душанбе: Дониш, 1980. – Вып. XX (1980 г.). – С. 157.
5. Дружинина, А. Результаты археологических исследований на городище Тахтисангин в 2008 г. / А. Дружинина, Х. Инагаки, Т. Худжагелдиев // АРТ. – Душанбе: Дониш, 2010. – Вып. XXXIV. – С. 197.
6. Древности Таджикистана: Каталог выставки / Отв. ред. Е.В. Зеймаль. – Душанбе: Дониш, 1985. – С. 106.
7. Иванов, В.В. История славянских и балканских названий металлов / В.В. Иванов. – М.: Наука, 1983. – 192 с.
8. Каландарова, О.И. Семантика сюжетов ювелирных украшений Бактрии-Тохаристана и Согда: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / О.И. Каландарова. – Душанбе, 2020. – 239 с.
9. Каландарова, О.И. Семантика сюжетов на ювелирных украшениях Бактрии - Тохаристана и Согда: Автореф. канд. ист. наук.: 07.00.06 / О.И. Каландарова. – Душанбе, 2021. – 33 с.
10. Каландарова, О.И. Фитоморфный орнамент на ювелирных украшениях Бактрии-Тохаристана и Согда / О.И. Каландарова // Вестник Таджикского Национального университета. – 2021. – № 5. – С. 75-86.
11. Kalandarova, O. Representations of Shake, Frog, Fish on Jewellery (Antiquity and Early Middle Ages) / O. Kalandarova // Bulletin of MIHO Museum. – 2013. – Vol. 13. – P. 63. 61-67.
12. Ксенофонт. Анабасис / Под ред. И.И. Толстого. – М. – Л.: Изд. Акад. наук СССР, 1951. – 297 с.
13. Литвинский, Б.А.; Седов, А.В. Тепаи-шах. Культура и связи кушанской Бактрии. – М.: Наука, Гл. редакция вост. лит., 1983. – 240 с.
14. Литвинский, Б.А. Работы Южно-Таджикостанского отряда в 1972 г. (памятники Шахритузского района) / Б.А. Литвинский // АРТ, Вып. XII (1972 г.), – Душанбе: Дониш, 1976. – С. 61-84.
15. Литвинский, Б.А.; Седов, А.В. Культы и ритуалы кушанской Бактрии. Погребальный обряд. – М.: Наука. – 1983. – С. 132. – С. 50.
16. Линде, Е.М. Греко-бактрийский сфинкс / Е.М. Линде // Сообщения республиканского историко-краеведческого музея Таджикской ССР. – Сталинабад, 1952. – Вып. 1. – С. 5-21.
17. Мандельштам, А.М. Кочевники на пути в Индию / А.М. Мандельштам // МИА. – М.-Л.: Наука, 1966. – Вып. 136. – 545 с. – (Тр. ТАЭ Ин-та археологии АН СССР и Ин-та истории им. А. Дониша АН Тадж-ССР, т. V). – С. 123.
18. Медведская, И.Н. Раскопки в Шаартузе в 1974 г. / И.Н. Медведская // АРТ. – Душанбе: Дониш, 1979. – Вып. XIV (1974 г.). – С. 115.
19. Мирбабаев, А.К. Дахмаки Курката. Раскопки и исследования / А.К. Мирбабаев // Материальная и духовная культура. – 2005. – Вып. II. – С. 267.
20. Мешкерес, В.А. Согдийская терракота. – Душанбе: Дониш, 1989. – С. 123. 328 с.

21. Пичикян, И.Р. Открытие культового комплекса на каменном городище в 1978 г. / И.Р. Пичикян // АРТ. – Душанбе: Дониш, 1984. – Вып. XVII (1978 г.). – С. 102-115.
22. Топоров, В.Н. Пуп земли // Мифы народов мира. – Т. 1. – М., 1987. – С. 350;
23. Хайям, О. Наврузнаме. Трактаты. Пер. Б.А. Розенфельд. – М.: Наука, 1965. – С. 146. – 192с.
24. Чவர்ь, Л.А. Таджикские ювелирные украшения: (Материалы к историко-культурному районированию Таджикистана). – М.: ГРВЛ, 1977. – С. 34. 144 с.
25. Якубов, Ю.Я. Роль золота в мифологии и верованиях таджиков / Ю.Я. Якубов // Древнейшие этапы развития горно-геологических знаний в Средней Азии (Тез. докл. семинара 21-24 окт. 1991 г. Душанбе). – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 67-68.
26. Якубов, Ю.Я. Археологические памятники Ляхша (исследования 1978 г.) / Ю.Я. Якубов // АРТ. – Душанбе: Дониш, 1984. – Вып. XVII (1978 г.). – С. 186. С. 178-194.
27. Якубов, Ю.Я. Религия Древнего Согда. – Душанбе: Дониш, 1996. – 195 с.

ЗОЛОТЫЕ УКРАШЕНИЯ БАКТРИИ-ТОХАРИСТАНА (ДИАДЕМЫ И СЕРЬГИ)

В статье рассматриваются головные украшения, как символы социального и общественного статуса. Согласно вертикальному делению, головным украшениям была присуща идея «верха» – неба, солнца и птиц. Золото выступало как символ Солнца, стихии света, небесного огня, верхнего божества и мужского начала.

Распространенность золотых украшений указывают на технические достижения общества и дополняют знания о культурной деятельности и идеологических представлениях древнего населения Бактрии -Тохаристана.

Обзор ювелирных коллекций с бесспорностью указывает на существование в Бактрии -Тохаристана особого центра «золотоделия», истоки которого уходят своими корнями в эпоху бронзы. Мотивы и сюжеты ювелирного искусства Бактрии-Тохаристана отражают богатый мир мифологических представлений наших предков. Золотые украшения с территории Бактрии - Тохаристана немногочисленны, но их достаточно, чтобы отметить их зороастрийское происхождение.

Ключевые слова: *золото, Бактрия-Тохаристан, серьги, диадемы, «Авеста», зороастризм, семантика, археологические памятники, символы, солнце, огонь, сюжеты.*

ЧАВОҲИРОТИ ТИЛЛОИ БОҲТАР - ТАҲОРИСТОН (ДЕАДЕМҲО ВА ГЌШВОРҲО)

Дар ин мақола, орошооти сар ба унвони намодҳои мавқеияти иҷтимоӣ ва умумидошта мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Тибқи тақсимбандии амудӣ орошооти сар бо идеяи «боло» – осмон, хуршед ва парандагон мушаххас мешавад. Тилло ба унвони намоди Хуршед, аносири нур, оташи осмонӣ, Худои бартар ва асли мардона амал мекард.

Ривочи орошооти тиллоӣ нишондиҳандаи дастовардҳои фаннии ҷомеа ва такмилкунандаи дониш дар бораи ғаболиятҳои фарҳангӣ ва андешаҳои идеологии ҷамъияти бостонии Боҳтар - Таҳористон аст.

Баррасии маҷмуаҳои ҷавохирот бидуни тардид ҳокӣ аз вучуди як маркази вижаи «тиллосозӣ» дар Бохтар - Тахористон аст, ки решаи он ба асри биринҷ мерасад. Нақш ва мазомини ҳунари ҷавохири Бохтар - Тахористон мунъақисқунандаи дунёи ғании андешаҳои асотирии ниёкони мост. Зеваролоти тиллоӣ аз қаламрави Бохтар - Тахористон зиёд нестанд, аммо ба андозаи кофӣ вучуд доранд, ки нишондиҳандаи асли зардуштии онҳост.

Калидвожаҳо: тилло, Бохтар - Тахористон, гӯшворҳо, деадемҳо, «Авесто», зардуштии, семантика, ёдгориҳои бостонишиносӣ, намодҳо, хуришед, отаи, сужаҳо.

GOLD JEWELRY OF BACTRIA-TOCHARISTAN (DIADEM AND EARRIGS)

The article deals with head ornaments as symbols of social and status. According to the vertical division, the idea of «top» - the sky, the sun and birds – was inherent in the head ornaments. Gold acted as a symbol of the Sun, the element of light, heavenly fire, the upper deity and the masculine principle.

The prevalence of gold jewelry indicates the technical achievements of the society and complement the knowledge of the cultural activities and ideological representations of the ancient population of Bactria-Tokharistan.

A review of jewelry collections indisputably indicates the existence in Bactria-Tokharistan of a special center of «gold making», the origins of which go back to the Bronze Age. The motives and plots of the jewelry art of Bactria-Tokharistan reflect the rich world of mythological ideas of our ancestors. Gold ornaments from the territory of Bactria-Tokharistan are not numerous, but they are enough to mark their Zoroastrian origin.

Key word: Gold, Bactria-Tokharistan, earrings, diadems, «Avesta», Zoroastrianism, semantics, archaeological sites.

Сведения об авторе: Каландарова Олия Искандаровна – кандидат исторических наук, научный сотрудник Института истории, археологии и этнографии им.А. Дониша. Адрес: пр. Рудаки 33. Тел (+992) 93- 461- 94- 21, E-mail: lolakalandar@bk.ru

About the author: Oliya Iskandarovna Kalandarova is a candidate of historical sciences and a research fellow at the Institute of History, Archaeology, and Ethnography named after A. Donish. **Address:** Rudaki Avenue 33. Tel (+992) 93-461-94-21, E-mail: lolakalandar@bk.ru.

ТАБЛИЦА 1.

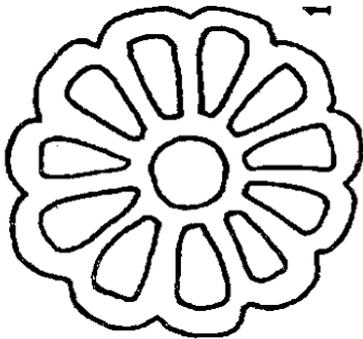
1.

2.

3.

4.

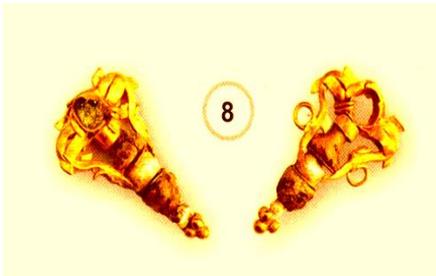
5.

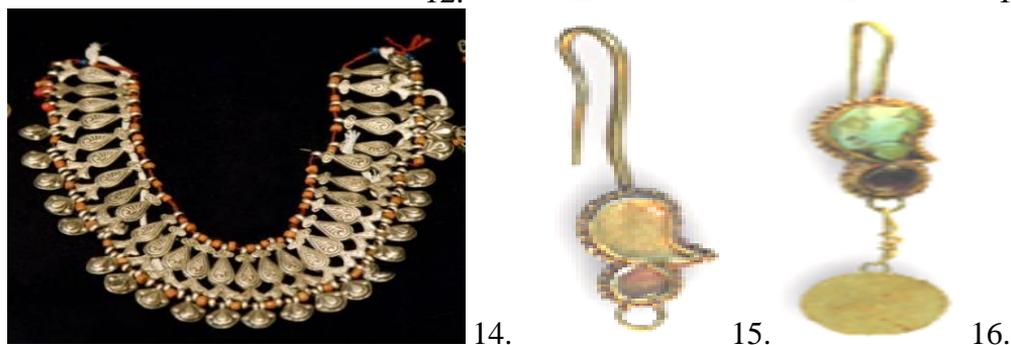
6.

7.

8.

ДИАДЕМЫ: 1 – Тулхарский могильник II в. до н.э. – I в. н.э., 2 – Городище Тахти сангин IV в. до н.э. – III вв. до н.э., 3 – Могильник Ляхи II IV-VI вв., 4 – Ювелирное украшение «коштилло» XIX-XX вв.

СЕРЬГИ: 5-6 – Тулхарский могильник II в. до н.э. – I в. н.э., 8-9-10 – Бешкентский могильник V I-II вв. н.э., 11 – Городище Тахти сангин IV в. до н.э. – III вв. до н.э., 12 – Тулхарский могильник II в. до н.э. – I в. н.э., 13 – Могильник Ксиров II в. до н.э. – I в. н.э., 14 – Ювелирное украшение «тавк» XIX-XX вв., 15-16 – Могильник Ксиров II в. до н.э. – I в. н.э., 17-18-19 – Могильник Тупхона I в. до н.э. – III в. н.э.

БА ТАВАЧЧУҶИ МУАЛЛИФОН

Маҷаллаи «Муаррих» нашрияи илмӣ - назариявии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон буда, маводи соҳаи илмҳои таърихро дар бар мегирад ва тибқи «Қонун дар бораи матбуот ва воситаҳои ахбори омма» ба нашр омода мешавад.

ҲАДАФҶОИ МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ ТАҚРИЗШАВАНДАИ «МУАРРИХ»

– инъикоси саривактии натиҷаҳои фаъолияти тадқиқотии олимони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчунин олимони мамолики хориҷии наздику дур, аз рӯи соҳаҳои зерини илм: таърихшиносӣ, бостоншиносӣ, мардумшиносӣ, сиккашиносӣ, таърихи илм ва техника, таърихи муносибатҳои байналмиллалӣ ва сиёсати хориҷӣ, таърихи санъат, фарҳанг, фалсафа.

– инкишофи ҳамкориҳои байналхалқӣ дар соҳаҳои таърихшиносӣ, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ;

– ба муҳаққиқон фароҳам сохтани имкони нашри натиҷаҳои ҷустуҷӯӣҳои илмӣ;

– инъикоси масоили мубрам ва самтҳои ояндадори илмҳои таърихшиносӣ;

– ҷустуҷӯии донишҳои нав барои рушди иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он;

– тарғиби дастовардҳои фаъолияти илмию тадқиқотии олимони институт, инчунин олимони донишгоҳҳои дигар ва муассисаҳои соҳаи илму маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ШАРТҶОИ НАШРИ МАҚОЛА ДАР МАҶАЛЛАИ «МУАРРИХ»

– ҳайати таҳририяи маҷалла мақолаҳои илмӣ, тақризҳо, тавзеҳҳои илмии қаблан дар нашрияҳои ҷопию электронӣ нашрнашударо барои баррасию ҷоп қабул мекунад, ки ғояҳои илмӣ, натиҷаҳои дастовардҳои тадқиқотии бунёдии назарию амалиро оид ба соҳаҳои дониш дар илми таърихшиносӣ дар бар гиранд;

– қарор дар бораи нашр ё радди ҷоп дар асоси муҳимият, навоарӣ ва аҳаммияти илмии маводи пешниҳодгардида қабул карда мешавад;

– муаллифони (ҳаммуаллифони) масъулияти саҳеҳии иттилооти илмии пешниҳодгардида ва ҳамаи маълумотро, ки мақола, тавзеҳ ва тақризҳоро дар бар мегиранд, ба зиммадоранд;

– ҳамаи маводи ба идораи маҷалла воридгардида ҳатман дар сомонии *antiplagiat.ru* мавриди тафтиш қарор мегиранд, сипас ҳайати таҳрир, муаллифони (ҳаммуаллифони)-ро дар бораи натиҷаи арзёбии дастнавис ва ба тақризи минбаъда қабул шудани мавод ё радди пешниҳоди он ба тақриз огоҳ мекунад;

– ҳамаи мақола, тавзеҳ ва тақризҳои ба идора омада дар сурати ҷавоби мусбат баъди тафтиш дар сомонии *antiplagiat.ru* бо мақсади арзёбии онҳо аз ҷониби мутахассисони пешбари соҳаҳои дахлдори илм ба тақризи дохилӣ ирсол мегарданд;

– мақолаҳои ба тақризи дохилӣ пешкашшуда бояд пурра тибқи талаботе, ки дар сомонии маҷалла: <https://istorik.tarena.tj/ru> зикр гардидаанд, таҳия карда шаванд;

– агар дар тақриз оид ба ислоҳу такмили мақола тавсияҳо пешниҳод шуда бошанд, ба муаллиф эроду мулоҳизаҳои муқарриз (бе сабти ному насаби ӯ) барои такмилу ислоҳи мавод ирсол мешавад;

– муаллифони маводи такмилдодаро ба идораи маҷалла мефиристанд ва идора онро

- якҷоя бо ҷавоби муаллиф тибқи ҳар моддаи эродҳо ба тақризи тақрорӣ мефиристад;
- ҳайати таҳририя ба таҳрири мақола бидуни тағйир додани муҳтавои илмӣ он ҳақ дорад. Ҳаҳоҳои имлоию техникӣ ва услубиро мусаҳҳеҳ бидуни мувофиқа бо муаллиф (ҳаммуаллифон) ислоҳ мекунад. Дар мавридҳои зарурӣ ислоҳҳо бо муаллиф (ҳаммуаллифон) мувофиқа карда мешаванд;
  - нусхаи барои тақмил ба муаллиф (ҳаммуаллифон) фиристода бояд дар муҳлати муқарраргардида, баъди ворид сохтани ислоҳу тағйирот дар намудҳои электронӣ ва ҷопӣ бояд ба идора баргардонида шавад;
  - мақолаҳое, ки ба ҷоп қабул нашудаанд, ба муаллиф (ҳаммуаллифон) баргардонида намешаванд. Дар мавриди радди ҷопи мавод идораи маҷалла ба муаллиф (ҳаммуаллифон) раддияи асоснок ирсол мекунад;
  - тибқи дарҳости шӯроҳои коршиносии ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон идораи маҷалла ба онҳо тақризҳоро пешниҳод мекунад.

**ТАЛАБОТ БА ТАҲИЯИ МАҚОЛАҲО
(ТАВЗЕҲҲО, ТАҚРИЗҲО), КИ БА МАҶАЛЛАИ ИЛМИЮ НАЗАРИЯВИИ
«МУАРРИХ» -И ИНСТИТУТИ ТАҲРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ
ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН БАРОИ ҶОП ИРСОЛ МЕГАРДАНД:**

1. Барои ҷойгир кардан дар маҷалла мақола, тақриз ва тавзеҳҳои илмӣ тибқи ихтисосҳои илмӣ 5.6.1. Таърихи дохилӣ; 5.6.2. Таърихи умумӣ; 5.6.3. Археология; 5.6.4. Этнология, антропология ва этнография; 5.6.5. Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва усулҳои таҳқиқоти таърихӣ; 5.6.6. Таърихи илм ва технология; 5.6.7. Таърихи муносибатҳои байналмилалӣ ва сиёсати хориҷӣ; 5.6.8. Ҳуҷҷатшиносӣ, ҳуҷҷатгузорӣ, бойгонии сиёсӣ (фарҳангшиносӣ), ки қаблан дар ҳеч ҷой ҷоп нашудаанд, қабул мегарданд.

2. Муаллифон ба идораи маҷалла ҳатман бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод кунанд:

- матни мақола ба забонҳои русӣ ва англисӣ (ба таври имконият бо тарҷумаи русӣ) ё забони тоҷикӣ, ки дар мактуби роҳнамо бо имзои ректор (ноибӣ ректор) ё роҳбари муассиса ва ё ин ки ташкилот ба шакли ҷопии он муаллиф (ҳаммуаллифон) имзо гузоштаанд;

- тақризи доктор ё номзади илм, ки онро мудири шӯбаи кадрҳои ҷойи қори муқаррарӣ муҳр ва имзо гузоштааст;

- маълумотнома аз ҷойи таҳсил (барои аспирантҳою магистрантҳо);

- шакли ҷопии ҳуҷҷатҳо ба идора ба суроғаи зерин ирсол мешавад: 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33, Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, бинои асосӣ, ошонаи 1, ҳуҷраи 21, телефон: (+992) 221-37-42.

- шакли электронии мақоларо ба почтаи электронии **istorik.tarena.tj@yandex.ru** ирсол намоед. Тел: (+992 37) 221-37-42; суроғаи сомонаи маҷалла: **https://istorik.tarena.tj/ru**

**ТИБҚИ ТАЛАБОТИ КОА НАЗДИ ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН МАҚОЛА БОЯД УНСУРҲОИ ЗЕРИНРО ДАР БАР ГИРАД:**

- индекси УДК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);
- индекси ББК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);
- ному насаби пурраи муаллиф (ҳаммуаллифон) ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;
- унвони илмӣ, дараҷаи илмии муаллиф (ҳаммуаллифон), ном ва рамзи ихтисоси илмӣ (тибқи номгӯӣ), ки таҳқиқот тибқи он сурат мегирад, ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;
- аспирантон, унвонҷӯён, омӯзгорон, докторантҳо номи муассисаи илмиро (магистрантҳо самти тайёриро) ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикию русию англисӣ зикр мекунанд;
- зикри мансаб, ҷойи кор, шахру мамлакат ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикию русию англисӣ;
- e-mail ва телефони робитавии муаллиф ва ё ҳаммуаллифон барои тамос;
- номи мақола бо забонҳои тоҷикию русию англисӣ бо ҳарфҳои калон, ҳуруфи Times New Roman 14 ё Times New Roman Tj 14, тароз дар марказ);
- фишурда ба забонҳои русӣ ва англисӣ ҳуруфи Times New Roman 14, аз 100 то 250 вожа бо сабти мақсаду вазифаи таҳқиқ, баёни мухтасари кор ва хулосаҳои асосие, ки навоари илмии корро дар бар мегирад;
- калидвожаҳо ба забонҳои русию англисӣ оварда мешаванд, 5-7 калима ё ибора, ки ду ё се вожаро дарбар мегирад; ҳуруфи Times New Roman 14, тарҳаш - курсив, тароз дар бар, вожаҳо ё ибораҳои калидӣ бо вергул аз ҳам ҷудо карда мешаванд);
- мақола ҳатман бояд номгӯии адабиёти истифодашударо бо зикри танҳо сарчашмаҳои иқтибосгардида дар бар гирад. Рӯйхати адабиёт дар охири мақола бо назардошти саҳифаи умумии сарчашмаи истифодашуда навишта мешавад. Ҳангоми навиштани рӯйхати мазкур тартиби ҳуруфи алифбо ва талаботи ГОСТ бояд ҳатман риоя карда шаванд;
- иқтибосҳо дар қавсайни квадратӣ бо қайди рақами адабиёт мутобиқи рӯйхатти сарчашмаҳо ва саҳифаи он бояд ишора шаванд, масалан: [5, 25] ё [5, 25; 6, 77];
- Матни мақолаи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой махсуб шуда, бояд пурра аз назари таҳрир гузаронида шавад ва аз ғалат пурра орей (тоза) бошад.
- Мақолаҳое, ки ба идораи маҷалла бо нақзи талаботи мазкур ирсол мегарданд, мавриди баррасӣ қарор намегиранд.
- Масъулияти салоҳият, бозътимодии асноди муҳтавои мақолот ба зиммаи муаллифон ва муқарризон вогузор карда мешавад.

Идораи маҷалла

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Историк» – научно-теоретический журнал Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, который публикует материалы по историческим наукам в соответствии с законодательством Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации».

ЦЕЛЮ И ЗАДАЧАМИ НАУЧНО - ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ЖУРНАЛА «ИСТОРИК» ЯВЛЯЮТСЯ:

- Оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья в следующих отраслях науки: история, историография, археология, этнография, антропология, источниковедение, нумизматика, история культуры, история литературы, история философии и история религии;
- Развитие международного сотрудничества в сфере истории, археологии и этнографии;
- Предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;
- Освещение актуальных проблем и перспективных направлений исторических наук;
- Поиск новых знаний для духовного и социального развития населения Республики Таджикистан в целом и её регионов;
- Пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, а также исследователей других вузов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

УСЛОВИЯ ПУБЛИКАЦИИ СТАТЕЙ В ЖУРНАЛЕ «ИСТОРИК»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации научные статьи, рецензии, научные обзоры и отзывы, которые ранее не были опубликованы в печатных и электронных изданиях. Эти материалы должны содержать научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям исторической науки: история, историография, археология, этнография, антропология, источниковедение, нумизматика, история культуры, история литературы, история философии и история религии.
- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов.
- авторы (соавторы) несут полную ответственность за достоверность представленной научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях.
- все материалы, представленные в редакцию журнала, обязательно проходят проверку на сайте antiplagiat.ru. После этого редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о принятии материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования.
- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии, в случае положи-

тельного решения после проверки на сайте antiplagiat.ru, направляются на внутреннее рецензирование с целью экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки.

– статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям на сайте журнала: <https://istorik.tarena.tj/ru>.

– Если рецензия содержит рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала.

– Доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний.

– редколлегия вправе редактировать статьи без изменения их научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами).

– вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде.

– статьи, не принятые к опубликованию, не возвращаются автору (авторам). В случае отказа от публикации материала, редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ.

– по запросу экспертных советов ВАК при Президенте Республики Таджикистан, редакция журнала предоставляет им рецензии.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ (ОБЗОРОВ, ОТЗЫВОВ, РЕЦЕНЗИЙ), ПРИСЫЛАЕМЫХ ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ В НАУЧНО - ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «ИСТОРИК» ИНСТИТУТА ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ ИМ. А. ДОНИША НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА

Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: 5.6.1. Отечественная история; 5.6.2. Всеобщая история; 5.6.3. Археология; 5.6.4. Этнология, антропология и этнография; 5.6.5. Историография, источниковедение и методы исторического исследования; 5.6.6. История науки и техники; 5.6.7. История международных отношений и внешней политики.

Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

– текст статьи на русском или английском (по возможности с переводом на русский язык), или таджикском языке с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;

– рецензию доктора или кандидата наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;

– справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33, Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, главный корпус, 1-этаж, кабинет 21. Электронные версии по адресу электронной почты: istorik.tarena.tj@yandex.ru Телефон для справок: (+992 37) 221-37-42; адрес сайта журнала: <https://istorik.tarena.tj/ru>

В СООТВЕТСТВИИ С ТРЕБОВАНИЯМИ ВАК ПРИ ПРЕЗИДЕНТЕ РТ, СТАТЬЯ ДОЛЖНА СОДЕРЖАТЬ:

- индекс УДК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
- индекс ББК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
- фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты - направление подготовки) на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
- указание на должность, место работы, город, страну на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
- e-mail и номер телефона автора или соавторов для связи;
- название статьи на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках (заглавными буквами, шрифт Times New Roman 14 или Times New Roman tj 14, выравнивание по центру);
- аннотация на русском и английском языках (шрифт TNR 14, выравнивание по ширине, от 100 до 250 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну);
- ключевые слова на русском и английском языках (5-7 слов или словосочетаний из двух или трёх слов, через запятую, шрифт TNR 14, начертание - курсив, выравнивание по ширине);
- статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в алфавитном порядке в соответствии с ГОСТ.
- ссылки даются в скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.

Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи.

Текст, присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением вышеперечисленных требований, к рассмотрению не принимаются. За компетентность и содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

ИНДЕКСИ ОБУНА: 77771

МУАРРИХ - маҷаллаи илмӣ - назариявӣ

Муассис: Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии
ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Ақидаи ҳайати таҳририя метавонад ба нуқтаи назари муаллифони мақолаҳо мувофиқ наояд.
Барои мазмуни мавод ва маълумоти саҳеҳ муаллифони масъуланд. Истинод ба сарчашма, муал-
лиф ва шумора ҳатмист.

Мусахҳеҳ: **Манзура ҲАСАНОВА**
Котиби масъул: **Абдумавлон ОДИНАЗОДА**
Муҳаррири техникӣ: **Мухбирҷон КЕНҶАЕВ**
Саҳифабанд ва ороишгар: **Тӯрахӯҷаи ТОҲИРЗОДА**

Ба матбаа 27.10.2023 сол таҳвил шуд. Ба чопаш 9.11.2023 имзо шуд.
Андозаи 70x100¹/₈. Коғази офсетӣ. Чопи офсетӣ. Чузби чопӣ 11.
Адади нашр 100 нусха. Супориши №67

Дар нашриёти ҚДММ «Ганчи хирад» ба таъб расидааст.
734025, шаҳри Душанбе, Бофанда 5/1. Тел: 227-71-01

ПОЧТОВЫЙ ИНДЕКС: 77771

ИСТОРИК - научно - теоретический журнал

Учредитель: Институт истории, археологии и этнографии
им. Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана

Мнение редакционной коллегии может не совпадать с точкой зрения авторов публикаций.
Ответственность за содержание публикаций и достоверность фактов несут авторы. При полной
или частичной перепечатке или воспроизведения любым способом ссылка на источник обязательна.

Корректор: **Манзура ХАСАНОВА**
Ответственный секретарь: **Абдумавлон ОДИНАЗОДА**
Технический редактор: **Мухбирҷон КЕНДЖАЕВ**
Дизайн и верстка: **Турахуджаи ТОҲИРЗОДА**

Сдано в типографию 27.10. 2023 г. Подписано в печать 9.11. 2023 г.
Формат 70x100¹/₈. Офсетная бумага. Офсетная печать. Печатный лист 11.
Тираж 100 экземпляра. Заказ №67

Отпечатано в типографии ООО «Ганчи хирад»
734025, г. Душанбе, улица Бофанда 5/1. Тел: 227-71-01